

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Збірник наукових праць

Видається з 1997 р.
Випуск 16

Харків
ТОВ «Кроссроуд»
2008

ББК 67.308
ПЗ5

Засновники

Академія правових наук України;
Національна юридична академія України імені Ярослава
Мудрого

Редакційна колегія:

*В.І. Борисов (головний редактор), В.С. Зеленецький (заст.
головного редактора), В.С. Батиргарєєва, Ю.В. Баулін, В.В. Го-
ліна, Ю.М. Грошевий, Л.В. Дорош, В.А. Журавель, Н.В. Сібільова,
В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, В.П. Тихий, В.Ю. Шепітько.*

ПЗ5 Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наук. праць.
Випуск 16 / Ред. кол.: Ю.В. Баулін (голов. ред.) та ін. – Х.:
Вид-во «Кроссроуд», 2008. – 304 с.

Видавець

Інститут вивчення проблем злочинності АПРН України
61002, Харків, вул. Пушкінська, 49
Тел.: 715-62-08; 700-65-81

Видавництво

«Кроссроуд»
61001, Харків, вул. Плеханівська, 92А
корп. В, оф. 709, 711
Тел.: 717-32-34; 717-32-35; 717-32-36

Журнал включено до переліку наукових фахових видань
(постанова президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 7460

ББК 67.308

© Інститут вивчення проблем
злочинності АПРН України, 2008
© ТОВ «Кроссроуд», 2008

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 343.2.01.+340.132

В.І. Борисов, д.ю.н., професор,
академік АПРН України, в.о. директора,

Л.М. Демидова, к.ю.н., доцент,
завідуюча сектором дослідження
кримінально-правових проблем
боротьби зі злочинністю,

О.О. Пащенко, к.ю.н.,
старший науковий співробітник.
ІВПЗ АПРН України, м. Харків

ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ ОРГАНАМИ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА ТА ПРОКУРОРОМ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА СТАДІЇ

Особливістю розвитку сучасної юридичної науки є зосередження підвищеної уваги на питанні «що є право» та вивчення того, як діє право, функціонує в суспільстві, як за його допомогою можна організувати ефективне управління соціальними процесами. Однією із сутнісних складових впливу права на таке управління є зміцнення законності, забезпечення кримінально-правовими засобами охорони прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб, які неможливі без удосконалення якості та ефективності діяльності органів досудового слідства та прокурора при розслідуванні злочинів. Головним (цільовим) показником належної роботи цих органів та прокурора виступає дотримання законності при застосуванні норм кримінального законодавства.

Правозастосуванню в цілому й окремим питанням правозастосовчої діяльності присвячено численні роботи вітчизняних науковців-правників, зокрема, М.Г. Александрова, І.В. Бенедика, Д.О. Бочарова, І.Я. Дюрягіна, В.М. Горшенєва, П.О. Недбайла, В.А. Юсупова. В ході досліджень ними були визначені характерні ознаки правозастосування як специфічної форми реалізації права, а також у цілому сформовано єдину позицію щодо розуміння змісту й призначення правозастосов-

чої діяльності. Заслуговує на увагу критика щодо уявлення про ототожнення правозастосовчої діяльності з нормотворенням і такими формами безпосередньої реалізації правових норм, як використання, виконання й дотримання норм права. Як слушно зауважує П.М. Рабінович “практична спрямованість теорії правозастосування, природно, зумовлюється її безпосередньо прикладним характером. Адже майже всі службові обов’язки професійних юристів зосереджуються на застосуванні юридичних норм...”¹. Зміст правозастосовної діяльності становлять збирання, дослідження, опрацювання й зберігання інформації або, простіше кажучи, операції з нею. Метою такої діяльності є поширення загальних приписів правових норм на персонально визначених суб’єктів.²

Проблемам застосування кримінально-правових норм усе більше уваги приділяється науковцями з питань кримінального права, хоча наукова історія їх дослідження є невеликою. Так, першу монографічну розвідку в другій половині 60-х років ХХ століття здійснив Я.М. Браїнін³, на початку 70-х років дані питання досліджувалися А.В. Наумовим⁴ та деякими іншими авторами⁵. На сьогоднішній день до переліку оприлюднених робіт необхідно приєднати також праці Є.В. Благова⁶.

У зв’язку з впровадженням значних змін в соціально-політичному та економічному житті нашого суспільства та відповідним удосконаленням чинного кримінального законодавства в Кримінальний кодекс України вже внесено чимало змін та доповнень, які в деяких випадках суттєво коригують відповідні нормативні приписи. У зв’язку з новими кримінально-правовими реаліями активізується не тільки науково-дослідна

діяльність, але й уточнюється практика застосування кримінального законодавства. Вона узагальнена в ряді постанов Пленуму Верховного Суду України, в яких судам надані необхідні роз’яснення, викладено тлумачення змісту тексту кримінального закону⁷. Однак, вища судова інстанція на рівні узагальнюючого авторитетного бачення не може охопити усі правозастосовні колізії або помилки та надати відповіді на питання, які виникають у працівників правоохоронних та судових органів при застосуванні кримінально-правових норм. Наприклад, неправильний вибір і подальший аналіз кримінально-правової норми як конкретна причина помилкового застосування кримінального закону до окремого випадку можуть бути пов’язані з багатьма чинниками та умовами як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру.

Тому метою даної статті є з’ясування змісту поняття “застосування кримінально-правових норм органами досудового слідства та прокурором”, виявлення його ознак, визначення стадій такого застосування та їхнього змісту.

В Загальній частині чинного КК України термін «застосування» використовується стосовно закону про кримінальну відповідальність лише один раз. В ч. 4 ст. 3 КК України вказується, що «застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено». В інших статтях Загальної частини КК даний термін пов’язується або з покаранням (ч. 2 ст. 2, ч. 1 ст. 50, ст. 51, ч. 3 ст. 52, ч. 3 ст. 55, ст. 81, частини 3, 5 ст. 82, частини 1, 2 ст. 104, частини 1-3 ст. 105, ч. 1 ст. 106, ч. 1-3, 5 ст. 107 КК та ін.), або з примусовими заходами медичного характеру (частини 2, 3 ст. 19, ч. 2 ст. 20, частини 1, 4 ст. 84, ст. 93, ст. 94, ст. 95, ч. 1 ст. 96 КК), або зі строками давності (частини 4, 5 ст. 49, ч. 5 ст. 80 КК), або з примусовими заходами виховного характеру (статті 97, 98, ч. 1 ст. 99 КК).

В деяких розділах Прикінцевих та перехідних положень, які передбачені в КК України 2001 року, термін «застосування» вказується по відношенню до певних положень КК України 1960 року або статей, частин статей нового КК. Разом з тим, чинне

¹ Рабінович П.М. Основы заальной теории права та держави: Навч. посібн. – Вид. 5-те зі змін. – К., 2001. – С. 132.

² Див.: Додин Е.В. Доказывание и доказательства в правоприменительной деятельности органов советского управления. – Киев-Одесса, 1976. – С. 27-31.

³ Див.: Браинин Я.М. Уголовный закон и его применение. – М., 1967. – 240 с.

⁴ Див.: Наумов А.В. Применение уголовно-правовых норм (По материалам следственной и прокурорско-судебной практики). – Волгоград: Волгоградская правда, 1973. – 176 с.

⁵ Див., наприклад: Эффективность применения уголовного закона / Отв. ред. Кузнецова Н.Ф. и Михайловская И.Б. – М.: Юрид. лит., 1973. – 208 с.

⁶ Див.: Благов Е.В. Основы применения уголовного права. – Ярославль, 1992. – 80 с.; Благов Е.В. Учение о применении уголовного права. – Ярославль, 1993. – 70 с.; Благов Е.В. Применение уголовного права (теория и практика). – СПб.: Юрид. цент Пресс, 2004. – 505 с.

⁷ Див., наприклад: Практика судів України з кримінальних справ (2001-2005) / За заг. ред. Маляренка В.Т., Сташиса В.В. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 464 с.; Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 р. № 5 // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 7 (95). – С. 1-10.

кримінальне законодавство, по суті, не містить загальних нормативних положень щодо порядку застосування кримінально-правових норм. Такі правила, у своїй більшості, ґрунтуються на теоретичних положеннях, створюються практичними працівниками, які мають значний досвід роботи, а тому являють собою стає праворозуміння вирішення певної проблеми. Частина з них, як справедливо зазначається в літературі, відображена у постановах Пленуму Верховного Суду України з питань застосування нормативних приписів про відповідальність за окремі види злочинів⁸.

Слід зазначити, що і Кримінально-процесуальний кодекс України⁹, в якому значно частіше ніж у КК використовується термін «застосування» також не надає визначення цього поняття (див., наприклад: ч. 2 ст. 3 «застосовується кримінально-процесуальний закон»; ч. 3 ст. 3 «норми цього закону застосовуються»; ч. 4 та 5 ст. 11 – «застосування давності»; ч. 3 ст. 51¹, ч. 1 ст. 52³, – «застосування або відмова від застосування заходів безпеки»; ч. 1 ст. 53¹, ст. 106 – «застосування запобіжних заходів» тощо).

В сучасній українській мові слово «застосовувати» означає «використовувати щось, запроваджувати в ужиток; пристосовувати до чогось»¹⁰. По відношенню до норм, як і взагалі до права, це буде виражатися у співвідношенні (кореляції) певними суб'єктами, до яких адресується конкретна норма, своєї поведінки з вимогами норми. Однак, як вказується авторами, таким чином уже давно розуміється реалізація права¹¹. Етимологічний зміст поняття «реалізація» – «здійснювати, робити реальним, втілювати що-небудь у життя, виконувати завдання, плани тощо»¹². Як бачимо, за своїм змістом поняття «застосування» та «реалізація» не завжди є тотожними. Тому висловлювання науковців щодо співвідношення понять «застосування» та «реалізація» набувають певного теоретичного сенсу. Так, А.В. Наумов

визначає застосування правової норми як форму її реалізації¹³. Інші автори уточнюють таку позицію, стверджуючи, що застосування норм права є особливою формою його реалізації, яка має певні характерні риси¹⁴. Є.В. Благоев вказує, що прийняття та закріплення рішення про реалізацію права є родовою ознакою застосування права¹⁵ й саме із такою точкою зору слід погодитися.

Слід зауважити, що в кримінально-правовій літературі діапазон визначення поняття «застосування кримінально-правових норм» та тотожних йому «застосування кримінального закону» і «застосування кримінального права» є достатньо широким. Так, Наумов А.В. вказує, що *застосування кримінально-правових норм* це державно-владна діяльність компетентних органів й службових осіб по здійсненню законності, спрямованої на вирішення питання (позитивного або негативного) про кримінальну відповідальність та покарання особи, яка вчинила злочин, або яка встановлює правомірність вчинків особи й звільняє її від кримінальної відповідальності та покарання¹⁶. В.О. Навроцький розглядає *застосування кримінального закону* як складову з двох головних дій – кваліфікації діяння та визначення його правових наслідків (переважно – призначення покарання)¹⁷. Є.В. Благоев визначає *застосування кримінального права* як прийняття та закріплення рішення щодо передбаченості (або не передбаченості) фактичних обставин у відповідній нормі й щодо визначеності (або не визначеності) заходів кримінально-правового характеру, які містяться в ній¹⁸.

Для пошуку відповіді на питання про те, «що є застосування кримінально-правових норм органами досудового слідства та прокурором» вважаємо за необхідне звернутися до змісту поняття «*діяльність*» з тим, щоб зрозуміти, наскільки воно є вирішальним для предмета нашого дослідження.

⁸ Див.: Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: Навч. посібник – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 4.

⁹ Далі КПК або КПК України.

¹⁰ Новий тлумачний словник української мови у 4-х т. / Уклад.: Яременко В.В., Сліпушко О.М. Т. 2. – К.: Аконті, 1998. – С. 101.

¹¹ Див., наприклад: Пиголкин А.С. Применение норм советского права и социалистическая законность // Советское государство и право. – 1957. – № 10. – С. 111; Благоев Е.В. Применение уголовного права. – С. 65 та ін.

¹² Новий тлумачний словник української мови у 4-х т. / Уклад.: Яременко В.В., Сліпушко О.М. Т.3. – К.: Аконті, 1998. – С. 881.

¹³ Див.: Наумов А.В. Применение уголовно-правовых норм. – С. 37.

¹⁴ Загальна теорія держави і права / За ред. Цвіка М.В., Ткаченка В.Д., Петришина О.В. – Х.: Право, 2002. – С. 362.

¹⁵ Див.: Благоев Е.В. Применение уголовного права. – С. 67.

¹⁶ Див.: Наумов А.В. Вказана робота. – С. 44-45. *Примітка авторів*: наведене судження А.В. Наумова потребує уточнення стосовно «правомірних вчинків». Мова повинна йти також про обставини, передбачені КК (необхідна оборона, крайня необхідність тощо), що виключають злочинність діяння.

¹⁷ Див.: Навроцький В.О. Вказана робота. – С. 17.

¹⁸ Див.: Благоев Е.В. Вказана робота. – С. 73.

В філософії та психології домінує визначення діяльності як специфічної форми активного ставлення людини до навколишнього світу, зміст якого складають його доцільні зміни, перетворення¹⁹. Визначення поняття «діяльність» міститься також в енциклопедії кримінального права, де вказується, що діяльність – це сукупність рухів, актів бездіяльності людини, а також використання сил та закономірностей природи для досягнення визначеної мети²⁰. З викладеного випливає, що *застосування кримінально-правових норм безпосередньо є компетенцією органів досудового слідства та прокурора і є їхньою діяльністю*. Специфікою зазначеної діяльності є те, що це певна *офіційна* діяльність уповноважених державою органів та осіб, яка складається з процесу та результату такого процесу – винесенню встановлених законом рішень щодо конкретних суб'єктів. Зміст і межі діяльності визначаються такими характеристиками: а) в ній реалізується воля держави, тому така діяльність є офіційною й обумовленою нормативно-правовими актами на рівні закону; б) вона здійснюється тільки певними суб'єктами, уповноваженими державою; в) її процес, в тому числі, результати відображаються в конкретних документах, які передбачені законом; г) обсяг і межі такої діяльності визначаються змістом кримінально-правових, кримінально-процесуальних норм та повноваженнями органу або особи, яка здійснює таку діяльність; д) обсяг і межі повноважень органів досудового слідства та прокурора охоплюють їх права і обов'язки на основі принципу законності приймати передбачені законом рішення щодо наявності ознак злочину в діянні певної особи чи їх відсутності; е) дані рішення мають для осіб конкретні правові наслідки.

Зміст діяльності по застосуванню кримінально-правових норм органами досудового слідства та прокурором має, як вже було визначено, певну специфіку, ознаки. За формою та характером це діяльність, яка має *офіційний та владний характер*.

Органи досудового слідства та прокуратура відносяться до органів державної влади України, діяльність яких регламентована Конституцією України, законами та іншими нормативно-правовими актами. Визначальне значення для таких органів має положення Конституції України (ч. 2 ст. 19) щодо їх діяль-

ності. Конституційна вимога полягає в тому, що такі органи та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Тому така діяльність повинна мати *правову форму, тобто здійснюватися на основі нормативних приписів відповідних нормативно-правових актів*.

Іншою ознакою є *індивідуалізований характер діяльності*, який полягає в тому, що зазначені органи при застосуванні кримінально-правових норм розглядають певні фактичні ситуації щодо конкретних осіб, надаючи їм правову оцінку.

Обов'язковою ознакою діяльності, що розглядається, є її *кримінально-процесуальний характер*, тому що вона являє собою офіційний порядок дій, передбачених КПК України, який в сукупності складається з низки послідовних стадій. При цьому кримінально-процесуальний характер діяльності пов'язаний з *кримінально-правовим характером*, тому що застосовуються саме кримінально-правові норми.

В роботі органів досудового слідства та прокурора повинні бути відповідальність, наполегливість, свідоме проведення низки дій, які є необхідними. Тому така діяльність характеризується, окрім необхідного щодо її здійснення, *творчим, інтелектуальним характером*.

До ознак слід також віднести: 1) *юридично-оформлений характер*, у випадку коли діяльність або певний етап (стадія) діяльності завершується ухваленням спеціального акта (письмового), який називається актом застосування норм права або правозастосовним актом; 2) такий акт *відіграє роль юридичного факту*, тобто є таким, що породжує, змінює або припиняє конкретні правовідносини. Можуть бути й інші ознаки діяльності, які мають прояв залежно від кримінально-процесуальних стадій, дій, суб'єктів застосування тощо.

Інтерес також становить *структура діяльності*, під якою в науці розуміється спосіб взаємозв'язку між елементами системи. Провідні спеціалісти у галузі філософії і психології визначають такі елементи цієї структури як мета, засоби, результат і сам процес діяльності, особливо підкреслюючи, що дана структура є загальною структурою діяльності, яка фіксує усі її необхідні й достатні елементи²¹. На основі наукових знань про струк-

¹⁹ Див.: Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 15.

²⁰ Див.: Энциклопедия уголовного права. Т. 4. Состав преступления. – СПб.: Изд. Малинина, 2005. – С. 267.

²¹ Див.: Юдин Э.Г. Системный подход и принципы деятельности. – М. – С. 286.

туру будь-якої діяльності, можна зазначити, що *структура діяльності органів досудового слідства та прокурора охоплює не тільки процес їх діяльності, а також засоби досягнення поставленої мети та результат цього процесу*. Відривати результат діяльності від процесу діяльності не можна.

На нашу думку, застосування кримінально-правових норм може бути здійснено шляхом: 1) *використання кримінально-правової норми*; 2) *запровадження кримінально-правової норми* (втілення в життя положень кримінально-правової норми по відношенню до певного суб'єкта); 3) *виконання кримінально-правової норми* (наприклад, визнання на підставі ч. 2 ст. 11 КК діяння, вчиненого особою, малозначним); 4) *закріплення (фіксування) кримінально-правової норми в кримінально-процесуальному документі*.

Застосування кримінально-правових норм є одним із засобів втілення її в реальну дійсність, можна сказати, в життя.²² Таке застосування норм здійснюється певними працівниками органів досудового слідства, перелік яких закріплений в ст. 102 КПК України (слідчими прокуратури, слідчими органів внутрішніх справ, слідчими податкової міліції і слідчими органів безпеки). Таким суб'єктом є також прокурор.

Викладене дозволяє стверджувати, що *застосування кримінально-правових норм органами досудового слідства та прокурором – це офіційна правова діяльність цих органів, їх посадових осіб щодо використання, запровадження, виконання або закріплення кримінально-правових норм на стадії дізнання або досудового слідства відповідно до правил, визначених КПК України*.

Питання про стадії правозастосовчого процесу в юридичній науці розглядається в двох аспектах: з позицій загальної логічної характеристики будь-якої правозастосовної діяльності, що є характерним, головним чином, для загальної теорії права, і з позицій розкриття функціонального прояву цієї діяльності по відношенню до реалізації норми матеріального права, яка застосовується. Для більш вірного розуміння характеру процесуальних форм і структури (стадій) правозастосовчого процесу (діяльності), з одного боку, слід виділяти *стадії виключно процедурно-*

го характеру, які утворюють логічну послідовність створення правозастосовчих актів (постанов про порушення кримінальної справи, зміну обвинувачення, обвинувальний висновок тощо), а з іншого – чітко відмежовувати *стадії функціонального характеру*, стадії розгляду всієї справи, які являють собою послідовність різних процесуальних дій, що закріплюються у різноманітних правозастосовчих актах і спрямовані на досягнення єдиної мети, що передбачена нормою матеріального права, яка застосовується.²³ Очевидно, що на кожній стадії функціонального характеру суб'єкт, який застосовує закон, повинен вчинити певну логічну послідовність дій спрямованих на те, щоб застосувати конкретну кримінально-правову норму і оформити результат у відповідному правозастосовчому акті. Тобто “всередині” будь-якої зі стадій функціонального характеру можна виділити стадії (етапи) процедурного характеру, які утворюють логічну послідовність створення правозастосовчих актів на даній функціональній стадії. А тому не слід змішувати стадії процесу застосування правової норми зі стадіями кримінального процесу.²⁴

Як зазначає Д.О. Бочаров, на даний час найпоширенішою є концепція триелементної структури правозастосовчої діяльності, прибічниками якої є С.С. Алексєєв, І.В. Бенедик, Ю.Н. Бро, В.М. Горшенєв, В.В. Лазарєв, С.М. Олейніков та інші. На їхню думку, елементами структури правозастосовчої діяльності є:

установлення фактичних обставин (фактичної основи) справи;
вибір та аналіз норми, що підлягає застосуванню;
ухвалення рішення та його належне оформлення.²⁵

Вважаємо, що процес застосування кримінально-правових норм теж містить в собі такі етапи (стадії), хоча і має свою специфіку, що зумовлена особливостями відповідних матеріальних норм.

Перша стадія. Питання про застосування правових норм виникає тоді, коли люди стикаються з такими реальними обставинами (фактами суспільного життя), які потребують правової оцінки та відповідного вирішення. Слід погодитися з тими авторами, які початковим моментом, з якого виникає необхідність застосування

²³ Див.: Горшенєв В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе. – М.: «Юрид. лит.», 1972. – С. 191, 193.

²⁴ Див.: Навроцький В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації, К.: Атіка, 1999. – С. 79; Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: «Юрист», 2004. – С. 14.

²⁵ Див.: Бочаров Д.О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми: Проблемні лекції. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2006. – С. 36.

²² Наша точка зору співпадає з позицією інших авторів, наприклад, В.М. Кудрявцева (див.: Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – 2 изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2004. – 304 с.)

кримінально-правових норм, називають момент виявлення ознак злочину. Останнє породжує необхідність державного втручання, мета якого – локалізувати конфлікт між правопорушником та іншою людиною, суспільством чи державою, відновити порушені суспільні відносини, попередити можливість нових порушень.²⁶ Приводи до порушення кримінальної справи закріплено у ч. 1 ст. 94 КПК України. З неї випливає, що виявлення ознак злочину може відбуватися як безпосередньо органом дізнання, слідчим, прокурором, так і опосередковано. Проте наявності самих лише приводів для порушення кримінальної справи ще недостатньо. Згідно з ч. 2 ст. 94 КПК справа може бути порушена тільки в тих випадках, коли є *достатні дані*, які вказують на наявність ознак злочину. Тому саме встановлення фактичних обставин справи є першою стадією застосування кримінально-правової норми. Правозастосувач повинен вирішити низку питань, що мають істотне значення та у сукупності надають підстави для прийняття рішення почати провадження у кримінальній справі або відмовити в порушенні кримінальної справи. Зокрема, до них відносять вирішення таких питань:

чи містять факти, про які одержано відомості, ознаки злочину;

за якими конкретними даними визнається, що факти, про які надійшли відомості, дійсно мали місце²⁷.

На цьому (першому) етапі здійснюється оцінка даних (фактів) щодо реально вчиненого, а також визначається їх юридична значущість (важливість).

Так, згідно зі ст. 64 КПК при провадженні, зокрема досудового слідства, підлягають доказуванню: 1) подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину); 2) винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину; 3) обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що характеризують особу обвинуваченого, пом'якшують та обтяжують покарання; 4) характер і розмір шкоди, завданої злочинцем, а також розмір витрат закладу охо-

рони здоров'я на стаціонарне лікування потерпілого від злочинного діяння.

Друга стадія. Вибір норми, розрахованої на застосування в певній ситуації, потрібен для визначення юридичної основи справи. Він здійснюється шляхом офіційної оцінки встановлених фактичних обставин. При застосуванні кримінально-правової норми на цій стадії, насамперед, слід встановити, чи містить в собі діяння певної особи ознаки конкретного виду злочину. Процес встановлення відповідності між ознаками діяння, яке відбулося в реальній дійсності, і тими характерними ознаками злочинів певного виду, що нормативно закріплені в кримінально-правовій нормі, називають в кримінальному праві *кваліфікацією злочинів*. Але перед тим, як кваліфікувати, слід з'ясувати зміст обраної норми шляхом її тлумачення.

Тлумачення полягає у з'ясуванні і всебічному розкритті його змісту для точного застосування. Тлумачення не може бути довільним, таким, що виходить за межі волі законодавця, вираженої в тексті закону.²⁸

Коли виявлено зміст норми (встановлено, що саме “мав на увазі” законодавець, створюючи її), вже можна порівнювати ознаки діяння, яке відбулося в реальній дійсності і тими характерними (найбільш сутнісними) ознаками злочину певного виду, які зазначені в нормі кримінального закону.

Відомо, що кваліфікація злочинів є окремим видом кваліфікації правопорушень. Проблеми кваліфікації злочинів виникають у слідчого, прокурора, судді, адвоката по кожній кримінальній справі. Кваліфікація злочинів здійснюється відповідними службовими особами як на стадії досудового розслідування, так і на стадії судового розгляду будь-якої кримінальної справи. Питанням правильної кваліфікації злочинів значну увагу приділяє Верховний Суд України як при прийнятті постанов його Пленумом, так і при вирішенні окремих кримінальних справ. Тому саме кваліфікації злочинів слід приділити найбільшу

²⁶ Див.: Прохоров В.С., Кропачев Н.М., Тарбагаев А.Н. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность. – Красноярск, 1989. – С. 30.

²⁷ Див.: Кримінальний процес України: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. закладів / Ю.М. Грошовий, Т.М. Мірошніченко, Ю.В. Хоматов та ін.; За ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотинця. – Х.: Право, 2000. – С. 184-185.

²⁸ Докладніше про тлумачення закону про кримінальну відповідальність – див.: Борисов В.І., Пономаренко Ю.А. Законодавство про кримінальну відповідальність та його чинність у часі (науково-практичний коментар) // Законодавство України. Науково-практичні коментарі (юридичний журнал). – 2003. – № 8. – С. 23-32; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.М. Кривоченко та ін. За ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 3 вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – С. 50.

увагу при характеристиці стадій застосування кримінально-правових норм²⁹.

Слід одразу зауважити, що кваліфікація злочину характеризується двома суттєвими ознаками. *По-перше*, кваліфікація злочину являє собою певний логічний процес, коли діяння конкретної особи зіставляються з ознаками злочину, передбаченого відповідною кримінально-правовою нормою. Особа, що досліджує конкретну поведінку людини, керується в своїй діяльності законами логіки. Вона аналізує конкретні факти (обставини справи), зіставляє їх із формулюваннями закону і робить висновок про збіг (або, навпаки, розбіжність) реальної поведінки людини з нормою кримінального закону, тими ознаками злочину, які у ній позначені законодавцем. *По-друге*, кваліфікація злочину являє собою також певний результат правозастосовчої діяльності органу досудового слідства, прокурора та суду, який полягає у закріпленні кваліфікації в офіційному юридичному документі: постанові слідчого, обвинувальному висновку, вироку суду й інших процесуальних документах. Саме в цих юридичних актах фіксується виявлена відповідність конкретного діяння, вчиненого особою, певній кримінально-правовій нормі. Але, оскільки ухвалення рішення та його належне оформлення є останньою (третьою), самостійною стадією процесу застосування норми, то на цій (другій) стадії доречно говорити про розуміння кваліфікації як певного логічного процесу.

Потрібно мати на увазі, що кримінальний закон, що передбачає відповідальність за конкретний злочин, є абстрактним, узагальнюючим нормативно-правовим утворенням. У ньому законодавцем закріплюються тільки найбільш характерні ознаки, типові для множини окремих суспільно небезпечних діянь визначеного виду, а також необхідні відмінні ознаки від інших діянь. Разом із тим, цілий ряд загальних ознак не знаходить безпосереднього відображення в конструкції конкретної норми

²⁹ Питанням кваліфікації злочинів присвячено багато наукових досліджень. Див, наприклад: Бурчак Ф.Г. Квалификация преступлений. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1983. – 141 с.; Куринов Б.О. Научные основы квалификации преступлений. – М.: Изд-во МГУ, 1984 – 184 с.; Навроцкий В.О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації. – К.: Атіка, 1999. – 464 с.; Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2001. – 316 с.; Конкуренция уголовно-правовых норм при квалификации преступлений: учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2002. – С.71-167; Марін О.К. Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм. – К.: Атіка, 2003. – С. 150-206 та ін.

кримінального закону. Висновок про те, що такі ознаки є необхідними для констатації злочину, робиться на основі положень Загальної частини кримінального законодавства, теорії кримінального права, практики застосування кримінального закону. Так, наприклад, ч. 1 ст. 115 КК визначає вбивство як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. Тобто в цій нормі закріплено такі ознаки: 1) суспільно небезпечний наслідок (“заподіяння смерті”); 2) потерпілий (“іншій людині”); 3) вина (“умисне”). Ці ознаки є типовими для всіх умисних убивств, відрізняють їх від інших злочинів.

Але окрім цих ознак для застосування ч. 1 ст. 115 КК на основі положень Загальної частини кримінального законодавства необхідно встановити: 1) наявність суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності); 2) загальні ознаки суб’єкту злочину – це особа фізична, осудна, яка досягла 14-річного віку. Висновок про необхідність встановлення цих ознак робиться на підставі аналізу статей 11, 18, 22 Загальної частини КК України. Крім того, очевидно, що для застосування розглядуваної кримінально-правової норми (ч. 1 ст. 115 КК) необхідно, щоб між діянням суб’єкта і наслідком, який настав, існував причинний зв’язок, що впливає із практичного застосування закону. Положення щодо необхідності встановлення причинного зв’язку не закріплене ні в Загальній, а ні в Особливій частині КК, проте є загальновизнаним в теорії кримінального права. Це саме стосується й об’єкту злочину.

Що ж стосується кожного окремого злочину, як явища об’єктивної дійсності, то він завжди конкретний і крім ознак, загальним чином властивих для злочинів даного виду, характеризується незліченною кількістю властивих тільки йому особливостей. Так, загальними ознаками таємного викрадення чужого майна (крадіжки) є: діяння (викрадення), спосіб (таємний), предмет (чуже майно)³⁰, а також – об’єкт злочину суспільно небезпечний наслідок (заподіяння матеріальної шкоди власнику), причинний зв’язок між викраденням і зазначеним наслідком, наявність прямого умислу, корисливого мотиву, мети обернути на свою користь або користь третіх осіб чуже майно³¹, а також ознаки суб’єкта злочину³².

³⁰ Ці ознаки закріплено в диспозиції ч. 1 ст. 185 КК.

³¹ Встановлення цих ознак вимагає практика застосування кримінального закону та теорія кримінального права.

³² Їх треба встановлювати на підставі норм Розділу IV Загальної частини КК.

Як зазначає С. С. Алексєєв, при застосуванні права загальні правила розкриваються лише у зв'язку зі своєрідними обставинами³³. Тому задача правозастосовних органів і посадових осіб, які здійснюють офіційну кваліфікацію злочину, полягає у встановленні загальних ознак злочину, передбачених кримінальним законом у конкретній поведінці людини.

Підсумовуючи розгляд перших двох стадій, слід зазначити, що фактично процес застосування кримінально-правових норм починається із встановлення фактів, що потребують правового рішення, а логічно – він починається з вибору норми, відповідно до якої кваліфікуються факти, тобто здійснюється від норми до фактів, що мали місце в дійсності за формулою дедуктивного силогізму: спочатку норма, потім факти, і, нарешті, висновок.³⁴

Третя стадія. Стадія, пов'язана із ухваленням рішення та його належним оформленням, на перший погляд видається вельми простою. Насправді вона має складну структуру. Елементами цієї структури є розумові операції, пов'язані з усвідомленням ситуації, що склалася, і доречності її вирішення; остаточним вирішенням питання про кваліфікацію злочину; створенням варіанту рішення; документальним оформленням рішення в індивідуально-конкретних актах-документах; доведенням рішень до відома зацікавлених осіб. Всі ці операції відрізняються одна від одної, але в своїй сукупності утворюють єдину стадію логічного характеру – прийняття рішення.³⁵ Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 97 КПК за заявою або повідомленням про злочин прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані не пізніше триденного строку прийняти одне з таких рішень: 1) порушити кримінальну справу; 2) відмовити в порушенні кримінальної справи; 3) направити заяву або повідомлення за належністю. Це рішення закріплюється у відповідній постанові. Видання акту застосування права (індивідуального акту) є завершальною основною стадією правозастосовчої діяльності.³⁶ Тобто відповідна кваліфікація на цій стадії знаходить своє закріплення в офіційному юридичному документі органів кримінального переслідування: постанові слідчого, об-

винувальному висновку, вироку суду й інших процесуальних документах. Оскільки ці акти мають важливе значення, то вони мають існувати у письмовій формі. Саме в цих юридичних актах фіксується виявлена відповідність конкретного діяння, скоєного особою, певній кримінально-правовій нормі. Але у зв'язку з тим, що кримінально-правові норми починають застосовуватися на стадії попередньої перевірки, то їх застосування не завжди відображається в процесуальних документах. Тому припустимим є існування ухваленого рішення (правозастосовчого акту) в усній або конклюдентній формі. Але в будь-якому разі правозастосовчі акти є знаковими системами, тобто правозастосовча діяльність здійснюється в знаковій формі.³⁷ Як зазначають фахівці в галузі кримінального процесу, кримінально-процесуальне рішення – це виражений у встановленій законом формі індивідуальний правозастосовчий акт, у якому компетентні державні органи і посадові особи у відповідному порядку з метою вирішення правових та кримінологічних завдань кримінального процесу, дають відповіді на питання, що виникли по справі і виражають владне волевиявлення про дії чи бездіяльність, що впливає з установлених на момент винесення рішення фактичних обставин справи і приписів чинного законодавства.³⁸ Закріплення ухваленого правозастосовачем рішення в офіційному документі є обов'язковим у тих випадках, коли цього вимагає закон. Так, наприклад, визнавши, що існує достатньо доказів, які вказують на вчинення злочину певною особою, і переконавшись у відсутності підстав для закриття кримінальної справи, що вказані в ст. 6 КПК, слідчий виносить постанову про притягнення особи як обвинуваченого. Основні приписи щодо змісту даної постанови вказані у ст. 132 КПК.³⁹

Враховуючи результати даного дослідження можна надати наступні **підсумкові висновки**:

1. Застосування кримінально-правових норм органами досудового слідства та прокурором – це офіційна правова діяльність цих органів, їх посадових осіб щодо використання, запровадження, виконання або закріплення кримінально-правових

³³ Див.: Общая теория права. – Т. 2. – М., 1982. – С. 345.

³⁴ Див.: Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 221, 222.

³⁵ Див.: Теория юридического процесса / В.М. Горшенев, В.Г. Крупин, Ю.И. Мельников, М.И. Погребной, И.Б. Шахов и др. / Под ред. В.М. Горшенева. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1985. – С. 136.

³⁶ Див.: Бочаров Д.О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми: Проблемні лекції. – Дніпропетровськ: АМСУ, 2006. – С. 51.

³⁷ Докладніше див.: Бочаров Д.О. Вказана робота. – С. 51-53.

³⁸ Див.: Зеленецький В.С., Глинская Н.В. Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе Украины. – Х.: Стрейд, 2006. – С. 20.

³⁹ Про стадії застосування кримінально-правових норм докладніше див.: Пашенко О.О. Щодо стадій застосування кримінально-правових норм // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2007. – Спеціальний випуск № 1. – С. 15-24.

норм на стадії дізнання або досудового слідства відповідно до правил, визначених КПК України.

2. Структура діяльності органів досудового слідства та прокурора охоплює не тільки процес їх діяльності, а також засоби досягнення поставленої мети та результат цього процесу.

3. Застосування кримінально-правових норм вказаними правоохоронними органами має певні головні ознаки: 1) офіційний характер; 2) державно-владний характер; 3) правова форма; 4) індивідуалізований характер; 5) кримінально-процесуальний характер, який пов'язаний з кримінально-правовим характером; 6) творчий, інтелектуальний характер;

7) юридично-оформлений характер, який відіграє роль юридичного факту.

4. Стадії процесу застосування правової норми нетотожні стадіям кримінального процесу. Тому, з одного боку, слід виділяти *стадії виключно процедурного характеру*, які утворюють логічну послідовність створення правозастосовчих актів (постанов про порушення кримінальної справи, зміну обвинувачення, обвинувальний висновок тощо), а з іншого – чітко відмежовувати *стадії функціонального характеру*, стадії розгляду всієї справи.

5. На кожній стадії функціонального характеру суб'єкт (суб'єкти), який застосовує право, повинен вчинити певну логічну послідовність дій, спрямованих на те, щоб застосувати конкретну кримінально-правову норму і оформити результат у відповідному правозастосовчому акті. Тобто “всередині” будь-якої зі стадій функціонального характеру можна виділити стадії (етапи) процедурного характеру, які утворюють логічну послідовність створення правозастосовчих актів на даній функціональній стадії.

6. Стадіями застосування кримінально-правових норм органами досудового слідства та прокурором є: установлення фактичних обставин (фактичної основи) справи (1); вибір та аналіз норми, що підлягає застосуванню (2); ухвалення рішення та його належне оформлення (3).

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПРН України (протокол № 8 від 10 вересня 2008 р.)

Рецензенти – канд. юрид. наук, доцент Ю.А. Пономаренко, канд. юрид. наук, доцент Н.В. Сибільова

ДО ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРАВОЗАСТОСОВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ БОРЬОБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Застосування кримінального законодавства є окремим проявом юридичної практики у широкому розумінні, а саме проявом людської діяльності, пов'язаної зі сферою дії кримінального закону. На філософському рівні діяльність визначається надзвичайно широко. Саме у такому розумінні людська діяльність визначається як життєздійснення, реалізація людської активності. За формою розрізняють діяльність як відносини людини з протиставленим матеріальним (природним та соціальним) світом – відносини перетворення, відносини спілкування (зовнішньосуб'єктивна діяльність) та діяльність людини по перетворенню власних матеріальних та духовних властивостей, якостей. Остання має назву «внутрішньосуб'єктивна» діяльність¹. Правозастосування є проявом саме зовнішньосуб'єктивної діяльності, яке може мати різні показники ефективності.

Зазвичай в теоретичних дослідженнях вживається термін *ефективність правосуддя*, що визначається ступенем досягнення завдань, що стоять перед останнім. У теорії кримінального процесу розрізняють ефективність права та ефективність правозастосовчої діяльності². Тому переважно *ефективність правозастосовчої діяльності* досліджувалась в юридичній науці саме з позицій теорії кримінального процесу.

Фактично це окреме самостійне вчення, яке ґрунтується на теоретичних дослідженнях процесуалістів, що досліджували критерії істинності доказів (пізнання характеру та змісту об'єктивної істини як мети та принципу судового пізнання та доказування)³.

¹ Панкратов А.З. Деятельность: субъективное отношение к объективному миру. (Философско-социологические аспекты перестройки). – К.: Выща школа. Главное изд-во, 1989. – С.6-8.

² Проект “Правовые технологии” на Yandex.ru

³ Морозов Б.П. Критерии истинности результатов толкования уголовно-правовых норм. / 43 Международные юридические чтения: Материалы ежегодной международной научно-практической конференции. Омск: Омский юридический институт, 2005. Ч.4. – С.3-10.

Проте, і кримінально-правовий науковий потенціал цієї проблеми є надзвичайно об'ємним.

З огляду на таке, юридична практика, що має кримінально-правову природу – *правозастосовча діяльність у сфері боротьби зі злочинністю*, є зовнішньо-суб'єктивною (адже стосується відносин, які вже об'єктивно існують між учасниками кримінально-правового конфлікту), включає в себе різні етапи, серед яких виділяють практику тлумачення, практику застосування кримінально-правових заборон щодо конкретних суспільно небезпечних діянь та інші. Ця діяльність може виявлятися, перш за все, в аналізі, тлумаченні положень кримінального закону, його прямому застосуванні, виконанні, дотриманні, контролі за виконанням тощо.

Виходячи з того, що обов'язок застосування кримінального законодавства покладається, перш за все, на працівників правоохоронних органів, викликає інтерес саме ефективність такої *кримінально-правозастосовчої діяльності*⁴.

Без сумніву, *ефективність кримінально-правового застосування* є надзвичайно узагальненим, оцінним поняттям, яке відображає зміст, стан та рівень досягнення цілей і завдань правоохоронної діяльності взагалі, відображає показники якості застосування кримінального законодавства, правильність його тлумачення, тощо. Така категорія є динамічною, адже відображає стан дотримання законності у широкому розумінні за певний період часу в межах окремого населеного пункту чи держави в цілому.

Критерії чи показники ефективності діяльності правоохоронних органів обумовлені, перш за все, змістом бажаних результатів, цілей здійснення такої діяльності, її перспективними наслідками. А тому ефективність діяльності правоохоронних органів та суду по застосуванню закону про кримінальну відповідальність та його виконання, залежить, перш за все, від істинності результатів тлумачення кримінально-правових заборон, що обумовлює подальшу правомірність, об'єктивність та правильність застосування такого закону.

Тлумачення є особливою розумовою діяльністю, спрямованою на усвідомлення суті закону (змісту закону та його цілей,

⁴ До працівників правоохоронних органів, зокрема віднесені ті особи, що визначені у ст. 1, 2 Закону України "Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів" від 23 грудня 1993 р.

волі законодавця тощо)⁵. Виділення стадії тлумачення, наприклад, кримінального закону, як однієї зі стадій відповідного правозастосування, не є чимось новим у науці⁶.

Тлумачення положень КК так само повинно бути об'єктивним, дійсним. Тому будь-яка стадія правозастосування, в тому числі кримінально-правове тлумачення, повинно відповідати певним принципам (законність, обґрунтованість, справедливість, доцільність тощо), дотримання яких забезпечує саме його об'єктивність. Враховуючи, що діяльність по правозастосуванню є наступним етапом здійснення правотворчої діяльності, результатом якої є безпосереднє формулювання редакцій кримінально-правових приписів та прийняття їх в якості законів, змінювати суть положень КК (зміст, цілі тощо) неможливо і протиправно.

Автор не ставить на меті здійснити аналіз теоретичних поглядів з проблематики законодавчої техніки чи тлумачення кримінального законодавства. Вважаю, що існуючий рівень досліджень у цій галузі кримінально-правових знань є надзвичайно розвинутим.

Проте, питання прикладного характеру залишаються актуальними. Серед них – співвідношення ефективності тлумачення та ефективності застосування кримінального закону, вплив на ефективність тлумачення рівня кримінально-законодавчої техніки, співвідношення положень Загальної частини та приписів Особливої частини КК, практичне досягнення цілей кримінального закону без його застосування та ін.⁷

Тлумачення необхідне для з'ясування суті, змісту кримінального закону, його термінології, оцінних понять тощо⁸. Особливо це є актуальним для національного кримінального законодавства. Так, наприклад, у випадку тлумачення відносно нового

⁵ Див., наприклад, зміст терміну *тлумачення кримінального закону* у кн. Словарь по уголовному праву / Отв.ред. проф. А.В.Наумов. М.: Издательство БЕК, 1997. – С. 579–702; Щепельков В.Ф. Уголовный закон: преодоление противоречий и неполноты. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2003. – С. 24–52.

⁶ Энциклопедия уголовного права. Т.1. Понятие уголовного права. – Издание проф. Малинина. – СПб., 2005. – С.47–52.

⁷ З приводу останнього див.: Лемешко О.М. Тенденції розвитку інституту звільнення від кримінальної відповідальності / Матеріали наук.семинарів та круглих столів, проведених НЮАУ спільно з АПРН України в рамках Фестивалю науки 15-16 травня 2007 р. / Упорядники А.П.Гетьман, О.В.Петришин. Х.: Право, 2007. – С.11.

⁸ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении / Под ред. Н.Ф.Кузнецовой и И.М.Тяжковой. – М.: Издательство ЗЕРЦАЛО, 1999. – С. 111–119.

кримінального закону, що не має такої значної практики застосування як попередній КК (майже сорок років практики застосування в умовах практично єдиного правового простору 15 республік СРСР), та в умовах постійних доповнень і змін не лише самого тексту закону, а й деталізуючих його бланкетних нормативних актів⁹, уникнути помилок практично неможливо.

Тому цілком логічно визнати стадію тлумачення однією з основних серед стадій застосування кримінального законодавства, наслідки та результати якого суттєво впливають на результати кримінально-правозастосовчої діяльності взагалі.

Стадія тлумачення здійснюється в межах площини вже прийнятого та діючого нормативного акту, який, на жаль, може мати і певні недосконалості.

Так, ефективність діяльності по застосуванню кримінального закону залежить, у першу чергу, від змісту, характеру результатів тлумачення кримінально-правових заборон конкретним *суб'єктом правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю*. Фактори, які впливають на результати такої діяльності поділяються на дві групи. Перші характеризують сам нормативний акт, а другі – характеризують самого суб'єкта правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю. Відповідно, такі фактори можуть мати як позитивний, так і негативний вплив.

Наприклад, протиріччя, прогалини кримінального законодавства, значна кількість деталізуючих положень бланкетних диспозицій, полісемічна термінологія – надзвичайно негативно впливають на системоутворюючі властивості кримінального кодексу, є підставою для некоректного його застосування¹⁰. Але вказаних обставин необхідно уникати ще на етапі правотворення кримінального закону, при його проектуванні, редагуванні, при правозастосуванні їх усунути майже неможливо. Тому аналіз цих обставин виходить за межі досліджуваної тематики. Але й не враховувати їх негативний вплив на результати правозастосування також неможливо.

⁹ Про висловлені у науці пропозиції створення окремого розділу КК, присвяченого правилам тлумачення див.: Навроцький В.О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001р.). – К.: Атіка, 2001. – С.39-45.

¹⁰ Щепельков В.Ф. Уголовный закон: преодоление противоречий и неполноты. М.: Издательство «Юрлитинформ», 2003. – С. 17-25.

Інші фактори, віднесені до самого суб'єкта правозастосування. Серед них – наявність у суб'єкта системних знань у галузі кримінального права (особливо правил кваліфікації), загальна і правова культура його як особи – працівника правоохоронного органу, здатність використовувати логічні знання, усвідомлення системного характеру відповідного кодифікованого нормативного акту, його зв'язку з іншими галузевими законами, дієвість управління та контролю за здійсненням правозастосуванням та інше, так само мають відповідне впливове, а іноді й вирішальне значення при визначенні стану ефективності кримінального правозастосування¹¹.

Критеріями істинності результатів тлумачення кримінально-правових приписів, як певної умови подальшого ефективного застосування кримінально-правового законодавства, певна сукупність вимог. За допомогою таких вимог – критеріїв можна зробити висновок про істотність тлумачення, ступінь його об'єктивності¹².

Критеріями ефективності тлумачення кримінального закону, а саме кримінально-правових приписів (зміст, окремі ознаки, співвідношення з іншими приписами чи актами, яких з'ясовується), на мою думку, слід визнати ті критерії-правила, дотримання яких гарантує, забезпечує правильне розуміння нормативно-правових приписів, правильне сприйняття їх суб'єктами тлумачення.

До таких, на мою думку, перш за все, слід віднести наступні: відповідність результатів тлумачення загальним положенням, задачам, цілям кримінального законодавства, Конституції України та іншим законам держави, міжнародним договорам та конвенціям,

відсутність протиріч між результатами тлумачення та положеннями інших статей (частин, пунктів) кримінального закону¹³,

відсутність протиріч між результатами тлумачення та правилами формальної логіки,

¹¹ Чухвичев Д.В. Законодательная техника. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2006. – 239 с.

¹² Термін **критерій** має грецьке походження, і зазвичай під ним розуміють правило, ознаку, на підставі якої можна встановити достовірність та цінність чого-небудь.

¹³ Йдеться як про статті Загальної частини, так і безпосередньо диспозиції статей Особливої частини. Проте, практика застосування КК 1960 року свідчить, що не виключені випадки, коли за результатами тлумачення встановлюється невідповідність положенням інших галузевих законів чи інших нормативних актів.

першочергове використання при тлумаченні офіційних джерел узагальнення практики застосування чинного кримінального законодавства¹⁴,

дотримання вимоги обґрунтованості застосування тих чи інших способів тлумачення (наприклад, неабияке, іноді протилежне за наслідками, має значення використання обмежувального чи поширювального тлумачення)¹⁵,

дотримання вимог якості, ясності, точності, визначеності результатів тлумачення, можливість сприйняття їх іншими суб'єктами для контролю та встановлення відповідності,

відсутність протиріч між результатами тлумачення та загальноновизнаними теоретичними положеннями, висновками, здобутками теорії кримінального права та ін.¹⁶

Такий перелік не може бути вичерпним та потребує подальшого опрацювання. Очевидно, що при цьому, провідну роль відіграє вже існуюча правозастосовча правоохоронна діяльність у сфері кримінального законодавства, судова практика його застосування, що виступають і результатом тлумачення, і певним критерієм істинності тлумачення положень кримінального закону.

Суб'єкт кримінально-правозастосовчої діяльності повинен бути переконаним в тому, що він чітко та ясно усвідомив зміст кримінально-правової заборони, в тому, що в реальній дійсності існують факти, до яких застосовується кримінально-правова норма, результати тлумачення кримінального закону відповідають очікуванню соціальним потребам тощо.

Серед обсягу кримінально-правових приписів, які підлягають тлумаченню, основне вагоме значення покладається на практику тлумачення положень Загальної частини кримінального законодавства. Це пояснюється тим, що Загальна частина

кримінального закону являє собою системну, відносно стійку, усталену конструкцію, яка містить значну кількість теоретичних положень, процедурних приписів, які взаємопов'язані, узгоджені між собою. Вони мають вирішальний вплив на можливість застосування положень статей Особливої частини КК, в цілому виконання завдань кримінального закону, вказаних у статті 1 КК України¹⁷. Надзвичайно велике значення має і безпосереднє формування диспозицій статей Особливої частини КК. Удосконалення юридичної техніки кримінального закону у цій частині виявилось у тому числі в тому, що замість казуїстичного перераховування у диспозиціях статей застосовуються узагальнюючі поняття. Тому диспозиції стають переважно компактними, що також сприяє уніфікації, дозволяє уникати прогалин законодавства¹⁸. Проте іноді законодавець не дотримується вказаного правила¹⁹.

У майбутньому законодавцю доцільно роз'яснювати спеціальну термінологію, загальноновживані терміни використовувати у їх прямому значенні, виключати архаїзми, історизми, неологізми, вульгаризми, уникати емоційної експресивної лексики, ускладненої термінології, використання іноземних термінів, підвищувати обсяг науково визнаних термінів, тобто дотримуватись законодавчої стилістики. Завданням юридичної техніки є формування точного, ясного та доступного викладу положень кримінального закону. Це необхідно для досягнення цілей кримінального закону, взаємо – узгодженої діяльності законодавця та правозастосовувача²⁰.

Нарешті слід визнати, що діяльність по застосуванню положень КК, обумовлюється рівнем законодавчої техніки самого кримінального закону. Вказана діяльність має певні стадії, од-

¹⁷ Див. докладніше: Коняхин В.П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права. – СПб.: издательство "Юридический центр Пресс", 2002. – С. 129-145.

¹⁸ Николаев К.Д. Об использовании обобщающих понятий при конструировании норм Особенной части УК России / 43 Международные юридические чтения: Материалы ежегодной международной научно-практической конференции. Омск: Омский юридический институт, 2005. Ч.4. – С.10-12.

¹⁹ З Прикладом некомпактних диспозицій є положення статей 157, 158 КК України.

²⁰ Фаткулина М.Б. Уголовный закон: проблемы законодательной техники / Уголовный закон: проблемы теоретического моделирования и применения. Мат.-лы межвуз. науч.-практ. конф. / Отв. за вып. П.Н.Путилов. – Омск: Омская академия МВД России, 2006. – С.31-32.

¹⁴ Постанови та ухвали пленуму Верховного Суду України, узагальнення практики застосування кримінального закону апеляційними судами тощо.

¹⁵ З Наприклад, визначення змісту та виду умислу при незакінченому злочині (ст.13-15, 17 КК), зміст ознаки групи осіб при співучасті та формах співучасті (ст.ст.27-29 КК), зміст ознак значна шкода, зброя, тяжкі та особливо тяжкі наслідки при аналізі диспозицій ряду статей Особливої частини продовжують залишатись дискусійними.

¹⁶ Тому існує проблема постійного зростання досвіду, збагачення знань суб'єктів кримінального правозастосування, контролю за такою діяльністю. Вбачається, що система атестації, перевірки рівня кваліфікації, рівня знань потребує суттєвого покращення. Але ці питання не є кримінально-правовими за характером.

нією з основних визнається стадія тлумачення. Для досягнення істинності результатів тлумачення кримінально-правових приписів, як певної умови подальшого ефективного застосування кримінально-правового законодавства, суб'єкту правозастосування необхідно дотримуватись певних вимог. Такі вимоги обумовлені цілями кримінального законодавства, станом існуючої практики його застосування, відповідністю правилам формальної логіки, існуючому рівню розвитку кримінально-правової науки та ін. Завданням науки кримінального права є подальший пошук та формулювання таких критеріїв.

*Рекомендована до опублікування
на засіданні сектору дослідження
кримінально-правових проблем боротьби зі
злочинністю ІВПЗ АПРН України
(протокол № 8 від 10 вересня 2008 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук, доцент Л.М. Демидова*

УДК 343.7

Л.В. Дорош, к.ю.н., доцент
кафедри кримінального права №1
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого,
провідний науковий співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
Академії правових наук України,
м. Харків

ЩОДО ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТУ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ

Одним із пріоритетних завдань законодавства про кримінальну відповідальність є правове забезпечення охорони власності. Власність є економічною основою існування будь-якого суспільства, а невідчужуване право бути власником є однією з найважливіших гарантій здійснення прав і свобод особи. Відповідно до Загальної декларації прав людини, “кожен має право володіти майном як особисто, так і разом з іншими. Ніхто не повинен бути свавільно позбавлений свого майна”.

Захист права власності здійснюється різними галузями законодавства, але серед усіх законодавчих актів чільне місце посідає “lex fundamentales”, тобто Основний закон України, в якому закладено основи захисту і гарантування прав і свобод фізичних осіб, прав та законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави. Повною мірою це стосується і захисту права власності. Перехід до ринкових відносин зумовив докорінні зміни у системі відносин власності, зокрема, чинна Конституція України остаточно утвердила непорушність права приватної власності та її рівноправність серед інших форм власності. Реальне здійснення права власності забезпечується системою гарантій: загальних (економічних, політичних, ідеологічних, організаційних) і спеціальних (юридичних). Юридичними гарантіями права власності є засоби забезпечення його реалізації, охорони та захисту.

Аналіз Конституції України свідчить, що існує низка конституційних норм, спрямованих на забезпечення рівноправності розвитку і захисту всіх форм власності. Якщо до 1991 р. пріоритет надавався розвитку та захисту державної і колектив-

ної форм власності, то наразі ст. 13 чинної Конституції України проголошує, що «держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом». В п. 5 ст. 116 Конституції України зазначається, що Кабінет Міністрів України забезпечує «рівні умови розвитку всіх форм власності». В ст. 41 Конституції України йдеться про те, що «ніхто не може бути позбавлений права власності». Загалом питанням власності присвячено вісім статей Основного закону України (крім зазначених, статті 14, 85, 92, 142 та 143).

Однією з норм чинного КК України, що підтверджує реалізацію конституційного принципу рівності захисту всіх форм власності, є ст. 191 КК, яка встановлює відповідальність за привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Отже, цією статтею передбачено три самостійні форми обертання чужого майна на свою користь чи користь інших осіб. Відмінність між ними полягає в спеціальному статусі майна, яке обертается, та в способі заволодіння цим майном. Зокрема, в ч. 1 ст. 191 КК йдеться про майно, яке було ввірене особі чи перебувало в її віданні, тоді як згідно з ч. 2 ст. 191 КК воно ввірене іншим особам, а винний, якому майно не ввірене і не перебуває в його віданні, наділений спеціальними повноваженнями, зловживаючи якими у зв'язку зі своїм службовим становищем, заволодіває чужим майном. Причому поняттям «чуже майно» охоплюється майно як державне чи комунальне, так і приватне, тоді як за КК 1960 р. заволодіння індивідуальним (приватним) майном громадян шляхом привласнення, розтрата або зловживання службовим становищем не вважалося злочином.

Більш того, слід зауважити, що на сьогодні пріоритетність захисту права приватної власності є однією із концептуальних засад чинного КК України, яка знайшла вияв в сучасній редакції ст. 191 КК.

Одним із найважливіших напрямків удосконалення законодавства є закріплення точного і ясного визначення термінів, що розкривають значення тих чи інших понять. Стосовно окреслення об'єктивної сторони злочинів, передбачених ст. 191 КК, як привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання ним службовим становищем, слід зазначити, що поняття вищеназваних форм заволодіння чужим майном на законодавчому рівні не розкрито.

Привласнення полягає в тому, що особа правомірно володіє певним майном, що підтверджується документально (наказом, розпорядженням, договором, контрактом тощо), але протизаконно обертає майно на свою користь, користується чи розпоряджається ним як своїм власним (фактично панує над ним), тобто воно переходить з правомірного володіння у неправомірне.

Як зазначає А.Г. Безверхов, «ввіреним майном... визнається майно, яке передане за законом, договором або з інших правових підстав, що не тягнуть переходу права власності, особі, яка наділена щодо даного майна повноваженнями по володінню, користуванню або розпорядженню»¹. Іншими словами, особливий правовий статус майна, яке є предметом даного злочину, полягає в тому, що особа має стосовно нього повноваження оперативно-господарського характеру².

За змістом ч. 1 ст. 136 ГК України, право господарського відання є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника, у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами.

Таким чином, майно, що перебуває у віданні, – це майно, щодо якого здійснюється зазначене речове право.

Свого часу в п. 2 Постанови ПВС ССРСР від 11 липня 1972 р. «Про судову практику в справах про розкрадання державного або колективного майна» зазначалося: «як привласнення або розтрата ввіреного або такого, що перебуває у віданні, державного або колективного майна має кваліфікуватися незаконне безоплатне обернення у свою власність або власність іншої особи майна, яке перебуває у правомірному володінні винного, який в силу службових обов'язків, договірних відносин або спеціального доручення державної або громадської організації здійснював щодо цього майна повноваження по розпорядженню, управлінню, доставці або зберіганню (комірник, експедитор, агент з постачання, продавець, касир та інші особи)».

В юридичній літературі виділяють три різновиди привласнення: 1) привласнення, як форма вилучення майна, коли влас-

¹ Див.: Безверхов А.Г. Имущественные преступления. – Самара, 2002. – С. 227-228.

² Оперативно-господарське управління – це визначення порядку використання майна, передача іншим установам чи організаціям, розпорядження майном.

ник або законний володілець позбавляється того майна, яке йому належало і було ним передане винному раніше; 2) привласнення-неповернення майна після спливу строку володіння ввіреним майном на законних підставах; 3) привласнення-утримування, яке заздалегідь не передається винному, однак воно має бути передане винним, який наділений повноваженнями на його одержання, власнику³. В останньому випадку винний позбавляє власника можливості використовувати майно чи грошові кошти за власним розсудом і отримувати дохід.

Розтрата – будь-яка форма відчуження, використання, витрачання майна, яке було ввірене винному чи перебувало у його віданні (продаж, дарування, споживання, передача іншим особам тощо).

Отже, специфічними рисами розтрата є те, що особа, якій майно ввірене або у якої воно перебуває у віданні на законних підставах, не змінює режим володіння з правомірного на неправомірне (як це має місце при привласненні), а незаконно відчужує його. Якщо при привласненні майно переходить у протиправне володіння винного і зберігається у нього, то при розтраті майно вибуває з володіння винної особи внаслідок його відчуження.

Заволодіння чужим майном шляхом зловживання своїм службовим становищем – це умисне протиправне використання службовою особою організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків всупереч інтересам служби щодо майна, яке перебуває в оперативному управлінні цієї службової особи (майно ввірене або перебуває у віданні інших осіб, які є підлеглими даної службової особи).

Відповідно до ч. 1 ст. 137 ГК України правом оперативного управління визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності у межах, встановлених цим Кодексом та іншими законами та власником майна (уповноваженим ним органом).

Кваліфікація за ч. 2 ст. 191 КК України обумовлена не тільки тим, що особа є службовою, але й тим, що вона обов'язково використовує своє службове становище.

³ Див.: Лопашенко Н.А. Преступления против собственности: теоретико-прикладное исследование / Н.А. Лопашенко. – М.: ЛексЭст, 2005. – С. 296.

Характерними рисами заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем є такі:

1) винна особа має особливий правовий статус, у зв'язку з яким наділена повноваженнями, завдяки яким заволодіває чужим майном;

2) службова особа обертає на свою користь чуже майно, яке ввірене іншим особам або перебуває у їх віданні;

3) використовує при вилученні майна організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки;

4) винний використовує службові повноваження всупереч інтересам служби;

5) заволодіння майном здійснюється протиправно, безоплатно і назавжди.

Типовими випадками заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем є: придбання майна за заниженими цінами; одержання плати за невиконані роботи, завищення розміру оплати; погашення недостачі за рахунок чужого майна; одержання майна за підробленими документами; незаконне одержання премій, пенсій, різних видів матеріальної допомоги, надбавок до заробітної плати тощо; обертання на свою користь коштів, які надходять у громадські чи державні фонди від громадян; одержання хабара за рахунок коштів державного підприємства, установи, організації; виплата коштів особам, які не мали на них права та ін.

В доктрині сучасного кримінального права проблема ефективності тієї чи іншої кримінально-правової норми та її застосування є недостатньо дослідженою. Серед правознавців існує чимало точок зору з приводу визначення як самого поняття ефективності закону про кримінальну відповідальність, так і критеріїв, за якими слід її визначати⁴. Більш прийнятною видається точка зору Н.Ф. Кузнецової, яка основними критеріями ефективності закону про кримінальну відповідальність називає

⁴ Див.: Савинок А.Л. Совершенствование уголовного закона: проблема эффективности / Кримінальний кодекс України 2001 р: проблеми застосування і перспективи удосконалення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 13-15 квітня 2007 р. у 2-х ч. – Львів: львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – Ч. 2. – С. 283-286.; Фріс П.Л. До питання про ефективність кримінально-правової політики / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 7-8 квітня 2006 р. у 2-х ч. – Львів: львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – Ч. 1. – С. 294-299.

його застосовуваність до реальної злочинності і помилки в кваліфікації злочинів та їх караності⁵.

Якщо з цих позицій розглянути ст. 191 КК України, то слід дійти висновку, що ця стаття є діючою («працюючою»), тобто застосовується вона досить активно.

За даними Департаменту інформаційних технологій МВС України, у 2003 р. за цією статтею було порушено 7 307 кримінальних справ, у 2004 р. – 7 403, у 2005 р. – 7 442, у 2006 р. – 7 371, у 2007 р. – 7 193.

Аналіз наведених даних дає підстави для висновку про поширеність злочинів, передбачених ст. 141 КК, та незначні коливання їх кількості впродовж 2003-2007 років. Загалом динаміка злочинності за ст. 191 КК України є стабільною.

Що стосується кваліфікації злочинів, то вона не тільки є критерієм ефективності закону про кримінальну відповідальність, але й суттєво впливає на практику його застосування, позаяк від правильного вибору і подальшого аналізу кримінально-правової норми залежить розв'язання низки юридично значущих питань (про визначення злочину, який вчинила особа, ступінь його тяжкості, обґрунтованість призначеного покарання, можливість звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання або навпаки про відсутність події чи складу злочину у вчиненому особою діянні та ін.).

Кваліфікація злочинів – це встановлення і юридичне закріплення точної відповідності фактично вчиненого винним суспільно небезпечного діяння ознакам складу конкретного злочину, передбаченого законом про кримінальну відповідальність. У зв'язку з тим, що зазначені в ст. 191 КК України способи обертання чужого майна на свою користь чи користь інших осіб за багатьма ознаками співпадають з іншими формами заволодіння чужим майном (крадіжки, шахрайства, зловживання владою або службовим становищем), виникають певні труднощі при кваліфікації цих злочинів.

Аналіз слідчо-судової практики свідчить, що типовими помилками при кваліфікації аналізованого злочину є такі:

⁵ Див.: Кузнецова Н.Ф. Критерии эффективности уголовного закона. / Пять лет УК РФ: итоги и перспективы. Материалы 11 Международной научно-практической конференции, состоявшейся на юридическом факультете МГУ им. М.В. Ломоносова 30-31 мая 2002 г. – М.: ЛексЭст, 2002. – С. 37-38.

помилки, пов'язані з визначенням суб'єкта злочину, зокрема неврахування правового статусу суб'єкта злочинів, передбачених ст. 191 КК України, а саме того, що суб'єктом привласнення і розтрата може бути як службова, так і не службова особа, якій майно ввірене або перебуває у її віданні, а суб'єктом заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем – тільки службова особа;

помилки, викликані неврахуванням відмінних рис привласнення і розтрата як окремих самостійних способів злочинного обертання чужого майна на свою користь або користь інших осіб;

помилки, пов'язані з відмежовуванням привласнення або розтрата від суміжних злочинів, а саме невміння розмежовувати випадки, коли винна особа наділена певними повноваженнями щодо майна, яке їй ввірене або перебуває у віданні, що впливають з належним чином оформлених правових актів (призначення на посаду, укладення договору про матеріальну відповідальність, передача майна за кількістю, вагою або об'ємом для перевезення, пересилання, зберігання тощо, що підтверджується відповідними документами (акт передачі, товарно-транспортна накладна, квитанція та ін.), і коли вона має лише доступ до нього у зв'язку з дорученою роботою, виконанням службових обов'язків тощо (охорона майна, здійснення контролю за його використанням за цільовим призначенням, виконання технічних функцій щодо майна, наприклад, розвантаження);

помилки, викликані проблемами відмежовування аналізованих форм обертання чужого майна на свою користь або користь інших осіб, якщо вони пов'язані з обманним використанням документів, від шахрайства;

помилки, пов'язані з ототожненням заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем з тимчасовим запозиченням чужого майна;

помилки при кваліфікації тотожних злочинів без обтяжуючих обставин за ч. 3 ст. 191 КК України за ознакою повторності, зокрема, не враховується, що ця ознака, по-перше, безпосередньо вказує на неодноразовість вчинення аналізованих злочинів, а по-друге – санкцією ч. 3 ст. 191 КК України вже враховано підвищений ступінь суспільної небезпечності вчиненого, а отже додаткова кваліфікація за сукупністю за ч. 1 ст. 191 КК України є зайвою.

Заради справедливості слід зазначити, що в п. 6 Постанови ПВСУ «Про судову практику про злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості особи» від 10 травня 2008 р. № 5 Пленум Верховного Суду зазначив, що правило кваліфікації за сукупністю вчинених злочинів «застосовується і тоді, коли перший злочин вчинено без обтяжуючих обставин, а другий кваліфікується за частиною 2 ст. 152 чи частиною 2 ст. 153 КК лише за ознакою його повторності»⁶.

З цього приводу, *з одного боку*, варто звернути увагу, на те, що сама практика Верховного Суду є розмаїтою: існує низка постанов ПВСУ, в яких Пленум роз'яснював, що в наведених ситуаціях достатньо кваліфікації лише за частиною відповідної статті, яка містить ознаку повторності. Так, в абз. 3 п. 23 Постанови ПВСУ «Про практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності» від 25 грудня 2002 року № 12 зазначається: «У випадку вчинення винною особою декількох злочинів, передбачених однією із вказаних статей (140, 141, 143, 144), її дії за відсутності інших кваліфікуючих ознак належить кваліфікувати за частиною другою тієї чи іншої статті. Додатково кваліфікувати перший злочин ще і за частиною першою даної статті не потрібно»⁷. Таке ж роз'яснення було дано і в п. 11 Постанови ПВСУ «Про судову практику у справах про зґвалтування та інші статеві злочини» від 27 березня 1992 року № 4, а саме: «Зґвалтування, вчинене особою, яка раніше скоїла такий злочин, незалежно від того, чи була вона засуджена за раніше вчинене зґвалтування і чи була вона виконавцем або іншим співучасником цих злочинів, підлягає кваліфікації за ч. 2 ст. 117 КК»⁸. З *іншого* – кваліфікація за сукупністю злочинів втрачає сенс при багаторазовому вчиненні тотожних злочинів. У протилежному випадку Пленум Верховного Суду мав роз'яснити, що за умови багаторазового вчинення тотожних злочинів, кожен з яких підпадає під частину відповідної статті, що містить ознаку повторності, кваліфікація здійснюватиметься кожного разу окремо (наприклад, десятикратна сукупність частин 3 ст. 191 КК).

⁶ Див.: Вісник Верховного Суду України. – 2008. – № 7. – С. 3.

⁷ Див.: Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / Верховний Суд України; За заг. ред. В.Т. Маляренка. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 118.

⁸ Там само. – С. 92.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що недопущення названих вище помилок сприятиме підвищенню ефективності застосування законодавства про кримінальну відповідальність за аналізовані злочини, зміцненню законності і призначенню справедливого покарання.

*Рекомендована до опублікування на засіданні
сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби
зі злочинністю ІВПЗ АПРН України
(протокол № 10 від 22.10.2008 р.)*

Рецензент – доктор юрид. наук, професор В.І. Борисов

КРИМІНОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Сектором дослідження проблем запобігання злочинності Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України за темою фундаментального дослідження «Кримінологічні основи боротьби зі злочинністю в Україні» розгорнуто роботу з вивчення концептуальних засад та практичного втілення заходів запобігання злочинності як на загальнодержавному, так і на регіональному та місцевому рівнях. З цією метою за спеціально розробленою програмою було здійснено вивчення державних програм профілактики злочинності (як чинної, так і тих, термін дії яких минув), а також чинних обласних та міських комплексних програм запобігання злочинності.

Слід зазначити, що вказані програми певною мірою формують державну політику у сфері запобігання злочинності, окреслюють основні напрямки діяльності суб'єктів запобігання, визначають головні заходи протидії злочинності як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

Державна політика як важливий компонент життєдіяльності суспільства, маючи велику кількість вимірів і характеристик, формує відповідну систему та механізми соціально орієнтованого державного впливу на різноманітні процеси як в суспільстві в цілому, так і відносно окремих його інститутів. У цьому зв'язку актуалізується необхідність удосконалення процесу формування та здійснення завдань державної політики й посилення її регулятивного впливу на розвиток українського суспільства. Такі завдання вимагають подальшої наукової розробки концептуальних засад державної політики, поглибленого теоретико-методологічного аналізу процесу її становлення та реалізації.

Сьогодні відчувається гострий дефіцит узагальнюючих досліджень щодо концептуалізації засад державної політики в реальному соціально-економічному й соціокультурному середо-

вищі, що характеризується високою динамікою соціальних процесів. Дотепер не створено її розгорнутої теоретичної моделі, не повною мірою визначено її змістовні, структурні й функціональні особливості, не розроблено ефективного концептуального механізму формування і здійснення. Це значно ускладнює проведення реформаційних суспільних перетворень, актуалізує проблему надання їм чіткішої соціальної спрямованості, динамізму й ефективності.

Дискусія з приводу об'єкта, предмета, обсягу та інших характеристик політики держави у сфері запобігання злочинності, тобто кримінологічної політики, в науковій літературі точиться вже давно. Провідні науковці, зокрема М.М. Бабаєв¹, П.С. Дагель², І.М. Даньшин³, В.С. Зеленецький⁴, А.Ф. Зелінський⁵ та інші, робили спроби на абстрактно-методологічному та прикладному рівнях визначити методологічне підґрунтя, характерні риси, концептуальні принципи, методи опрацювання і втілення в практику діяльності правоохоронних органів стратегічних напрямків та окремих засад політики у сфері запобігання злочинності.

Дослідження кримінологічної політики держави в Україні малочисельні, а ті, що виходять друком, страждають браком системно-методологічного підходу: поза увагою авторів залишаються глибокі пласти соціальної психології, які значно впливають на формування правової ідеології та правової свідомості⁶. Однак такий підхід до вивчення означеної проблеми був би актуальним для України, яка обрала ліберальну стратегію реформування суспільного життя, не повною мірою оцінивши її довготривалі кримінологічні наслідки для суспільства.

Наразі можна з деякою долею ймовірності констатувати, що у вітчизняній кримінології останнім часом панує думка,

¹ Бабаєв М.М. Теоретические основы криминологического исследования социально-демографических процессов в СССР. – М.: Б.и., 1975. – 38 с.

² Дагель П.С. Проблемы советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во ДГУ, 1982. – 123 с.

³ Даньшин І., Зелінський А. Кримінальна політика: за і проти // Право України. – 1998. – № 8. – С. 29 – 35.

⁴ Зеленецький В.С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы. – Харьков: Основа, 1994. – 321 с.

⁵ Зелінський А.Ф. Криминология: Курс лекций. – Харьков: Прапор, 1996. – 260 с.

⁶ Див.: Литвак О.М. Державний вплив на злочинність: Кримінологічно-правове дослідження. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 280 с.; Фріс П.Л. Нарис історії кримінально-правової політики України: Монографія. – К.: Атіка, 2005. – 124 с.; Шакун В.І. Влада і злочинність. – К.: Пам'ять століть, 1997. – 225 с.

що кінцевою метою будь-якого кримінологічного дослідження є вдосконалення внутрішньої політики держави й соціального контролю над злочинністю, а не боротьба з нею. Адже заклики до війни зі злочинністю, посилення боротьби з нею за своєю сутністю ставлять перед органами кримінальної юстиції, державою й суспільством незмістовну мету. Більше того, вони не тільки дезорієнтують, а й дезорганізують їх діяльність по забезпеченню правопорядку. І чим скоріше ця мета державної політики буде визнана хибною, тим швидше країна розпочне побудову дійсно правової держави. Адже цільова настанова на боротьбу зі злочинністю не потребує об'єктивного, а тим більше критичного аналізу криміногенної обстановки й результатів діяльності органів кримінальної юстиції, а навпаки, у ній криється потенційна загроза повернення до тотальної репресії.

Рушійною парадигмою розвитку кримінального законодавства залишається хибна, як на наш погляд, система, яка розглядає останнє в існуючому стані як корисний і відносно ефективний інструмент регулювання соціальних процесів і впливу на різноманітні інститути суспільства. Вона базується на уявленні про принципову пізнавальність процесів застосування кримінально-правової норми як універсального інструменту впливу на соціальні процеси. При цьому ключовими поняттями, якими оперують не тільки політичні діячі та практичні працівники, а й науковці, є “посилення”, “більш жорстоке реагування” та “боротьба”.

У правотворчій і правозастосовній практиці знову знаходить свій прояв тенденція вирішувати будь-які складнощі соціального, економічного, морального чи іншого характеру не адекватними засобами соціального та іншого реагування, а шляхом застосування переважно репресивних заходів. При цьому ігнорується, що відсутність гуманістичних засад функціонування державних і суспільних інститутів (як ілюструє історія людства з давніх давен до сьогодення) завжди призводила до тотального використання міцї держави, до насильства й репресій, які при цьому виступають найефективнішим засобом не тільки стримання злочинності, а й управління соціальними процесами взагалі⁷. Водночас поза увагою як влади, так і суспільства залишається

те, що заклики до війни чи боротьби зі злочинністю є насамперед закликами до застосування насильства й жорстокості. Між тим насильство у відповідь породжує насильство, а жорстокість – тільки жорстокість.

Отже, вкрай необхідним є перегляд сциентистського, позитивістського, детермінаційного підходу до аналізу людської поведінки та її витоків, що виправдовують соціальний примус в тому вигляді, у якому він існує сьогодні. І з цього випливає нагальна потреба у зміні поглядів на цінність людини як суб'єкта довготривалого й різностороннього впливу з боку держави, громадськості, різних суспільних інститутів.

Останніми роками значною мірою набирає силу тенденція глобалізації злочинності й заходів міжнародного реагування на неї. Криміналізація суспільних відносин у деяких країнах набуває такої гостроти, що реальною стає загроза виникнення таких форм державності, які відтворюють криміналізовані інтереси вузького кола осіб, які перебувають при владі всупереч очікуванням більшості населення та світової спільноти.

Україна, як частина світового устрою, теж не залишається осторонь цих процесів. Неузгоджена, неефективна й довготривала судова реформа, брак відповідного фінансування судової системи призвели до латентної кризи правосуддя як соціального інституту і складника соціальної системи держави. Строки розгляду цивільних і кримінальних справ невинуватих тривалі, продовжує домінувати звинувачувальний ухил усього кримінального судочинства, незважаючи на існування в чинному КК України низки покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства винної особи, покарання у виді позбавлення волі застосовується невинуватих широко. Усе частіше лунають висловлювання, що в нинішньому вигляді вітчизняна судова система неспроможна забезпечити нормальне функціонування ринкової економіки й демократичних інституцій правової держави. Примарні перспективи захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів шляхом звернення до правоохоронних органів або суду викликані передусім у край низьким ступенем довіри населення до правоохоронних і правозастосовних органів, їхньою майже тотальною корумпованістю.

Протидія злочинності взагалі сьогодні набуває нового змісту у зв'язку з орієнтацією суспільства на законність як основний принцип життєдіяльності. Ускладнення криміногенної обстанов-

⁷ Босхолов С.С. Основы уголовной политики: Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты.— М.: УКЦ «ЮрИнфоР», 1999. – С. 40.

ки, зростання рівня насильницьких і корисливо-насильницьких злочинів, поширення впливу кримінальної субкультури на всі сфери суспільного життя й верстви населення – усе це надає проблемі визначення концептуальних засад і стратегічних напрямків кримінологічної політики неабиякої актуальності.

Така політика є не просто комплексом різноманітних заходів і дій, її можна окреслити як частину соціального регулювання, пов'язану із впливом на злочинність з метою її контролю і протидії їй. Це складне поняття відображає теорію і практику специфічної діяльності, що ставить за мету недопущення вчинення злочинів або припинення злочинної діяльності на різних стадіях її розвитку. Кримінологічну політику можна уявити як систему, що припиняє зв'язки (а) формування і функціонування криміногенних процесів у суспільстві, (б) між цими процесами і формуванням особистості, (в) між особистістю й ситуацією вчинення злочину⁸.

У новітній кримінологічній літературі багатьма науковцями розробляються проблеми протидії злочинності й визначення меж системи заходів запобігання, функцій і компетенції суб'єктів такої діяльності. Можна навіть зустріти й цілком слушне твердження: щоб спрямувати використання всіх засобів запобігання до спільної мети з найменшими протиріччями між ними, необхідно займатися спеціальною діяльністю – політикою запобігання злочинності⁹, що, як вбачається, повинно стати одним зі складників кримінологічної політики держави.

Кризу правопорядку, що дуже вже затягнулася в Україні, часто пов'язують з об'єктивними труднощами перехідного періоду. Однак здебільшого вона викликана браком продуманої реалістичної кримінологічної політики держави. Більш того, можна припустити, що сьогодні її внутрішня політика (за відсутності кримінологічного складника, або за найбільш оптимістичним оцінками – при мінімальній його наявності) сприяє поглибленню соціальної й економічної кризи в Україні.

Більш жорстка політика уявляється природньою реакцією на зростання злочинності. Але, як показує досвід європейських країн, основною тенденцією в період так званого кримінального

вибуху є не більша жорстокість, а навпаки, пом'якшення кари й показово-жорстокого реагування з боку держави.

Однією з причин, що зумовлюють таку, на перший погляд парадоксальну реакцію на зростання злочинності, є обмеженість матеріально-технічних і людських ресурсів, які суспільство спроможне використовувати для протидії їй. Такі ресурси неможливо збільшити темпами, пропорційними зростанню кримінальних проявів. Крім того, екстенсивний шлях розвитку громіздкої й надвитратної системи кримінальної юстиції при спробі реалізації призвів би до ще більш руйнівних наслідків для суспільства, ніж сама злочинність. Якби за останні десятиріччя кримінологічна політика європейських країн у сфері протидії злочинності залишалася б незмінною, то майже половина населення перебувала б за ґратами, а інша займалася б реєстрацією, розслідуванням і розглядом кримінальних справ, охороною пенітенціарних закладів тощо.

Значна концентрація матеріально-технічних засобів і людських ресурсів для запобігання ескалації найбільш небезпечних кримінальних проявів (організованої злочинності, злочинності, пов'язаної з незаконним обігом наркотичних речовин та зброї, торгівлею людьми), поставила на порядок денний перегляд ставлення до соціально-побутової, ситуативної, випадкової, необережної злочинності. Оскільки ж остання становить переважну більшість злочинів, що реєструються майже в будь-якому суспільстві, пом'якшення суворих санкцій дозволило не допустити різкого збільшення чисельності осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі (на фоні значного зростання загального числа тих, які притягалися до кримінальної відповідальності), а значить, уникнути значних витрат на створення й утримання нових місць у пенітенціарних закладах.

У більшості економічно розвинених держав світу зростання відносної чисельності відбуваючих покарання у виді позбавлення волі було незначним. Найбільш дешевим способом стабілізації і скорочення в'язнів є декриміналізація, поширення практики застосування покарань, не пов'язаних з ізоляцією винної особи від суспільства, більш широке застосування інституту умовно-дострокового звільнення, амністій тощо.

Політика ж сучасної України продовжує стратегію радянського періоду, пов'язану з нерозбірливістю, надмірністю й жорстокістю репресії. Наслідком цього стало те, що у практи-

⁸ Литвак О.М. Вказ. робота. – С. 31.

⁹ Див.: Босхолов С.С. Вказ. робота. – С. 143; Теоретические основы предупреждения преступности: Монография / Отв. ред. В.К. Звирбуль, В.В. Клочков, Г.М. Миньковский. – М.: Юрид. лит., 1977. – С. 107.

ці судів виправдовувальні вироки є рідкими, а кількість тих, за якими особі призначається реальне відбування покарання у виді позбавлення волі, є чи не найвища у світі. Серед усіх кримінальних вироків, що виносяться судами України, позбавлення волі сягає приблизно 35-38% (цей показник дорівнює: станом на кінець 2004 року у Росії – 39,8%, США – 8%, Королівство Швеція – 3%, Велика Британія – 12,5%). У більшості європейських країн превалюють короткі строки покарання до позбавлення волі. Так, у ФРН 41% засудженим до позбавлення чи обмеження волі призначається до 6-ти місяців такого покарання, а 22% – від 7-ми місяців до одного року¹⁰.

Деякі перспективи для зменшення в'язнів надав новий КК України, у якому передбачено введення низки покарань, не пов'язаних з ізоляцією винної особи від суспільства. Але реальне виконання таких покарань унеможливується відсутністю фінансування або ж практичної можливості їх виконання.

Іще однією проблемою є те, що зростання злочинності тягне за собою і збільшення коштів на функціонування правоохоронної й судової систем. Тут також є сенс спиратися на міжнародний досвід, який свідчить, що найбільш ефективною з точки зору віддачі від вкладених коштів є політика інтенсивного розвитку зазначених систем. Вона спирається на поліпшення технічної оснащеності всіх підрозділів і служб, підвищення професійного рівня працівників усіх рівнів, покращення їх матеріального забезпечення. Кардинальнішими, але більш затратними, є заходи, спрямовані на створення нових інститутів і служб або розширення вже існуючих, які брали б на себе значну частину провадження за очевидними й малонебезпечними злочинами. У цьому напрямку все більшого поширення набувають так звана примирювальна юстиція, компенсаційна юстиція і т.ін.

Незважаючи на деякі розбіжності, ці підходи сприяють мінімізації витрат на запобігання найпоширенішим видам злочинів при значному збільшенні можливостей концентрації матеріальних, технічних, професійних ресурсів на протидію найбільш небезпечним формам злочинної діяльності.

В Україні в умовах стійкого скорочення ресурсів витрати на «боротьбу зі злочинністю» зростали колосальними темпами. Усе це відбувалося на тлі глибокого (майже катастрофічного) падіння витрат на соціально-культурні й освітні програми,

які суттєво впливають на фактори, що сприяють існуванню й відтворенню злочинності. На сучасному етапі суспільного розвитку в кримінологічній політиці держави простежується декілька основних тенденцій. Основною з них, яка має яскраво виражений позитивний характер, є поступова відмова від евентуальності розв'язання соціальних проблем заходами примусу. На противагу їй сьогодні в Україні відбувається зміна акцентів з урахуванням загальногуманістичних принципів розвитку соціального організму й гуманізації політики держави. Однак, зважаючи на те, що у структурі злочинності нині майже 2/3 злочинів припадає на тяжкі й особливо тяжкі злочини, такі процеси повинні проходити поступово й коригуватися з урахуванням змін в інших ланках соціального впливу на злочинність.

Також яскраво вираженою є орієнтація стратегічних напрямків внутрішньої політики на міжнародні стандарти й міжнародний досвід. Близькою за смыслом і змістом є тенденція до приведення вітчизняного законодавства щодо протидії злочинності у відповідність до Конституції України й ратифікованих міжнародних угод і конвенцій, до яких Україна приєдналась.

Спираючись на викладені міркування, можемо констатувати, що в Україні останнім часом відбуваються певні позитивні зрушення (які ще, на жаль, не мають системного характеру), що дозволять, у кінцевому підсумку, сформулювати стратегічні напрямки розробки кримінологічної політики держави, а також засоби практичного втілення її в життя.

Складність і суперечливість соціально-економічного й політичного розвитку України зумовлюють потребу в теоретичному осмисленні й розробці науково обґрунтованого інструментарію, за допомогою якого можна зробити ефективнішим процес державної розбудови. Без теоретичного знання, що безпосередньо слугує конкретній державотворчій практиці, неможливе виконання стратегічного завдання – побудови демократичної держави й громадянського суспільства на теренах країни.

У період поступового переходу від однієї соціально-економічної формації до наступної, що сприяє певній мінливості соціальних умов, кримінологічній політиці держави належить бути динамічною, мати певні механізми корекції тих чи інших напрямків, а державні програми повинні поділятися на загальнонаціональні та регіональні (місцеві). Загальнонаціональні програми (довгострокові, орієнтовані на віддалену перспективу)

¹⁰ Криминологические исследования за рубежом // 2004. – Вып. 2. – С. 83.

мають охоплювати найбільш загальні питання державної стратегії в рамках національної безпеки, регіональні (місцеві) – орієнтуватись на територіально обмежений соціум і можуть у достатньому обсязі забезпечуватись і матеріально, і фінансово за рахунок місцевих бюджетів. Результативність таких програм буде вищою порівняно з існуючими, що страждають гігантоманією й не мають достатнього ні наукового, ні інформаційного, ні ресурсного забезпечення. Такий підхід дозволить накреслити соціально значущі стратегічні цілі й напрямки, визначити механізми й межі діяльності окремих структур та інститутів суспільства й держави, розробити дійову, реалістичну кримінологічну політику останньої. При цьому акцент повинен бути зроблений на створення компактних цільових регіональних і предметно-функціональних програм протидії як факторам саме злочинності, так і фоновим явищам.

Загальною й необхідною умовою для втілення в життя державної кримінологічної політики є формування реального уявлення про криміногенну ситуацію в країні. Для цього слід створити дослідницьку базу самої концепції такої політики, ввести постійний кримінологічний моніторинг чинного й перспективного законодавства (не тільки кримінального, а й конституційного, адміністративного, цивільного та ін.) з точки зору його антикриміногенності й загальної узгодженості з нею, проводити регулярні віктимологічні дослідження. Це завдання не може бути вирішене без уявлення державної кримінологічної політики як діяльності, складниками якої виступають її концептуальні засади, принципи розробки і впровадження, суб'єкти й об'єкти.

З урахуванням мінливості соціальної ситуації елементом такої політики слід вважати розробку принципів і механізмів реального втілення теоретичних надбань у практику суб'єктів реалізації – як державних і представницьких інститутів, так і інститутів громадянського суспільства.

Ефективна кримінологічна політика держави – це насамперед поновлення порушених прав жертви злочину, відродження соціально-позитивних якостей населення, що в кінцевому результаті неминує призвести до зміцнення правопорядку. Досягнути цього неможливо без додержання основних, базових принципів її формування й функціонування. Вихідним постулатом при визначенні фундаментальних принципів державної кримінологічної політики є пошуки саме тих із них, які най-

повніше відображали б природу такої діяльності держави, її завдання й функції. До таких, з нашої точки зору, треба віднести нижченаведені:

Принцип науковості передбачає об'єктивний аналіз закономірностей розвитку суспільства й соціальних явищ, які сприяють існуванню, функціонуванню та відтворенню злочинності, й опрацювання на цьому підґрунті стратегії й тактики впливу на неї. Він має реалізовуватись на стадії як законотворчості, так і правозастосування. Це зумовлено тим, що віднесенням тих чи інших діянь до кола злочинних і караних законодавець побічно впливає на коливання рівня злочинності та зміну в її структурі. У випадках, якщо без достатнього наукового обґрунтування криміналізується будь-яка форма протиправної поведінки, по-перше, неповною мірою реалізується невідворотність відповідальності, а по-друге, відволікаються людські й матеріальні ресурси, що в цілому тягне за собою зниження ефективності впливу на злочинність. На стадії ж правозастосування додержання цього принципу дозволяє чіткіше й конкретніше відокремлювати основні напрямки запобіжного впливу, точніше прогнозувати розвиток ситуації, оптимізувати ресурси і здійснювати управлінські заходи, які максимально відповідають об'єктивному розвитку.

Впровадження цього принципу – це не тільки адекватна реакція на об'єктивну реальність, а й коригування стратегічних напрямків і практичних заходів реалізації кримінологічної політики держави. Результатом цього можуть бути юридично обґрунтовані й такі, що відповідають чинному законодавству висновки й оцінки, що, у свою чергу, дозволить приймати оптимальні правові й управлінські рішення. Адже кримінологія є юридичною наукою не тільки тому, що вивчає злочинність, а й у силу своєї загальної спрямованості на аналіз ефективності саме правової організації суспільних відносин¹¹ і суспільного буття з метою мінімізації засобами правового реагування дій чинників, що сприяють наявності й відтворенню злочинності.

Принцип системності становить систему наукових і практичних засобів і заходів на всіх стадіях розроблення, впровадження й реалізації державної кримінологічної політики, встановлення інтегрованих зв'язків між різноманітними напрямка-

¹¹ Кримінологія: запрошення до дискусії: Монографія / Авт. кол.: О.В. Баляба, Е.В. Віленська, Е.О. Дідоренко, Б.Г. Розовський. — Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. — С. 20.

ми, об'єктами й суб'єктами здійснення соціальної політики держави, системної взаємозумовленості і взаємодії різних цільових і стратегічних програм її діяльності.

Принцип законності реалізує загальний для правової держави принцип верховенства права й верховенства закону щодо інших видів правового реагування. На практиці його втілення ґрунтується на заснованості державної політики на конституційних підвалинах. Здійснення ж кримінологічної політики повинно проходити виключно в рамках, установлених чинним законодавством, а стратегічні напрямки й тактичні заходи та засоби мають бути закріплені на законодавчому рівні. При цьому обов'язковою умовою виступають додержання й забезпечення законних прав та інтересів усіх членів суспільства.

Принцип реальності впливає з вимоги базування державної кримінологічної політики на всебічному дослідженні реального стану злочинності й оцінки її латентної складової, а також наявних можливостей усіх суб'єктів реалізації такої політики, практичного впровадження її стратегічних напрямків і тактичних завдань.

Принцип утилітаризму полягає в тому, що цій політиці належить мати стійку прагматичну орієнтованість і бути спрямованою на вирішення не тільки нагальних, очевидних і невідкладних завдань, а й на перспективний розвиток як самої політики, так і практичних заходів її втілення в життя.

Принцип економічної доцільності походить з того, що будь-який конкретний злочин, вид злочинності чи злочинність загалом в кінцевому підсумку досить відчутно впливає на економічні відносини. Він передбачає впровадження таких заходів реагування, які при максимальній їх ефективності були б достатніми й не вимагали для цього значних матеріальних, фінансових і людських ресурсів.

Принцип комплексності зумовлюється природою злочинності як явища, на яке повинна бути спрямована така політика. Чинники, що впливають на існування й самовідтворення злочинності, є самі по собі комплексними і впливають з багатьох негараздів суспільного буття соціально-економічного, політико-ідеологічного, морально-психологічного й побутово-дозвільного характеру. Він полягає в широкому застосуванні не тільки спеціальних методів і заходів, розроблених кримінологією в рамках теорії запобігання злочинності, а й економічних, ідеологічних, моральних, організаційних та інших важелів.

Принцип конкретності має на увазі виявлення найбільш актуальних стратегічних напрямків політики, визначення безпосередніх суб'єктів і заходів запобіжної діяльності, її форм і методів, строків виконання і контролю за виконанням запланованих дій.

Принцип гуманізму використовується не лише в сучасній науці і не тільки вчені або політичні лідери, а й носії буденної свідомості вже звикли оперувати цим поняттям. Але слід констатувати, що чіткого осмислення цього принципу, на жаль, бракує. З огляду на стратегічні напрямки й засоби реалізації кримінологічної політики держави, підкреслимо, що змістовним його наповненням повинно бути визнання людини найвищою соціальною цінністю й метою суспільного розвитку. Інакше кажучи, всі процеси й інститути (влада, наука, освіта, культура, гроші, мистецтво тощо) мають бути підпорядковані цьому і служити засобами стосовно кожного індивіда як цілі такого розвитку.

Принцип динамізму впливає з мінливої природи злочинності, як явища, що постійно і швидко розвивається. Вона інтегрується із соціальним буттям динамічного суспільства та його інститутів, які, у свою чергу, також не знаходяться в статичному стані, а активно еволюціонують, як того вимагають соціальні потреби. Динаміка об'єкта впливу має корелюватися із способами й засобами останнього, стратегія й тактика – коригуватися із заходами економічного, політичного, внутрішньо- й зовнішньополітичного характеру.

Принцип постійності тісно пов'язаний з попереднім. Його сутність полягає у вимозі проведення практичної реалізації стратегічних напрямків кримінологічної політики держави не кампаніями (переважно з гучними назвами, як повелось в Україні) з притаманними такому підходу фазами спадів і підйомів, а постійно, рівномірно й повсякденно.

Принцип стратегічної цілісності означає чітке визначення довгострокової державної стратегії, з якої випливали б як основні напрямки діяльності у сфері кримінологічної політики, так і конкретні тактичні заходи, в тому числі й окремі, цільові її програми й акції.

Принцип державності тлумачиться як спрямованість держави на посилення своєї ролі як соціального інституту у формуванні, вдосконаленні й практичному втіленні стратегічних напрямків і засобів реалізації державної кримінологічної політики.

Названі принципи повинні стати підґрунтям для формулювання, опрацювання, вдосконалення й практичного втілення такої політики. Це не означає, що запропонована їх система є сталою й не може розвиватись і вдосконалюватись, особливо з огляду на багатоаспектність і складність такого процесу, як розробка довготривалої й узгодженої кримінологічної політики держави.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем запобігання злочинності ІВПЗ АПрН України (протокол № 5 від 10 вересня 2008 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук, доцент **Б.М. Головкін**

УДК 343.9

В.В. Голіна, д.ю.н., професор,
член-кореспондент АПрН України,
завідувач сектору дослідження проблем
запобігання злочинності Інституту вивчення
проблем злочинності АПрН України,
м. Харків

Б.М. Головкін, к.ю.н.,
завідувач сектору дослідження проблем
злочинності та її причин Інституту вивчення
проблем злочинності АПрН України,
м. Харків

ЗАГАЛЬНЕ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК ОДНА З ЦІЛЕЙ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА (КРИМІНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД)

Кримінальне право, а точніше кримінальне законодавство функціонує не на безлюдді. Воно створене державою і діє у суспільстві, спираючись на їх силу і вплив. Стародавні римські юристи у свій час писали, що сила закону полягає в тому, щоб наказувати, забороняти, дозволяти, карати (*Leges virtus haec est: imperare, vetare, permittere, punire*). Історична призначеність кримінального права – подолання «комплексу сваволі та ілюзій», що є, за словами проф. О.М. Костенка, «коренем усякого зла на світі, в т.ч. і найбільш небезпечної його форми – злочинності»¹, насильства у суспільстві, формування особливої суспільної сили, яка своїми вихідними властивостями була б спрямована на те, щоб забезпечити загальне впорядкування суспільних відносин, гарантувати стабільність і усталеність суспільних зв'язків. За словами проф. Б.С. Никифорова, кримінальне право повинно слугувати «методом підтримки чи відновлення соціально-психологічної «упорядкованості» суспільства»², запровадження у певні рамки поведінки людей. Кримінальне законодавство під цим кутом зору може бути охарактеризоване як силовий інститут, здатний з опорою на міць державного примусу і суспільну моральність нав'язати свою волю, проводити у

¹ Костенко О.М. Культура і закон – у протидії злу: Монографія. – К.: Атіка, 2008. – С. 7.

² Вступна стаття Никифорова Б.С. до книги Анденеса И. Наказание и предупреждение преступлений. Пер. с англ. – М., «Прогрес», 1979. – С. 6-7.

життя необхідні нормативи, програми поведінки. Тобто – державні веління і заборони, які втілені у юридичну форму³.

Держава кримінальним законодавством захищає свої і особистісні інтереси шляхом видання відповідних законів, які погрожують карою тим, хто порушує ці заборони, оскільки вони мають загальнонародний характер. Тому не тільки покарання, а й вся система кримінального законодавства (Загальна і Особлива частини Кримінального кодексу України, норми-принципи, норми-дефініції, завдання, інститути) спрямовані на те, щоб, за словами М.С. Таганцева, видатного російського криміналіста, «... паралізувати злочинну волю, протидіяти мотивам, які штовхають на злочин...»⁴. Інакше кажучи, йдеться не тільки про вплив кримінального законодавства на конкретну особу, а на більш широке коло можливих суб'єктів злочинів. Взагалі кримінальне законодавство має своєрідну позицію у сфері запобігання злочинності. Визначаючи сферу забороненої поведінки (а побічно і шляхи правомірної поведінки) законодавець тим самим указує, які вчинки необхідно запобігати, які дії вчинювати неможливо, які наслідки настають при порушенні заборони⁵. Без визначення злочинного немає запобігання злочинності.

Отже, кримінальне законодавство має на меті не тільки вплинути на конкретну особу, яка вчинила злочин, а і розраховане на досягнення більш стратегічної мети – зниження власними засобами криміногенного потенціалу і його злочинних проявів у суспільстві шляхом застосування кримінального закону, що є специфічною складовою спеціально-кримінологічного запобігання злочинності. Тому у статті йдеться не просто про одну з цілей покарання, яка передбачена у ч. 2 ст. 50 КК України: «покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами», а про ширший діапазон впливу, про що проголошено у ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України. В ній, зокрема, записано, що «Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини

і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам».

Таким чином, основна функція кримінального права як галузі права – це охоронна функція. Воно охороняє властивими йому заходами ті суспільні відносини, що регулюються іншими галузями права⁶. Охоронна функція по суті є складовою частиною більш широкої за змістом – запобіжної функції, оскільки забороняючи порушувати врегульовані правом суспільні відносини стосовно певних людських, суспільних та державних цінностей і, встановлюючи за це кримінальну відповідальність і покарання, кримінальне законодавство у той же час вимагає законслухняної поведінки. Кримінальний закон, попри іншої думки, вже самим фактом свого існування і застосування безсумнівно впливає на поведінку і думки людей, частина яких (не усіх!) добровільно чи під впливом почуття страху зазнати певних фізичних, моральних, духовних страждань, статутних змін, матеріальних втрат, сімейних розладів тощо, пов'язаних не з ідеальною моделлю, а з реальною кримінальною відповідальністю і покаранням (у т.ч. його – далекому від досконалості – виконанні у місцях позбавлення волі, про що знає пересічний громадянин), виконує заборони кримінального закону. Такий вплив кримінального законодавства на людей, а через них на соціальні явища має назву «загальне запобігання злочинності».

Визначень цього поняття у спеціальній літературі більш, ніж достатньо, і багато в чому вони схожі. Наведемо деякі з них:

- під загальним запобіганням злочинів розуміється здатність кримінального закону і практики його застосування забезпечувати законслухняну поведінку громадян⁷;

- загальне запобігання або загальна превенція полягає у формуванні страху перед застосуванням кримінального покарання, посилення моральної заборони на вчинення злочину чи

³ Панько К.К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России: Монография / К.К. Панько; Воронеж. гос. ун-т. Воронеж. Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – С. 53.

⁴ Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая. Т. II. Изд. Второе, пересмотр. и доп. – СПб.: Изд. биб-ки Императ. Училища Правоведения, 1902. – С. 572.

⁵ Совершенствование мер борьбы с преступностью в условиях научно-технической революции. Изд-во «Наука», М., 1980. – С. 256.

⁶ Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.; За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ-Харків: Хрінком Інтер – Право, 2001. – С. 9.

⁷ Анденес И. Наказание и предупреждение преступлений. Пер. с англ. – М., «Прогрес», 1979. – С. 29.

у стимулюванні звичної правомірної поведінки осіб, які не є засудженими⁸;

- сенс загальної превенції полягає в тому, щоб під загрозою покарання впливати на нестійких громадян, запобігаючи тим самим можливість вчинення ними злочинів⁹.

Загальне запобігання злочинності, як один з класичних постулатів кримінального права – це не кримінально-правовий міф, хоча у підтримку наявності його багатовікового існування наводяться численні аргументи. Серед них, зокрема, і зростання злочинності (зареєстрованої і латентної), і притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які раніш не були судимі, і відсутність всеохоплюючого емпіричного підтвердження ефективності загального запобігання злочинів покаранням, і неможливість ізолювати позитивний вплив покарання від інших чинників, що визначають поведінку людей та ін. Але історичний досвід людства, невтішні спостереження і висновки з сучасних окремих випадків тимчасової бездіяльності апарату державної влади у сфері охорони громадського порядку (Америка, Росія, Україна, Франція та ін.) свідчать, що споконвічним призначенням права – бути загальнообов'язковим критерієм правомірної поведінки, регламентувати і спрямовувати у цьому напрямку вчинки людей і таким чином установлювати у суспільстві жорсткі імперативні порядки, одночасно зберігаючи справедливість і визначаючи межі свобод, прав і законних інтересів громадян. І в законах освіченого вавилонського царя Хамураппі, і у систематизованому законодавстві римського імператора Юстиніана головна ідея полягала в тому, щоб усі піддані держави керувалися законом, тобто вимірювали свою поведінку і життя за існуючими і декларованими у законі правовими нормами¹⁰.

У світі (у тому числі і в його правовому полі) немає та й не може бути тотальної дії будь-якого засобу боротьби зі злочинністю. Коли у літературі дискутуються питання про результативність загальної запобіжної функції кримінального законо-

давства, то при цьому наводяться аргументи, що воно, мовляв, неефективне тому, що злочини все одно вчиняються і навіть неодноразово і саме тими, хто вже був покараний. Вважаю, що це ідеалістична і некоректна позиція, а наведені аргументи традиційно упереджені. Щось подібне ми можемо сказати і про запобіжну роль, наприклад, Правил дорожнього руху, які теж неефективні, оскільки у ДТП продовжують гинути люди. Але, не зважаючи на це, ніхто не буде заперечувати їх запобіжного значення. Ілюзію про всесилля закону, пошук у законі панацеї від усіляких бід необхідно рішуче відкинути¹¹. Слід знати і вивчати реальну запобіжну силу кримінального законодавства. Кримінальне законодавство – це творіння колективного людського розуму, продукт більш менш повного пізнання законодавцем складних і часто мінливих соціальних явищ, які не завжди охоплюють усі відомі (а нерідко невідомі) сторони цих явищ, тобто не є абсолютними. Вони не дають вичерпного знання про дію того чи іншого правового феномену¹².

Реальний запобіжний вплив кримінального законодавства справляють не окремо взяті нормативні приписи (наприклад, покарання), а цілі комплекси нормативних положень, до складу яких входять норми не тільки кримінального законодавства, але й ті норми інших галузей права, що регулюють процедуру притягнення до кримінальної відповідальності з її наступними негативними наслідками. За ними «стоїть» сила державної влади. Вони добре відомі пересічному громадянину. Інформації з цього приводу в наш час достатньо. Роль інформації у реалізації запобіжного впливу кримінального законодавства потребує окремого вивчення.

Кримінологічний підхід до вивчення реальності загального запобігання злочинності кримінального законодавства полягає в тому, щоб, спираючись на наукові розробки теорії кримінологічної науки, показати його вплив на низку соціально-правових феноменів, які ми розглядаємо у зазначеному плані окремо (взагалі ж вони окремо від злочинності не існують). Це:

злочинність як соціально-правове явище;
криміногенна особа і особа злочинця;

¹¹ Карпец И.И. Преступность: иллюзии и реальность. – М.: Российск. право, 1992. – С. 130, 131.

¹² Современные проблемы и стратегии борьбы с преступностью / Науч. ред. В.Н. Бурлаков, Б.В. Волженкин. – СПб.: Изд. Дом С.-Петерб. гос. ун-та. Изд-во юрид. ф-та СПб. гос. ун-та, 2005. – С. 265.

⁸ Южанин В.Е., Жидков Э.В. Частное предупреждение преступлений как цель применения уголовного наказания в виде лишения свободы и средства её реализации. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2007. – С. 50.

⁹ Ной И.С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве. Политико-правовое исследование. Саратов. Изд-во Саратов. ун-та, 1973. – С. 152; Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін. – С. 304.

¹⁰ Бандурка А.М. Тема преступности в литературе и искусстве. – Харьков: Основа, 2006. – С. 12-13.

причини й умови злочинності та її проявів;
запобігання злочинності.

Від того, в якій методологічній площині будуть розглядатися ці феномени, залежатимуть висновки стосовно дійсного характеру загального запобігання злочинності та її проявів. Проблема достатньо складна, вона дискутується не одне століття, і ми відверто заявляємо, що відповіді на неї не вільні від певних догадок. Сучасний криміналіст і кримінолог І. Анденес писав, що ми можемо дещо уявити собі за допомогою здорового глузду і психології. Але навряд чи ми можемо заперечувати тому, що будь-який висновок стосовно справжнього характеру загального запобігання не вільний від безлічі догадок¹³.

Найбільш простим і зрозумілим для всіх є визначення злочинності як сукупності злочинів і злочинців, що їх вчинили, у певних просторово-часових межах. Таке визначення злочинності серед науковців і практиків є пануючим. Але якщо змістовно-предметно сутність злочинності – це статистична сукупність уже вчинених людьми злочинів, то як на цю масу різноманітних, різнообумовлених, як правило, не пов'язаних один з одним злочинів може впливати кримінальне законодавство і як його метою може бути загальне запобігання? Тільки шляхом притягнення винних до кримінальної відповідальності, призначення покарання, його відбуття та ін. у сумнівних сподіваннях, що якась частина населення під страхом покарання відмовиться від кримінального способу вирішення своїх проблем. Однак запобіжна функція кримінального законодавства повинна здійснювати упереджувальний вплив на злочинність. Постає питання про природу або змістовно-предметну сутність того явища, яке себе проявляє у виді сукупності злочинів, котру ми штучно у звітах підраховуємо щорічно в країні. Складається враження, що у суспільстві хтось «планує» щорічне вчинення злочинів, їх повторність, рецидив, професійну і організовану злочинність, злочинність неповнолітніх тощо. Тому йде пошук реального розуміння того явища, яке ми називаємо «злочинність». Десять років тому, один із авторів цієї статті писав, що злочинність є негативною властивістю членів суспільства порушувати, відтворювати своєю активністю суспільно небезпечні діяння, які зовні визначаються у пролонгованій масі

¹³ Анденес І. Вказ. робота. – С. 32.

злочинів. Злочини нерозривно пов'язані з суспільством, яке своїм матеріальним, моральним, психологічним станом зужує або розширює здатність і можливості злочинних проявів. Інакше кажучи, витоки злочинності знаходяться у поведінці людей взагалі¹⁴. Близькою до цієї точки зору є позиція проф. А.П. Закалюка, який у своїй фундаментальній праці зазначає, що «злочинність – це феномен суспільного життя у виді неприйнятної та небезпечної для суспільства масової, відносно стійкої, різнообумовленої кримінальної активності частини членів цього суспільства»¹⁵.

Таке розуміння поняття злочинності, його «олюднення», як вдало висловився А.П. Закалюк¹⁶, допомагає зрозуміти міру упереджувальної запобіжної сили кримінального законодавства. У свій час Е. Дюркгейм слушно зауважував, що «людські пристрасті заспокоюються тільки перед обличчям моральної сили, яку вони поважають. Якщо усякий авторитет такого роду не існує, то панує право сильного...»¹⁷. Таким авторитетом безсумнівно є кримінальний закон.

У 20-х роках ХХ століття проф. М.М. Ісаєвим було проведено вибіркове дослідження з метою з'ясування сили впливу на свідомість пересічного громадянина загрози кримінального покарання. Було роздано і оброблено 316 анкет (225 чоловіків і 91 жінка). Перед законослухняними громадянами було поставлено питання: «Чи доводилося вам бути в такому становищі, коли вчинення злочину було у нагоді за обставинами справи і практично корисним, але діяння не було вчинено?» У такому становищі як виявилось, опинилося 115 чоловіків і 25 жінок. Відповіло на запитання 107 чоловіків і 25 жінок. Їх відповіді представлені таблицею 1.

¹⁴ Голина В.В. Преступность: понятие и реальность // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1997. Вип. 32. – С. 32.

¹⁵ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – С. 139.

¹⁶ Закалюк А.П. Там само. – С. 139.

¹⁷ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – М., «Наука», 1991. – С. 6-7.

Таблиця 1¹⁸

**Розподіл мотивації відмови осіб від вчинення злочину
за дослідженням проф. Ісаєва М.М.**

Мотиви невчинення злочину	Чоловіки		Жінки	
	абсолютне число	%	абсолютне число	%
Совість не дозволила	26	24,3	9	36,0
Страх покарання	21	19,6	5	20,0
Ніяковість перед людьми	4	3,8	1	4,0
Огида до вчинку	33	30,8	7	28,0
З принципових міркувань	21	19,6	3	12,0
З нерішучості	2	1,9	-	-
Разом	107	100,0	25	100,0

Безумовно, ці дані застарілі. Правосвідомість сучасного суспільства інша, ніж 80 років тому. Мотив страху перед покаранням складає десь 20 % від усіх перелічених мотивів відмови від вчинення злочинів. Але ефект загальної превенції виникає в результаті взаємодії кримінального законодавства з практикою його застосування і виконання, а також з комплексом інших соціальних і психологічних чинників¹⁹. «Чистого» загально-го запобігання злочинності кримінальним законодавством не існувало і не існує. Річ у тому, що норма права, як така, тісно пов'язана з іншими факторами соціальної регуляції – мораллю, ідеологією, звичаями та ін. Її реалізація без підтримки цих факторів вкрай проблематична і неефективна²⁰. Значно більшою мірою утримують людину від злочину не страх перед покаранням, а страх перед втратою честі, гідності, доброго ім'я, поваги з боку

близьких та друзів, співробітників, побоювання ганьби та ін. Однак, щоб такі почуття були притаманні людині, те середовище, в якому вона живе і працює, саме повинно мати достатньо високий рівень правосвідомості²¹. У свій час Смелзер писав, що «той факт, що суспільство створює стандарти (очікування) поведінки, припускає, що воно не завжди їм відповідає»²². Є ще одна важлива проблема – латентна злочинність. Її існування суттєво підриває загальне запобігання кримінального законодавства, тому що деформується важливий постулат кримінального права і справедливості – невідворотність покарання за вчинений злочин. Висловимо припущення: зниження рівня латентної злочинності потягне за собою підвищення ефективності загального запобігання злочинності.

Криміногенна особа і особа злочинця – категорії кримінологічної теорії науки і практики. Перші – це ті особи, які проявили антисуспільну спрямованість і за своїми певними соціально-демографічними, рольовими, морально-психологічними якостями і в конкретних життєвих ситуаціях здатні вчинити злочин²³. Другі – особи, які вже вчинили злочин (чи злочини) і в яких, за словами Ю.О. Демидова, суспільна небезпечність не «згасає», а має рецидивнонебезпечну перспективу²⁴. Капіталізм надав більш ніж достатньо певних «кримінологічних умов» для мотивів вчинення злочинів. Багато хто з громадян в таких кримінологічних умовах здатні або потенційно здатні, більш того часто готові до вчинення злочинів (залежно від вигоди і ситуації). Прикладом тому – щоденна практика правоохоронних органів²⁵. На наш погляд, людина завжди суспільно небезпечна, оскільки має природну здатність (на відміну від тварин)

²¹ Поздняков Э.А. Философия преступления. Для тех, кто не боится потерять иллюзии. – М., 2001. – С. 557.

²² Смелзер Н. Дж. Социология // Социс, 1992, № 1. – С. 132.

²³ Голина В.В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений. – К.: УМК ВО, 1989. – С. 16-24.

²⁴ Сахаров А.Б. Учение о личности преступника // Советское государство и право, 1968, № 2. – С. 69; Демидов Ю.А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве. – М.: «Юрид. лит.», 1975. – С. 124.

²⁵ Кирей Р. Зловмисників помітив таксист // Урядовий кур'єр, 2008 12 вересня; Убив за долг в десять гривен // Голос Украины, 2008 10 сентября; Разоблачили подпольный завод // Голос Украины, 2008 9 сентября; Павленко С. Пьяные изуверы убили ветерана Великой Отечественной войны // Голос Украины, 2008 10 сентября; На Луганщине сгорело семь деревянных электроопор // Голос Украины, 2008 10 сентября; Левицкая Л. Таксист отбил на нападающих // Голос Украины, 2008 12 сентября. І ця інформація за якихось-то 3-4 доби!

¹⁸ Исаев М.М. Общая часть уголовного права РСФСР. – Л., Госиздат, 1925. – С. 151.

¹⁹ Рощина І. Громадська думка як фактор ефективності норм кримінального права у запобігання злочинності // Право України. – 2005. – № 2. – С. 52- 55; Філей Ю. Запобіжний вплив кримінально-правових санкцій та практика їх застосування за злочини проти власності // Кримінальне право, 2008, № 5. – С. 119.

²⁰ Орловська Н.А. До питання про психологічні основи кримінально-правової заборони // Актуальне проблемы криминологии и криминальной психологии: Сб. науч. статей / Под ред. М.Ф. Орзиха, В.М. Дрёмина. – Б-ка журн. «Юридичний вісник». – О.: Фенікс, 2007. – С. 251 – 252.

на подолання правової заборони під загрозою покарання у виді довічного позбавлення волі і навіть страти (за попереднім кримінальним законодавством). Е. Фромм (автор теорії людської деструктивності), досліджуючи види феномену людської агресії, зробив висновок, що у людини біологічно запрограмованою є оборонна (доброякісна) агресія. При цьому найбільш крайнім проявом жорстокості людини виступає деструктивність, або злаякісна агресія, яка за своєю природою є соціальним продуктом. Людина (знову таки на відміну від тварин) буває деструктивною незалежно від наявності самозбереження і поза зв'язку із задоволенням потреб²⁶.

Але як і усяка людська здатність, суспільна небезпечність «визріває» у конкретному середовищі (при чому людина тут не пасивна), може перетворитися у дійсність, у провинність повністю або частково, може залишитися нереалізованою. Суспільна небезпечність особи, тобто криміногенність здатна змінюватись (зменшуватися чи збільшуватися) як до реалізації у злочині, так і після нього²⁷. Інакше кажучи, значну роль при цьому відіграють протилежні сили, зокрема, сила впливу на свідомість і волю людини погрози кримінального законодавства і покарання з негативними наслідками, його невідворотність, своєчасність у комплексі з низкою специфічних соціально-правових засобів. Ще у XVIII ст. І. Бентам писав, що для загального запобігання злочинів усі засоби повинні зводитися до того, щоб впливати на схильності людей, відхиляти небезпечні бажання, привчати їх використовувати «логіку волі». Для цього, як він вважав, необхідно: придушувати шкідливі бажання людей і, навпаки, заохочувати «чесні спонукання»; не заохочувати злочинів; збільшувати відповідальність осіб тим більше, чим більше вони піддаються спокусі шкоди; зробити покарання зразковим; посилити враження від покарання на уявлення; полегшити розкриття злочинів; підвищити ризики вчинення і приховування злочинів; зацікавлювати багатьох людей у запобіганні останніх; зменшити шанси у злочинців ухилитися від слідства і суду; удосконалювати судочинство з тим, щоб зменшити сумнівність судочинства і покарання тощо²⁸. Це сказано майже 200 років тому в Англії, а

як актуально для України! Пояснення цьому – часткова відносна схожість соціально-правової обстановки в країнах.

Зрозуміло, що на деякі категорії осіб, особливо рецидивістів, загальне запобігання кримінального законодавства навряд чи впливає. Ціннісно-нормативна сфера свідомості рецидивістів у цілому характеризується подвійними стандартами. Так, «людьми» з боку злочинської спільноти визначаються тільки ті, хто входить до «злочинської касты». З рештою лише ведеться гра у «загальнолюдські цінності»²⁹. «Зона» – це простір односторонніх, консолідована злочинна мотивація, своя логіка. Психологія озлобленої людини – вигідно, оскільки це виправдовує в їх свідомості всі ексцеси, пов'язані із порушенням закону. Кримінальне законодавство повинно відслідковувати подібну «філософію злочинності» і відповідно реагувати. Тільки, як приклад, без пропозиції: в деяких країнах світу (скажімо, США, штат Каліфорнія) третя судимість за тяжкий злочин карається довічним позбавленням волі³⁰. Невиправдана гуманність кримінального законодавства тут не до речі. Багато в чому сила запобіжної функції кримінального законодавства залежить від мудрості законодавця, конструкції закону. Гуманізація кримінально-каральної політики повинна проходити у певних межах, щоб не підривати повагу до закону і влади. Вважаємо, що часті амністії та численні помилування як раз і підривають авторитет закону і правосуддя. Амністії і помилування повинні мати виключний, а не конвеєрний характер, як це робиться у нас. Автори однієї солідної монографії про амністію і помилування в Україні, констатуючи, що вітчизняна юридична наука заборгувала перед практикою, яка ще очікує на своїх дослідників проблем амністії та помилування, не виявили ніякої зацікавленості у розкритті соціально-юридичної природи цих інститутів і критичному аналізі їх впливу на стабільність кримінального законодавства, практику його застосування і соціально-психологічний клімат суспільства³¹.

У ч. 1 ст. 50 КК України зазначено, що одним із його завдань є запобігання злочинам. Виходячи з теорії кримінологічної науки, детермінація злочинності – це вся сукупність об'єктивних

²⁶ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Пер. с англ. – М.: ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998 (Классики зарубежной психологии). – С. 33, 245.

²⁷ Демидов Ю.А. Вказ. работа. – С. 126.

²⁸ Бентам И. Основные начала уголовного кодекса // Изб. Сочинения Иеремии Бентама. – СПб, 1867. Т. 1. – С. 585 – 632.

²⁹ Разинкин В., Тарабарин А. Цветная масть. Элита преступного мира. – М.: Вече, 1997. – С. 91 – 97.

³⁰ Див.: Неволя. Изд-е журнала Досье на цензуру. – М., 2008. Вып. 16. – С. 144.

³¹ Маляренко В.Т., Музика А.А. Амністія та помилування в Україні: навчальний посіб. – К.: Атіка, 2007. – С. 10 – 11.

і суб'єктивних – різних за природою, силою впливу на людську свідомість, волю, почуття, здатність до взаємозв'язку тощо – негативних явищ, процесів, фактів, проявів³² та ін. Отже, можна припустити, що запобіжна функція кримінального законодавства та практики його застосування передбачає руйнівний вплив останнього на причини й умови злочинності і її прояви. Поставлено нове, сміливе, актуальне і одночасно дуже складне завдання, тому цій надії повинні відповідати методологія і теорія законодавчої техніки норм Загальної і Особливої частин Кримінального кодексу³³, які далеко не завжди належно використані у сучасному кримінальному праві.

За механізмом запобіжного впливу кримінального законодавства на детермінаційні чинники злочинності і її прояви його норми (з певною мірою умовності) можна класифікувати на норми-приписи; норми-заборони; норми-заохочення; норми-компроміси; норми-команди та ін.

Норми-приписи полягають в тому, що ними впроваджуються такі стандарти поведінки, недодержання яких потягне за собою несприятливі наслідки, чим стримується вплив криміногенних умов на злочинну мотивацію осіб і тим самим перешкоджається вчинення певних груп злочинів (наприклад, необережні злочини, злочинність неповнолітніх, посадові злочини та ін.).

Норми-заборони кримінального законодавства та їх застосування призначені, зокрема, й для того, щоб сигналізувати державі і суспільству про поширеність у судовій практиці тих чи інших проявів злочинності, про ті причини й умови, які обумовлюють цю поширеність злочинів. Тобто кримінальне законодавство побічно «підштовхує» державну владу, мудрого законодавця до застосування заходів (крім кримінально-правових), якими упереджувалося б виникнення, обмеження, а то й усунення криміногенних чинників. Слід не створювати нові норми-заборони, а запобігати тим умовам, при яких виникають і реалізуються злочинні наміри. Запобіжні можливості несе у собі і пряма заборона дій, які самі по собі не є суспільно небезпечними, але входять до кола умов, що можуть полегшити вчинення злочинів (наприклад, ст. 414 КК України).

Норми-заохочення, задумкою законодавця, покликані впливати на свідомість та волю суб'єктів таким чином, щоб останні

прагнули без побоювання бути притягнутими до кримінальної відповідальності, здійснювали вчинки, пов'язані із завданням шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, базуючись при цьому на суб'єктивному праві, юридичному обов'язку або службовому повноваженні³⁴, а також стимулювати корисний для людини, суспільства чи держави варіант поведінки як до, так і після вчинення злочину. Оскільки досліджується запобіжний вплив заохочувальних норм, то йдеться про руйнування ними первинної чи вторинної злочинної мотивації.

Норми-компроміси гарантують особам, які вчинили злочини, звільнення від кримінальної відповідальності або пом'якшення покарання за умови виконання ними визначених законом вимог щодо позитивних посткримінальних вчинків, які також сприяють реалізації основних завдань запобігання злочинності³⁵. Справа в тому, що вони (норми кримінального законодавства) нейтралізують причини й умови вторинної криміналізації осіб, чим досягається мета запобігання рецидиву злочинів (наприклад, Розділ IX КК України – «Звільнення від кримінальної відповідальності»).

Норми-команди – це норми кримінального законодавства, які спонукають до проведення запобігання злочинності³⁶ (скажімо, ст. 75 КК – звільнення від відбування покарання з випробуванням; ст. 91 КК – зняття судимості; ст. 105 КК – звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру та ін.). Тим самим усуваються чинники, що призводять до вчинення злочинів.

Безперечно, ці теоретичні уявлення і судження потребують подальшого кримінологічного обґрунтування.

*Рекомендована до опублікування на засіданні сектору
дослідження проблем злочинності та її причин
ІВПЗ АПРН України
(протокол № 6 від 03.09.2008 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук В.С. Батургарєєва*

³⁴ Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключющие преступность деяния. – Х.: Основа, 1991. – С. 90; Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – С. 37, 39.

³⁵ Усатий Г.О. Компроміс як засіб вирішення кримінально-правового конфлікту. Автореф. ...канд. юрид. наук. – К.: НАВСУ, 1999. – С. 8.

³⁶ Жалинский А.Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР (Вопросы теории). – Львов, Изд. «Вища школа» при Львовском госуд. ун-те, 1976. – С. 161.

³² Закалюк А.П. Вказ. робота. – С. 184.

³³ Панько К.К. Вказ. робота. – С. 99–100.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЗАПОБІГАННЯ РЕЦИДИВНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ, МАЙБУТНЄ

Пізнання природи того чи іншого виду злочинності не є самоціллю. Потреба в цьому пізнавальному процесі зумовлюється головним завданням – опрацюванням ефективних заходів запобігання цим злочинним проявам. Оскільки рецидивна злочинність – константа злочинності за будь-яких часів і в будь-якій державі, завжди існуватиме необхідність звернення до проблеми запобігання їй. До розв’язання цього складного завдання зверталися майже всі вчені, які працювали над розробкою проблеми рецидивної злочинності. Але ж запобігання злочинному рецидивізму не слід розцінювати як окремий захід протидії їй, це – постійна кропітка робота багатьох соціальних інституцій, і навіть більше, запобігання означеному виду злочинності є цілісною соціальною політикою, що включає кілька взаємопов’язаних магистральних напрямків.

Отже, соціальною політикою запобігання рецидивній злочинності повинні охоплюватися, принаймні, чотири основні напрямки: а) законодавчої регламентації врахування при кваліфікації вчиненого і призначенні покарання випадків рецидивістами покарання; б) організації певного порядку відбування рецидивістами покарання; в) надання допомоги засудженим протягом відбування покарання та після звільнення від нього; г) встановлення соціального контролю за поведінкою звільнених від покарання осіб. При цьому, розглядаючи питання про запобіжну діяльність щодо рецидивної злочинності, слід мати на увазі соціальну політику суспільства у широкому сенсі цього слова (як таку, що заснована на науковому пізнанні об’єктивних закономірностей розвитку суспільства діяльність державних органів, громадських організацій і окремих громадян, що регулює певну сферу відносин між суспільством в цілому і його членами¹), оскільки робити акцент лише на державному супроводженні

цієї боротьби означає свідомо звужувати запобіжні можливості суспільства. Саме таким розумінням політики, по-перше, підкреслюється значення не лише потенціалу державного апарату у протидії злочинному рецидивізму, але й визначається місце інших соціальних інституцій, зокрема, громадськості і пересічних громадян, без участі яких будь-яке запобігання втрачає сенс; по-друге, охоплюються різноманітні відносини суспільного життя, які виникають, трансформуються або припиняються як при вчиненні особою рецидивного злочину, так і при необхідності недопущення вчинення нового умисного правопорушення з боку певних осіб.

Щоб оцінити стан сучасної соціальної політики запобігання рецидивній злочинності та визначитися із завданнями на майбутнє, уникаючи драматичних сторінок цього процесу, не зайвим буде розглянути основні етапи її формування та розвитку за часів державотворення радянського періоду, у форматі якого понад 70 років відбувалася вся історія України аж до набуття нею незалежності. При всій суперечливості зазначеного періоду суспільної практики у сфері боротьби зі злочинністю та повождення із правопорушниками саме ці часи відмічені активним пошуком нових форм протидії злочинності. До того ж не можна бездумно відкидати ті позитивні результати, які були досягнуті і які складають підвалини теперішнього розуміння соціальної політики незалежної Української держави.

Характеризуючи нормативну базу радянської держави², слід відмітити, що у перших законодавчих актах післяреволюційного періоду не було єдності у визначенні тих чи інших форм множинності злочинів. Законодавець не намагався вкладати чітко визначений зміст у той чи інший термін, якому відповідала певна форма множинності злочинів³. Вживалося чимало термінів, як-то: „повторний злочин”, „вчинення злочину удруге”, „багаторазове вчинення злочину”, „упертий рецидивіст”, „професійний злочинець” тощо. На визначення поняття рецидиву злочинів певною мірою впливало розуміння професійної

² Примітка. У перші післяреволюційні роки до прийняття Кримінального кодексу Української РСР на її території поряд із нормативними приписами кримінально-правового характеру українських державних органів діяли й норми РРСФР. Тому тут не випадково аналізуються відповідні документи РРСФР.

³ Южанин В.Е., Армашова А.В. Проблемы рецидива преступлений и ответственности за него по уголовному праву России. – М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2007. – С.95.

¹ Миняева Т.Ф. Политика государства в сфере обеспечения правового положения осужденных // Правоведение. – 2000. – №1. – С. 129.

злочинності. Так, Керівні начала з кримінального права РРФСР 1919 р. наполягали на тому, щоб суд під час призначення покарання враховував, чи вчинено діяння професійним злочинцем (рецидивістом) або первинним. Отже, фактично ототожнювалися професійний злочинець і злочинець-рецидивіст, якими визнавалися особи, злочинна діяльність яких свідчила про стійкі злочинні наміри (ст. 12)⁴. Уявляється, що це свідчить, з одного боку, про спрямованість зусиль держави переважно на боротьбу з професійною злочинністю, а з другого, про те, що фактом засудження злочинця у минулому нібито нічого нового не додається до ступеня його суспільної небезпечності. При цьому, не дивлячись на текстуальну невизначеність законів, можна стверджувати, що вітчизняним кримінальним законодавством тих часів у цілому приділялася увага рецидивізму і воно навіть ставило його, як буде показано нижче, по небезпечності на один рівень зі злочинами, зумовленими класовою ворожнечею до нового суспільного ладу (нагадаємо, що до 1929 р. в Основних началах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1924 р. вживався термін “рецидивіст”).

Кримінальним кодексом УРСР 1922 р. уперше розрізняються поняття „рецидивіст” і „професійний злочинець”, хоча і не розкриваються змістовно. Так, у п.„е” ст. 25 КК УРСР зазначалося, що для застосування міри покарання має значення, чи вчинений злочин професійним злочинцем або рецидивістом, або він вчинений у перший раз⁵. При цьому рецидив викликав застосування найрадикальніших заходів боротьби з ним. Наприклад, згідно з ч.1 ст. 184 КК УРСР рецидивний розбій безальтернативно карався вищою мірою покарання – розстрілом. Навіть розбій, вчинений групою осіб (бандитизм), за ч.2 цієї ж статті при наявності пом’якшуючих обставин карався не так суворо – позбавленням волі. Про злочинця-рецидивіста згадується і в інших статтях Особливої частини Кодексу. Все це свідчить про підвищену суспільну небезпечність рецидивістів, яку законодавець, не дивлячись на термінологічну невизначеність, враховував при призначенні винним особам покарань. У свою чергу на професійного злочинця вказують статті 48 і 49 КК

УРСР 1922 р.: „систематичне зловживання при зайнятті особою своєю професією або промислом, або при виконанні посади”, „злочинна діяльність особи або її зв’язок зі злочинним середовищем даної місцевості”.

У КК УРСР 1927 г. багато уваги відводиться вчиненню повторних злочинів, однак із переліку обставин, що посилюють соціальну небезпечність особи, виключені „рецидив” і „професійна злочинність”⁶. Разом із тим включення до Кодексу положень про визначення порядку застосування заходів соціального захисту за вчинення нового злочину після звернення до виконання вироку за раніш вчинене злочинне діяння свідчать про визнання законодавцем необхідності посилення кари за рецидив злочинів як різновид повторності (ст. 45).

За вивченням нормотворчої практики 20-х років ХХ ст. складається враження, що згадування у законодавчих актах про рецидив злочинів розцінювалося владою як визнання певних прорахунків у боротьбі зі злочинністю. Мабуть, саме цим пояснюються періодичні відмови і повернення у кримінальному законі до інституту рецидиву злочинів. Як приклад непослідовності у практиці нормативного закріплення рецидиву згадаємо постанову ЦВВК і РНК РРФСР 1928 р. „Про каральну політику і стан місць ув’язнення”. Зокрема, в ній стосовно осіб, які вчинили злочини випадково (вперше або внаслідок тяжкого збігу обставин) і не є соціально небезпечними, рекомендувалося впровадити максимальним чином практику заміни коротких строків позбавлення волі іншими заходами покарання, застосовуючи позбавлення волі тільки в тих випадках, коли інші заходи або неможливі, або явно недоцільні. Разом із тим підкреслювалося, що стосовно класових ворогів і декласованих злочинців-професіоналів та рецидивістів (бандитів, підпалювачів, конокрадів, розтратників, хабарників і злодіїв) слід застосовувати суворі репресії, які доповнювати не менш суворим виконанням вироків, припускаючи пом’якшення прийнятих судом заходів соціального захисту і дострокового звільнення цих категорій злочинців лише при виключних обставинах і в умовах, що гарантують їх дійсну соціальну безпеку для суспільства. В постанові також йшлося про вживання невідкладних заходів щодо упорядкування режиму у місцях позбавлення волі, зокрема, об-

⁴ Див.: Руководящие начала по уголовному праву РСФСР 1919 г. // СУ РСФСР. – № 66. – Ст. 506.

⁵ Уголовный кодекс У.С.С.Р. Изд. 2, офиц. – Харьков: Изд-ние Наркомюста У.С.С.Р., 1922. – С. 12.

⁶ Див.: Шаргородский М., Козак Л. Новый Уголовный кодекс У.С.С.Р. / Под ред. С.А. Пригова. – Харьков: Юрид. изд-во Наркомюста УССР, 1927.

меження пільг (зарахування робочих днів, надання відпусток та ін.) класово-чужим елементам і соціально небезпечним злочинцям, професіоналам-рецидивістам⁷. Таким чином, рецидивісти за ступенем соціальної небезпечності прирівнювалися до класових ворогів. Адже у чинних КК РРСФР та УРСР ці поняття вже не вживалися, хоча відмова від них, як зазначено вище, зовсім не означала перемогу над цими явищами.

Як це не парадоксально, у перші роки після встановлення радянської влади й до закінчення громадянської війни у радянській каральній системі позбавлення волі не мало широкого застосування, хоча у боротьбі з найбільш небезпечними злочинними проявами, включаючи табірний бандитизм, на перший план висувалася вища міра покарання – розстріл (як в цілях загального, так і спеціального запобігання злочинності). М.Я. Лацис у той час писав: «Все це – бандити зі старим кримінальним минулим, котрі і грабують, і вбивають, і ґвалтують. Надзвичайні Комісії з такими людьми чинять дуже просто: прибирають їх із суспільства назавжди, тобто розстрілюють»⁸.

Цікаві відомості щодо складу ув'язнених у місцях позбавлення волі у період 1918-1927 рр. наводяться науковцями Інституту з вивчення історії і культури СРСР (м. Мюнхен), які серед численних категорій ув'язнених (представники російської аристократії і державного апарату дореволюційної Росії, які не встигли емігрувати за кордон, учасники Білої армії, представники духовенства, особи, обвинувачені у тяжких політичних злочинах, „непмани”, бандити, „побутовики” та ін.) особливо виокремлюють й великих карних злочинців-рецидивістів, обвинувачених у тяжких і повторних злочинах⁹. При цьому нерідко у статистиці того часу поєднувалися відомості щодо осіб, які вчинили будь-які контрреволюційні дії, зі злочинами загальнокримінальної спрямованості, вчинюваними, зокрема, рецидивістами. Як пише А.І. Гуров,

⁷ О карательной политике и состоянии мест заключения: Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 26 марта 1928 г. // Еженедельник советской юстиции. – 1928. – №14. – С. 417-420.

⁸ Лацис М.Я. (Судрабс). Два года борьбы на внутреннем фронте: Популярный обзор двухгодичной деятельности Чрезвычайных Комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности. – М.: Госиздат, 1920. – С. 70.

⁹ Примітка. Тут ми зберегли оригінальну термінологію авторів. Див.: Яковлев Б., Бурцов А. Концентрационные лагеря СССР (отрывки): Исследования и материалы. – Сер. 1. – Вып. 23. – Мюнхен: Ин-т по изучению истории и культуры СССР, 1955 // <http://www.lib.ru/POLITOLOG/lageri.txt>.

в анархістській політичній течії частіше за все знаходили притулок кримінальні елементи, що прикривали злочинну діяльність лозунгами боротьби за „ідею”¹⁰. Дійсно після революційних подій 1917 р. до хвилі контрреволюційних виступів нерідко приєднувалися професійні злочинці і рецидивісти, які намагалися одержати прибуток із ситуації, що склалася у країні. Вочевидь, цей факт і визначив у подальшому становленні й розвитку радянської виправно-трудової системи такі її особливості, як поєднання в одних класифікаційних групах так званих політичних ув'язнених і карних злочинців-рецидивістів, а також сумісне відбування ними покарання у місцях позбавлення волі.

Як справедливо зауважив свого часу В.О. Єлеонський, процес соціальної адаптації осіб, звільнених від покарання, розпадається на два взаємопов'язаних етапи. Зміст першого з них складає моральна, психологічна й організаційна підготовка засуджених під час відбування ними покарання до життя у звичайних умовах. На другому ж етапі вирішується практичне завдання залучення звільнених до умов життя на волі¹¹. Справедливість цього підходу визнається й сучасними науковцями¹². На обох етапах повернення рецидивістів до суспільства, за виключенням окремих періодів історії Радянської держави, була задіяна ціла система різноманітних інституцій та існувала низка напрямків роботи, включаючи численні форми контролю за поведінкою цих злочинців.

У спеціальній літературі іноді помилково зазначається, що завдання організації допомоги колишнім ув'язненим вперше з'являються у 1930 р. після ліквідації НКВС союзних республік¹³. Хоча „управління процесом повернення засудженого до суспільства й було примітивним, що навіть важко це назвати державним управлінням”¹⁴, однак майже з початку встановлення у країні радянської влади наріжним каменем вітчизняної

¹⁰ Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. – М.: Юрид. лит., 1990. – С. 91.

¹¹ Єлеонський В.А. Наблюдательные комиссии исполкомов местных Советов. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 98-99.

¹² Наприклад, див.: Організація діяльності спостережних комісій (Положення про спостережні комісії: Науково-практичний коментар) / Яковець І.С. – М.: Penal Reform International, 2006. – С. 44-45, 49.

¹³ Ягунов Д.В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування: Монографія. – Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю.А., 2006. – С. 52.

¹⁴ Ягунов Д.В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування: Монографія. – С. 53.

виправно-трудової доктрини стала теза, що робота з перевиховання рецидивістів у місцях позбавлення волі повинна доповнюватися проведенням цілої серії заходів із запобігання злочинів з боку осіб, які відбули покарання і перебувають на волі¹⁵. І ця теза дійсно знайшла відбиток у відповідних кроках нової влади, яка, відмовившись від приватної благодійності звільненим з місць позбавлення волі особам, що мала місце у царській Росії, взяла цю функцію на себе¹⁶. Так, зокрема, одним із завдань створеної при НКЮ РРФСР у 1918 р. Тюремної колегії була організація комісії по громадському сприянню звільненим¹⁷.

Організації допомоги ув'язненим і звільненим із місць позбавлення волі була цілком присвячена глава XVIII Виправно-трудового кодексу УРСР 1925 р.¹⁸ Ця робота здійснювалася у цілях: надання матеріальної допомоги незаможним ув'язненим та необхідної підтримки при поверненні їх на батьківщину або на місце постійного мешкання після звільнення з виправно-трудової установи; надання на найближчий час приміщення і харчування на пільгових умовах, юридичної і медичної допомоги, а також позик на придбання робочих інструментів і предметів побуту; підшукування їм занять; сприяння професійному і загальноосвітньому розвитку. При цьому надання допомоги мало відверто класовий підхід, оскільки у Кодексі підкреслювався стан незаможності ув'язненого або звільненого. За виключенням цього моменту, у законі не зверталася увага на вид злочину, вчиненого особою, кількість попередніх судимостей, досягнення результатів виправлення та ін. З означеного можна зробити висновок, що головним для надання допомоги колишньому в'язню було його соціальне походження. Тому розраховувати на допомогу могли навіть рецидивісти, що звільнялися.

Для реалізації поставлених у законі цілей створювалися спеціальні комітети допомоги й особливі товариства, які функціонували під керівництвом НКВС (ст. 178 ВТК УССР). Так, до обов'язків комітетів ставилося надання допомоги звільне-

ним, які побажали отримати підтримку комітетів і були визнані такими, що потребують цього; спрямування до гуртожитку комітету; сприяння звільненим у підшуванні заробітку, у відправленні на батьківщину та набутті одягу тощо; для осіб, які не можуть улаштуватися на роботу, – організація гуртожитку з майстернями¹⁹. У подальшому, на жаль, цей напрямок соціальної політики був зведений нанівець. У ВТК РРФСР 1933 р. (нагадаємо, що в УРСР аналогічний кодекс у 30-ті роки так і не був прийнятий) вже не містилося будь-яких вказівок щодо організації допомоги звільненим. Тому у подальшому діяльність комітетів допомоги звільненим на теренах радянських республік була фактично припинена, проте проблема запобігання рецидивній злочинності залишилася. Велика армія звільнених опинилася на самоті з непростими проблемами адаптації. Органа, здатного вирішувати питання трудового і побутового улаштування звільнених, підтримувати зв'язки з ними, не виявилось: допомога колишнім ув'язненим була зведена до надання одноразової допомоги на момент звільнення²⁰.

У 30-ті роки також повністю припиняється й діяльність створених при місцях позбавлення волі спостережних комісій, які за ВТК УРСР 1925 р., виконуючи роль допоміжних органів розподільчих комісій, контролювали правильність розподілу засуджених, їх переведення з одного розряду до іншого та призначення начальником виправно-трудової установи певної роботи, представляли через розподільчу комісію пропозиції до умовно-дострокового звільнення, клопотали перед розподільчою комісією про заміну позбавлення волі іншими заходами виправно-трудового впливу стосовно трудящих, вирішували питання щодо благоустрою виправно-трудової установи тощо. Фактично цей орган був покликаний допомагати адаптуватися засудженим до режиму у місцях позбавлення волі та спостерігати за процесом їх виправлення. Адресатами такої допомоги, звісно ж, являлися й рецидивісти. І хоча цей важіль організації допомоги засудженим в історії виправно-трудової системи СРСР наприкінці 50-х років буде оновлено на якісно новому рівні, але, як зазначається у радянських джерелах, у 30-ті роки “плодотворна діяльність спостережних комісій стала поступово згорта-

¹⁵ Яковлев А.М. Борьба с рецидивной преступностью. – М.: Наука, 1964. – С. 198.

¹⁶ Колганова О. Удар по рецидивной преступности // Преступление и наказание. – 1996. – №7. – С. 44.

¹⁷ Тимофеев В.Г. Уголовно-исполнительная система России: цифры, факты и события: Учеб. пособие. – Чебоксары: Чебоксар. кооп. ин-т Моск. ун-та потреб. кооперации, 1999. – С. 37.

¹⁸ Исправительно-трудовой кодекс УССР 1925 г. – Харьков: Издание Нарком внутр. дел УССР, 1925.

¹⁹ Трубников В.М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания: Учеб. пособие. – Киев: УМВ ВО, 1991. – С. 30.

²⁰ Колганова О. Удар по рецидивной преступности. – С. 45.

тися внаслідок порушень соціалістичної законності, допущених під впливом культу особистості, і врешті-решт повністю зупинена у 1939 році”²¹. Замість цього активно стало дискутуватися питання з приводу цілей та методів виховної роботи у таборах, прищеплення позбавленим волі нового соціалістичного ставлення до праці та суспільства²². В якості авторитетного підкріплення такої політики наводилися слова М. Горького про те, що „ГПУ переплавляє людей..., що не може не хвилювати, не може не радувати, тому що бачиш, як з року в рік і ті, хто виховує, стають більш міцними, і ті, кого виховують, стають все більш здатними на великі справи”²³. Таким чином, з початку 30-х років у зв’язку із політичним закликком про загострення у СРСР класової боротьби відбувається зміщення пріоритетів із вживання конкретних заходів щодо налагодження життя людей після звільнення від покарання у площину нарощування репресивної міці державного апарату.

За радянських часів особливістю відбування покарання у місцях позбавлення волі – таборах у 30-ті роки було те, що до 70-80% політичних ув’язнених, як правило, домішувалося 20-30% карних злочинців-рецидивістів²⁴. Це робилося, як зазначається у літературі, з особливих міркувань. Справа в тому, що офіційна охорона та керівництво таборів у внутрішнє життя цих місць не втручалися. Усередині табору панувало повне свавілля, коли порівняно невеликий відсоток рецидивістів постійно тероризував політичних ув’язнених, нещадно обкрадаючи і знущаючись з них, примушуючи працювати замість себе²⁵. Вважаємо, що така позиція вчених має під собою всі підстави, оскільки за чинним тодішнім законодавством у тих же самих таборах на посиленому режимі разом відбували покарання як особи, засуджені за державні, так і за особливо небезпечні загальнокримінальні злочини із

²¹ Більш докладно див.: Беляев Н.А. Общественный контроль за деятельностью исправительных и воспитательных учреждений. – М.: Госюриздат, 1962. – С. 14.

²² Советское исправительно-трудовое право / Под общ. ред. Б.С. Утевского. – М.: Госюриздат, 1960. – С. 41.

²³ Горький М. Речь на слёте ударников Беломорстроя // Собр. соч. в 30 т. – Т. 27: Статьи, доклады, речи, приветствия (1933-1936). – М.: Госиздат худ. лит., 1953. – С. 73.

²⁴ Яковлев Б., Бурцов А. Концентрационные лагеря СССР (отрывки): Исследования и материалы. – Сер. 1. – Вып. 23.

²⁵ Яковлев Б., Бурцов А. Концентрационные лагеря СССР (отрывки): Исследования и материалы. – Сер. 1. – Вып. 23. Також див.: Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. – С. 108.

числа неодноразово засуджених²⁶. Ще раніш, згідно зі ст. 42 ВТК УРСР 1925 р., який майже нічим не вирізнявся від аналогічного Кодексу РРФСР, ув’язнені були поділені на три категорії: 1) особи, які підлягали позбавленню волі із суворою ізоляцією, а саме: ті, що за п. 7 ст. 26 цього ж Кодексу не належали до класу трудящих і вчинили злочини внаслідок своїх класових звичок, поглядів або інтересів; особи, які належали до трудящих, але визнавались особливо небезпечними для Республіки; особи, які переводились до слідчих ізоляторів у порядку застосування заходів дисциплінарного стягнення; 2) особи, які не підлягали суворій ізоляції – професійні злочинці, а також ті з ув’язнених, які не належали до класу трудящих, вчинили злочини внаслідок своїх класових звичок, поглядів або інтересів; 3) всі інші ув’язнені, які не віднесені ані до першої, ані до другої категорії. Пізніше за Положенням про виправно-трудові табори від 7 квітня 1930 р. ув’язнені до цих установ залежно від їх соціального становища і характеру вчиненого злочину поділялися на три категорії: 1) трудящі (робітники, селяни, службовці), що користувалися до засудження виборчими правами, засуджені уперше на строк від 3 до 5 років не за контрреволюційні злочини; 2) ті ж самі соціальні прошарки, але засуджені на строк понад 5 років (так само вперше); 3) нетрудові елементи й особи, засуджені за контрреволюційні злочини²⁷. Отже, як бачимо, за наведеними розподілами ув’язнених на певні категорії об’єднувалися як політичні, так і карні злочинці, серед яких чимало було професійних і рецидивних. Класова ознака у боротьбі зі злочинністю державою ставилася приблизно на один рівень з небезпечністю повторного вчинення злочину.

У документах прокурорського нагляду замість ув’язнення того часу зазначалося, що умови тримання у виправно-трудових таборах дозволяли ув’язненим-рецидивістам без перешкод систематично сходитися на нелегальні „сходки” і обговорювати плани вбивства працівників таборів і окремих ув’язнених, втеч тощо, а потім здійснювати свої злочинні плани²⁸. Крадії-

²⁶ Временная инструкция о режиме содержания заключенных в исправительно-трудовых лагерях НКВД СССР: объявл. Приказом НКВД СССР №00889 от 2 августа 1939 г. // ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960 / Под ред. Яковлева А.Н.; сост. Кокурин А.И., Петров Н.В. – М.: Междунар. фонд Демократия, 2000. – С. 457-473.

²⁷ Положение об исправительно-трудовых лагерях: постановление СНК СССР от 7 апреля 1930 г. // СЗ СССР. – 1930. – № 22. – С. 248.

²⁸ Кокурин А., Морюков Ю. ГУЛАГ: структура и кадры. Статья двадцатая // Свободная мысль – XXI. – 2001. – №6 (1508). – С. 112.

професіонали об'єднувалися у злочинні групи, що займалися крадіжками, грабежами, знущаннями над рештою засуджених, терором стосовно останніх²⁹. Саме з цих часів став відомий вислів, що приписується спільноті карних злочинців по відношенню до політичних в'язнів: „Я – украв, а ти – батьківщину продав”. Цій “залізний” аргумент нібито надавав право так ставитися до політичних ув'язнених. Як показувала практика, охорона таборів і колоній далеко не завжди була здатна захистити тих в'язнів, яких інші ув'язнені негласно присуджували до страти³⁰.

У зв'язку із загостренням криміногенної обстановки у місцях позбавлення волі і необхідністю ізоляції карних злочинців-рецидивістів від основної маси засуджених у серпні 1936 р. ЦВК і РНК СРСР приймають постанову “Про доповнення Основних начал кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік”, згідно з якою передбачалося створення спеціальних установ – тюрем, куди поряд з особами, засудженими за найбільш тяжкі контрреволюційні та інші тяжкі злочини, також поміщалися ув'язнені, спрямовані з таборів за злісні порушення встановленого в них режиму³¹. Згідно з таємним наказом Президії Верховної Ради СРСР від 15 червня 1938 р. № Вє-30/с „Про табори НКВС СРСР” рекомендувалося до найбільш злісних дезорганізаторів табірної життя і виробництва вживати суворих заходів покарання, в окремих випадках, до вищої міри покарання включно³². Але все одне до 1943 р. не існувало принципової заборони на сумісне тримання осіб, засуджених за будь-якими статтями (у 1943 р. вперше для суворо визначеної групи ув'язнених – каторжників за Наказом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. „Про міри покарання для німецько-фашистських злочинців, винних в убивствах та катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян

та для їх пособників” були створені окремі табірні підрозділи)³³. Таким чином, вживаних заходів, як виявилось, все одно було недостатньо.

Щодо Української РСР, то в 30-ті роки правотворча діяльність у Республіці зводилася до закріплення загальносоюзних норм у республіканському законодавстві шляхом внесення відповідних змін і доповнень, що не торкалися питань відбування покарання у місцях позбавлення волі, а мали відношення головним чином до окремих моментів виконання вироків³⁴.

Конфронтація рецидивістів і осіб, засуджених за політичними статтями, загострювалася ще й наявністю внутрішніх течій у злочинній спільноті. Спочатку відбувався перерозподіл влади між старорежимними злодіями, що дотримувалися традиційних злочинних звичаїв, і новими „злодіями у законі” – „жиганами”. Потім це протистояння ускладнилося тим фактом, що на початку Великої Вітчизняної війни ті особи з числа засуджених за загальнокримінальні злочини, які бажали спокутувати свою провину на фронті у „штрафних батальйонах”, звільнялися від покарання. До речі, у 1944 р. ця ініціатива влади була припинена, оскільки практика показала, що безглуздо направляти на фронт неодноразово засуджених. Частина злодіїв із самого початку категорично відмовилася від служби в армії і „зради” злодійським „законам”, що призвело до виникнення так званої „сучої війни”.

Ситуація у злочинному світі заглибилася ще й тим, що після завершення війни з певних причин у місцях позбавлення волі дещо змінився склад ув'язнених. Справа в тому, що велика маса ув'язнених, що були засуджені до позбавлення волі на строк не більше трьох років, а також деякі інші особи, засуджені за менш небезпечні злочини, була звільнена внаслідок застосування Указу Верховної Ради Союзу РСР від 7 липня 1945 р. „Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Германією”³⁵. Натомість цього кримінальний світ поповнився за рахунок осіб, із числа бездоглядних і засуджених за тяжкі злочини, властиві воєнному часу (наприклад, бандитизм, мародерство, зрада

²⁹ Аброськин С.Н. Уголовно-правовые средства предупреждения и пресечения преступлений, совершаемых осужденными к лишению свободы: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Акад. упр. МВД России. – М., 1999. – С. 15.

³⁰ Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социс. – 1991. – №7. – С. 12.

³¹ О дополнении Основных начал уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик: постановление ЦИК и СНК СССР от 8 августа 1936 г. // СЗ СССР. – 1936. – № 44. – Ст. 370.

³² Кокурин А., Моруков Ю. ГУЛАГ: структура и кадры. Статья седьмая // Свободная мысль – XXI. – 2000. – №3 (1493). – С. 119.

³³ Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социс. – 1991. – №6. – С. 24.

³⁴ Трубников В.М., Филонов В.П., Фролов А.И. Уголовно-исполнительное право Украины: Учебник. – Донецк, 1999. – С. 106.

³⁵ Об амнистии в связи с победой над гитлеровской Германией: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 7 июля 1945 г. // Ведом. Верхов. Совета СССР. – 1945. – № 39. – Ст. 399.

Батьківщині тощо). Так, наявність у населення значної кількості вогнепальної зброї, що накопичувалася з часів війни, в умовах тотального дефіциту, у першу чергу продовольчого, сприяла зростанню фактів бандитизму, за який засуджувалося чимало осіб, що визначали кримінальний “облік” виправно-трудових таборів³⁶. Разом із тим в місцях позбавлення волі продовжували відбувати покарання особи, засуджені до тривалих строків покарання за тяжкі злочини, а також особи, неодноразово судимі. Таким чином, у перші повоєнні роки у місцях позбавлення волі вельми відчутно збільшилася питома вага ув’язнених, які становили підвищену суспільну небезпечність³⁷. При цьому амністії, що оголошувалися у країні, як правило, не поширювалися на неодноразово засуджених³⁸.

Серед складу ув’язнених ГУТАБу станом на 1 січня 1951 р. у таборах і колоніях серед осіб, які вчинили, зокрема, загальнокримінальні злочини, відбували покарання 12047 осіб за бандитизм і збройні пограбування у період відбування ними покарання, 3635 осіб за умисні вбивства у місцях позбавлення волі, 6911 злочинців-рецидивістів, 22074 особи, які вчинили втечу з місць позбавлення волі, заслання і вислання, 3328 осіб, діяння яких пов’язані із самовільними виїздами (втечами) з місць обов’язкового поселення. Доповнюються ці показники рецидивної злочинності (у власному смислі слова) кількістю випадків так званого контрреволюційного саботажу (відмова від роботи у таборі та втеча із місць ув’язнення) з боку осіб, які раніше були засуджені за контрреволюційні злочини (32847 осіб)³⁹. Навіть не дивлячись на відсутність повних відомостей про рівень рецидивної загальнокримінальної злочинності та відкидаючи правопорушення політув’язнених, можна стверджувати про значний рівень рецидивізму у місцях позбавлення волі з боку карних злочинців. Злочинність у цих місцях набуває нових особливостей, що пояснюються, з одного боку, залученням рецидивістів до

штучної класової ворожнечі з політув’язненими і відчуттям себе у цій розстановці „класових” сил у привілейованому стані, а з другого – виникненням внутрішніх протиріч у злочинному світі, якими нерідко маніпулювала офіційна влада, фактично потураючи конфронтації у середовищі засуджених.

Лише у 50-ті роки були істотно зменшені масштаби кримінального свавілля у місцях позбавлення волі завдяки вживанню енергійних і радикальних заходів стосовно карних злочинців та проведенню роботи по організації роздільного тримання різних категорій засуджених до позбавлення волі з урахуванням ступеня їх суспільної небезпечності. Ці кроки виявилися у наступному. По-перше, згідно з наказом МВС СРСР №0065 від 19 січня 1950 р. „Про переведення на тюремний режим ув’язнених з числа карно-бандитського елементу” встановлювалися суворі умови ізоляції невинуватих злочинців, що дезорганізують роботу табору. За згаданим документом, дозволялося представляти до Особливої наради МВС СРСР матеріали для винесення рішення про переведення на тюремний режим невинуватих ув’язнених, які засуджені до таборів і колоній за бандитизм, озброєні втечі, озброєний розбій, умисне вбивство і які продовжують злочинну діяльність⁴⁰. По-друге, карних злочинців у багатьох таборах стали відокремлювати від політичних і побутових ув’язнених, що започаткувало реформування системи радянських виправно-трудових колоній і таборів⁴¹. Так, за наказом МВС СРСР „Про організацію спеціальних табірних підрозділів суворого режиму у виправно-трудових таборах МВС і Управлінь виправно-трудових таборів і колоній МВС/УМВС” від 31 грудня 1949 р. в цілях зміцнення режиму і посилення боротьби зі злочинністю ув’язнених організовувалися спеціальні табірні підрозділи (табірні відділення, пункти) суворого режиму, в яких підлягали триманню: всі засуджені за бандитизм і озброєний розбій, а

³⁶ Більш докладно див.: Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. – С. 116-117.

³⁷ Трубников В.М., Филонов В.П., Фролов А.И. Уголовно-исполнительное право Украины: Учебник. – С. 109.

³⁸ Більш докладно див.: Об амнистии в ознаменование 40-й годовщины Великой Октябрьской социалистической революции: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 1 ноября 1957 г. // Ведом. Верхов. Совета СССР. – 1957. – №24. – Ст. 589.

³⁹ Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социс. – 1991. – №7. – С. 10.

⁴⁰ Кокурин А., Моруков Ю. ГУЛАГ: структура и кадры. Статья восемнадцатая // Свободная мысль – XXI. – 2001. – №4 (1506). – С. 91.

⁴¹ Більш докладно див.: “Об основных задачах Министерства внутренних дел СССР и Комитета государственной безопасности при Совете Министров ССР: Постановление Президиума ЦК КПСС от 12 марта 1954 г. // Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960. Справочник / Сост.: Кокурин А.И., Петров Н.В. – М.: Изд-ние Междунар. фонд Демократия, 1997. – С. 84; Положение об исправительно-трудовых колониях и тюрьмах Министерства внутренних дел СССР: утв. постановлением Совета Министров СССР от 8 декабря 1958 г. № 1334 // ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960 / Под ред. Яковлева А.Н.; сост. Кокурин А.И., Петров Н.В. – С. 195-207.

також невинуваті рецидивісти, неодноразово судимі, особи, які поступили з виправно-трудових таборів і тюрем; всі засуджені у період відбування строку покарання у місцях ув'язнення за бандитизм, умисне вбивство, озброєний розбій і втечі; засуджені, що утримуються у місцях ув'язнення за бандитизм і озброєний розбій, якщо вони у період відбування покарання продовжували проявляти себе як злісні дезорганізатори табірної і виробничої дисципліни⁴². По-третє, Положенням про виправно-трудові табори і колонії МВС СРСР від 1954 р.⁴³ скасована дія численних наказів, інструкцій та інших відомих нормативних актів, якими багато років регулювалися порядок відбування покарання у виді позбавлення волі і які фактично створювали умови для зловживань з боку адміністрації місць позбавлення волі та свавілля з боку карних злочинців-рецидивістів стосовно інших категорій засуджених. До речі, хоча на території Радянської України і розташовувалися десять таборів і табірних пунктів, однак такий вид місць позбавлення волі, як ув'язнення до виправно-трудових таборів, ніколи положеннями ВТК УРСР 1925 р. не передбачався. По-четверте, у першій половині 50-х років адміністрація місць позбавлення волі організувала цілеспрямовану роботу по розкладенню угруповань карних злочинців-рецидивістів, використовуючи внутрішній розкол злочинного світу між злодіями „у законі” і „тими, хто відійшов”, який призводив до взаємного фізичного винищення вказаних категорій рецидивістів. Як показав час, до цієї тактики у боротьбі зі злочинністю, зокрема, організованою, влада негласно поверталася ще не один раз. По-п'яте, наказом МВС СРСР № 0500 у 1956 р. оприлюднена Постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС „Про заходи щодо покращення роботи Міністерства внутрішніх справ СРСР”, якою передбачалася ліквідація виправно-трудових таборів, як не здатних забезпечити розв'язання завдання з виправлення й перевиховання ув'язнених, і створення замість них колоній⁴⁴.

⁴² Кокурин А., Морук Ю. ГУЛАГ: структура и кадры. Статья шестнадцатая // Свободная мысль – XXI. – 2001. – №1 (1503). – С. 115.

⁴³ Положения об исправительно-трудовых лагерях и колониях Министерства внутренних дел СССР от 10 июля 1954 г №7688-рс.: утв. распоряжением Совета Министров СССР от 10 июля 1954 г. // ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960 / Под ред. Яковлева А.Н.; сост. Кокурин А.И., Петров Н.В. – С. 151-162.

⁴⁴ Приказ МВД СССР №0500 с объявлением Постановления Совета Министров СССР и ЦК КПСС “О мерах по улучшению работы Министерства внутренних дел СССР” от 27 октября 1956 г. // ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960 / Под ред. Яковлева А.Н.; сост. Кокурин А.И., Петров Н.В. – С. 185-187.

Однак аналізуючи тенденції певної лібералізації щодо умов тримання засуджених, разом із тим не можна не помітити, що держава формально ставилася до завдання закріплення результатів виправлення та перевиховання злочинців після відбування ними покарання, тобто успішного повернення осіб до законотворчого суспільства (згадати хоча б той факт, що з 1939 р. припинили свою роботу спостережні комісії як форма громадського контролю за діяльністю виправно-трудових установ). За справедливим зауваженням А.І. Гурова, ліквідація кримінальних угруповань, послаблення ролі професійних злочинців у місцях позбавлення волі і поза ними були досягнуті переважно заходами репресивного характеру. При цьому цілеспрямованої профілактики традицій і звичаїв кримінального середовища не провадилося, і вони продовжували залишатися невід'ємною частиною його субкультури. Робота правоохоронних органів у цьому напрямку була передчасно зупинена, чому сприяла теза про повну перемогу над професійною злочинністю у країні⁴⁵. До того ж, хоча про ліквідацію таборів об'явили у 1956 р., проте їх фактична ліквідація розпочалася декількома роками пізніше. І до прийняття Радою Міністрів СРСР у 1958 р. Постанови „Про затвердження Положення про виправно-трудові колонії і тюрми МВС СРСР” за означеним вище Положенням 1954 р. у таборах продовжували відбувати покарання всі категорії засуджених, за виключенням осіб, засуджених до позбавлення волі строком до 3-х років або уперше за посадові, господарські та інші не особливо небезпечні злочини, а також переведених з колоній для неповнолітніх.

Підсумовуючи аналіз історії становлення і розвитку інституту рецидиву, організації порядку відбування рецидивістами покарання та надання їм допомоги з метою повернення їх до законотворчого способу життя у 20-ті – 50-ті роки ХХ ст., як одних з визначених нами складників соціальної політики запобігання рецидивній злочинності, слід зауважити: а) на зламі старої і нової суспільної формації пріоритет молодого радянського державою явно віддавався запобіжній діяльності професійної злочинності, як рудименту царського режиму; б) інститут рецидиву злочинів так і не був законодавчо оформлений, що не сприяло послідовності у боротьбі з рецидивною злочинністю; в) законодавець, не змігши провести чіткого розмежування між рецидивістом і про-

⁴⁵ Гуров А.И. Профессиональная преступность: прошлое и современность. – С. 123.

фесійним злочинцем, врешті-решт взагалі відмовившись від вказівок на них у кримінальному законі; г) після зникнення з тексту кримінального закону терміну “рецидив” він все одно фактично визнавався в якості кваліфікуючої ознаки у низці складів злочинів; д) на розвиток інституту рецидиву злочинів у законодавстві УРСР безпосередній вплив спочатку мала теорія та законодавча практика РРСФР, а після створення Союзу РСР – нормотворчість і правозастосування союзного рівня; є) за виправно-трудовим законодавством в одну класифікаційну групу поєднувалися як ув’язнені за політичні злочини, так і злочинці-рецидивісти, що зумовлювало сумісне відбування ними покарання у місцях позбавлення волі; е) надання соціальної допомоги ув’язненим і звільненим після відбування покарання ставилося у безпосередню залежність від соціального походження злочинця; ж) не дивлячись на волаючі порушення принципу законності, якими відмічена практика поводження зі злочинцями, у цей період все одно вимальовується загальне уявлення про соціальну політику боротьби з рецидивної злочинністю, яку доволі активно намагаються проводити у теперішній час.

До прийняття Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік 1958 г. у кримінальному законі “замовчувалося” про інститут рецидиву злочинів. Взагалі складно говорити про будь-які наукові розробки з кримінального права періоду 30-50-х років, як і з інших наук кримінального циклу. Але ж практика запобігання рецидивній злочинності показала, що ефективно протидіяти їй не можна без застосування до рецидивістів спеціальних кримінально-правових заходів. Тому значною подією стало прийняття згаданих Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, які, по-перше, викликали необхідність внесення низки змін до виправно-трудового законодавства (Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26 липня 1961 р. затверджено Положення про виправно-трудові колонії і тюрми МВС Української РСР⁴⁶, яким передбачалося створення колоній чотирьох видів режимів – загального, посиленого, суворого й особливого); по-друге, закріпили поняття „особливо небезпечний рецидивіст”, хоча спочатку й не розкриваючи його зміст. Розвиток це поняття отримує у кримінальних кодексах союзних республік.

Не дивлячись на те, що з позиції сьогодення положення про особливо небезпечного рецидивіста розцінюються як втілення у вітчизняне законодавство ідеї про небезпечний стан особи, проте все одно, закріпивши його, законодавець у такий спосіб відверто за багато років існування тоталітарного режиму визнав проблему існування у країні рецидивної злочинності, а отже, необхідність проведення енергійної боротьби з цим явищем.

Визначальними моментами в організації процесу відбування рецидивістами покарання в УРСР у 60-80 роки ХХ ст. виявилися положення ст. 25 КК УРСР (Позбавлення волі), якими встановлювалося, що означена категорія повнолітніх злочинців-чоловіків відбуває покарання у виді позбавлення волі у колоніях суворого та особливого режимів, а також у тюрмі; повнолітні жінки, що вчинили рецидив злочинів, – у колоніях загального або суворого режиму; неповнолітні рецидивісти чоловічої статі – у виховно-трудових колоніях посиленого режиму; неповнолітні рецидивістки – у виховно-трудових колоніях загального режиму.

Ще детальнішу регламентацію розподілу та порядку відбування покарання рецидивістами містили законодавчі акти з виправно-трудового права. Так, Основами виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, затверджених 11 липня 1969 р.⁴⁷, встановлювалося, що вперше засуджені до позбавлення волі чоловіки утримуються окремо від тих, хто раніше вже відбував покарання у виді позбавлення волі (статті 13 і 16). До того ж положення про розподіл тих чи інших категорій засуджених по установах виконання покарань різних видів доповнювалися й внутрішнім їх розподілом у межах однієї установи. Наприклад, згідно з ч.2 ст. 13 Основ ізолювано від інших засуджених, а також роздільно утримуються: а) особливо небезпечні рецидивісти, засуджені за злочини, перелічені в ч.6 ст. 44, пунктах 2 і 3 ст. 44¹ Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік; б) особливо небезпечні рецидивісти, засуджені за злочини, вчинені у період відбування покарання у виді позбавлення волі, та в) особливо небезпечні рецидивісти, засуджені за інші злочини. У відповідності до ч.3 ст. 14 жінки, визнані особливо небезпечними рецидивістками, відбувають покарання у колоніях суворого режиму. Таким чином, жінки, які

⁴⁶ Історичний розвиток пенітенціарної системи України // Електронний ресурс. Режим доступу: kvs.gov.ua/history.html

⁴⁷ Основы исправительно-трудового законодательства Союза ССР и союзных республик от 11 июля 1969 г. // Ведом. Верхов. Совета СССР. – 1969. – № 29. – Ст. 247.

вчинили рецидивні злочини, але не визнані особливо небезпечними рецидивістами, позбавлення волі відбувають у виправно-трудових колоніях загального режиму.

Як бачимо, наприкінці 60-х років XX ст. стосовно такого напрямку соціальної політики запобігання рецидивній злочинності, як організація належного порядку відбування рецидивістами покарання, законодавцем і правозастосувачем приділялася значна увага, що виявилось, зокрема, у розв'язанні проблем класифікації засуджених і їх розподілу у місцях позбавлення волі. При цьому зовнішня класифікація рецидивістів стала поєднуватися із внутрішнім їх розподілом, хоча це робилося і не завжди послідовно. Наприклад, в законі не йшлося про те, що жінки-рецидивістки у колоніях загального режиму повинні утримуватися окремо від уперше засуджених. Але незважаючи на певні недомовленості, врегулювання законом такого важливого аспекту сприяло як реалізації завдання диференціації карального впливу на тих чи інших засуджених, так і уникненню (хоча і не у повному обсязі) негативного впливу на вперше засуджених до позбавлення волі осіб з боку тих, які раніш вже відбували покарання у виді позбавлення волі. До речі, цей підхід збережено і в наш час. Так, ст. 92 КВК України 2003 р. встановлює, що особи, вперше засуджені до позбавлення волі, тримаються окремо від тих, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі.

Прийняття Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік 1969 р. стало помітною віхою й з огляду регламентації деяких особливостей режиму відбування рецидивістами позбавлення волі. В цілому ж положення означених Основ були відтворені у Виправно-трудовому кодексі Української РСР 1970 р.

Протягом 60-80-х років у постановах Пленуму Верховного Суду ССРС неодноразово підкреслювалася необхідність посилення боротьби з рецидивною злочинністю. За колом проблем, що порушувалися у цих документах, їх можна вважати такими, що мають комплексний характер. Так, постанови не лише наголошували на принциповій позиції судів щодо призначення рецидивістам покарання, але й приділяли увагу важливості правильного визначення видів виправно-трудових установ для відбування позбавлення волі цими особами, особливостям застосування щодо них умовно-дострокового звільнення від подальшого відбування покарання, виявленню причин і умов, що сприяють

вчиненню повторних злочинів, покращенню роботи спостережних комісій при виконкомах місцевих рад, органів внутрішніх справ, підприємств і організацій з трудового та побутового влаштування осіб, звільнених із місць позбавлення волі, тощо⁴⁸. На наш погляд, в означений проміжок часу документи саме цього органу тодішньої вищої судової влади у країні відіграли значну роль у створенні сучасного бачення системи заходів боротьби з рецидивною злочинністю.

На етапі розвинутого соціалізму і активної розбудови у країні комунізму, про що заявлялося в офіційній політичній доктрині, реалії радянської виправно-трудової системи не завжди збігалися із задекларованими у законі високими цілями покарання – виправленням та перевихованням правопорушника та ідеальними уявленнями про те, як потрібно це робити. Лейтмотивом розповідей багатьох літніх рецидивістів є твердження про тяжкі умови тримання засуджених у радянських виправно-трудових установах, які вирізнялися жахливими побутовими умовами, поганим харчуванням, відсутністю кваліфікованої медичної допомоги, невинуватим жорстоким ставленням до засуджених з боку охоронців та ін. При цьому зі значними труднощами поєднувалося й працевлаштування колишніх засуджених, особливо рецидивістів, оскільки адміністрація підприємств і організацій насторожено ставилася до подібного контингенту осіб. Подібна ситуація погано виглядала на фоні картини розвинутого соціалізму, про побудову якого стверджувалося офіцій-

⁴⁸ Більш докладно див.: Об устраниении недостатков в деятельности судов по борьбе с рецидивной преступностью: постановление Пленума Верховного Суда СССР № 11 от 29 декабря 1965 г. с изменениями, внесенными постановлением Пленума Верховного Суда СССР от 4 дек. 1969 г. № 12 // Сб. постановлений Пленума Верховного Суда СССР за 1924-1978 гг. – М.: Изд-во „Известия”, 1974. – С. 335-338; О деятельности судов по борьбе с рецидивной преступностью: постановление Пленума Верховного Суда СССР № 2 от 18 марта 1970 г. с изменениями, внесенными постановлением Пленума Верховного Суда СССР № 9 от 27 июня 1973 г. // Сб. постановлений Пленума Верховного Суда СССР за 1924-1978 гг. – С. 338-345; О судебной практике по признанию лиц особо опасными рецидивистами: постановление Пленума Верховного Суда СССР № 8 от 3 июля 1963 г. с изменениями, внесенными постановлением Пленума Верховного Суда СССР № 3 от 18 марта 1970 г. // Сб. постановлений Пленума Верховного Суда СССР за 1924-1978 гг. – С. 345-351; О практике применения судами законодательства о борьбе с рецидивной преступностью: постановление Пленума Верховного Суда СССР № 4 от 25 июня 1976 г. с изменениями, внесенными постановлениями Пленума Верховного Суда СССР от 21 сент. 1977 г., 9 дек. 1982 и 16 янв. 1986 г. // Сб. постановлений Пленума Верховного Суда СССР за 1924-1986 гг. – М.: Изд-во „Известия”, 1987. – С. 435-446.

ною радянською доктриною. У засобах масової інформації, починаючи з 60-х років, стали проводитися гучні кампанії, коли розповідалося про злочинців, які після відбування покарання нібито ставали зразком виправлення і перевиховання. Особливо модно було писати про рецидивістів, які у мемуарах писали про своє злочинне минуле, усвідомлюючи переваги чесного способу життя. Навіть у спеціальній літературі згадувалися про такі випадки⁴⁹. Але, що цікаво, завершення всіх цих гучних кампаній, як правило, замовчувалося: що сталося з цими людьми і куди вони ділися невідомо. Разом із тим не можна не відмітити, що радянська пропаганда підкріплювалася й конкретними заходами щодо надання допомоги звільненим від покарання особам та здійснення соціального контролю за їх поведінкою. Так, ще 25 жовтня 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову „Про відновлення спостережних комісій”, згідно з якою знову почали своє функціонування спостережні комісії⁵⁰. У 1967 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР в Україні затверджується Положення про спостережні комісії при виконавчих комітетах місцевих Рад народних депутатів Української РСР⁵¹, до якого у подальшому неодноразово вносилися доповнення й зміни. Повноваження спостережних комісій, окреслені у новому Положенні, порівняно із ВТК УРСР 1925 р., значно розширені. Так, до їх основних завдань і кола повноважень віднесено надання необхідної допомоги у трудовому і побутовому влаштуванні особам, звільненим із місць позбавлення волі, виховно-трудових профілакторіїв, від заслання і вислання, а також іншим особам, звільненим від відбування покарання; координація зусиль відповідних державних і громадських інституцій по закріпленню результатів їх виправлення. З цією метою

⁴⁹ Наприклад, див.: Беляев Н.А. Общественный контроль за деятельностью исправительно-трудовых учреждений и воспитательных колоний. – М.: Госиздат юрид. лит., 1962. – С. 67; Шкурко В.А. Наблюдательные комиссии. – Мн.: Беларусь, 1978. – С. 63-64; Яковлев А.М. Борьба с рецидивной преступностью. – С. 144, 202; Ременсон А.Л. О воспитательной роли карательного воздействия в процессе деятельности исправительно-трудовых учреждений (статья третья) // Проблемы борьбы с рецидивной преступностью: Сб. статей. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1978. – С. 3; та ін.

⁵⁰ Тимофеев В.Г. Уголовно-исполнительная система России: цифры, факты и события: Учеб. пособие. – С. 141.

⁵¹ Про затвердження Положення про спостережні комісії при виконавчих комітетах місцевих Рад народних депутатів Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 28 лютого 1967 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1967. – №10. – Ст. 89.

спостережні комісії мали право перевіряти обґрунтованість відмови у прийомі на роботу зазначених осіб, давати згоду на порушення адміністрацією виправно-трудової установи клопотання перед виконавчим комітетом місцевої Ради народних депутатів про прописку, вносити на розгляд виконавчого комітету відповідної Ради народних депутатів пропозиції про поліпшення виховної роботи на підприємствах, в установах і організаціях серед осіб, які відбули покарання або достроково звільнені від нього, тощо. Все це було новелою і означало закріплення обов'язку відповідних соціальних інститутів займатися долею колишніх засуджених після їх звільнення. Норми про участь спостережних комісій у виправленні і перевихованні засуджених містилися й у Виправно-трудовому кодексі УРСР 1970 р.

Підсумовуючи аналіз практики соціальної політики запобігання рецидивній злочинності у 60-80 роки ХХ ст., треба вказати на такі визначальні тенденції у цій сфері: а) відчутна демократизація суспільного життя (порівняно з попередніми етапами радянської історії) призвела до зміцнення принципу законності під час призначення та відбування покарання. Цьому сприяло, зокрема, прийняття Основ кримінального та виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, а також відповідних кодексів, внаслідок чого скоротилася відомча нормотворчість, якою раніше фактично визначалися порядок й умови відбування покарання; б) в означений період встановлені більш-менш чіткі класифікаційні підстави поділу засуджених до відбування позбавлення волі за видами виправно-трудових установ, активна реорганізація системи яких припадає на кінець 50-х – початок 60-х років; в) законодавець фактично повертається до поняття рецидиву злочинів, хоча й через запровадження інституту особливо небезпечного рецидивіста; г) допомога звільненим від відбування покарання як необхідна умова запобігання рецидивній злочинності визнається не лише на словах, але й для цього вживаються конкретні кроки, зокрема, відроджується діяльність спостережних комісій, наставників на виробництві та інших соціальних інститутів.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. у СРСР назріла гостра необхідність проведення реформи кримінально-виконавчої системи. Умови тримання засуджених, що не відповідали міжнародним стандартам, перебування установ кримінально-виконавчої системи поза увагою державних і громадських інститутів, недостат-

ність сил та засобів для підтримання відповідного рівня правопорядку у місцях позбавлення волі та інші кризові явища призвели до зростання рівня пенітенціарної злочинності. В УРСР у 1989-1990 рр. у місцях позбавлення волі зареєстровано найвищий за останні 10 років рівень злочинності. У результаті концентрації у виправно-трудовах установах рецидивістів (близько 60 %), осіб із психічними аномаліями (30 %), хворих на алкоголізм і наркоманію (22 %) традиційні заходи виховного впливу необхідного ефекту не давали. Кожний четвертий з числа тих, хто раніше відбував покарання, знову вчинював злочин⁵². Отже, критичне становище кримінально-виконавчої системи викликало необхідність певних змін як у галузі законодавства, так і в організації процесу виконання кримінальних покарань. У такій обстановці ще в 1991 р. в УРСР схвалюються Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР, якими, по суті, визнана необхідність створення відповідних умов тримання засуджених та визначено магістральні шляхи сучасної стратегії соціальної адаптації осіб, які відбули покарання.

Новий етап у законодавчому регулюванні інституту рецидиву злочинів в Україні означений прийняттям у 2001 р. Кримінального кодексу України, в якому дано чітке визначення рецидиву злочинів. Разом із тим у Кодексі остаточно не вирішено питання про його розмежування з повторністю злочинів (ст. 32), оскільки останньою фактично охоплюється спеціальний рецидив. Незважаючи на це, закріплення у законі поняття про відомий практиці інститут свідчить про: а) закінчення політики замовчування проблеми, спробу надати діяльності із запобігання рецидивній злочинності законодавчо обґрунтованого й цілеспрямованого характеру; б) вироблення більш-менш єдиного підходу до визначення рецидивної злочинності; в) можливість запровадження врешті-решт уніфікованої практики статистичного обліку рецидивних злочинів і рецидивістів; г) активізацію подальшого наукового пошуку щодо вдосконалення впливу рецидиву злочинів на кваліфікацію вчиненого і призначення покарання.

Сьогодні в незалежній Україні такий напрямок соціальної політики запобігання рецидиву, як створення належних умов відбування покарання рецидивістами, перш за все спирається на

положення Кримінально-виконавчого кодексу України 2003 р. та Інструкції про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, 2003 р.⁵³ З огляду на практику впровадження європейських стандартів поводження з ув'язненими новим у вітчизняній практиці виконання покарань є те, що вид виправної колонії для засуджених, у тому числі й рецидивістів, визначається комісіями з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, що утворюються в територіальних органах управління Державного департаменту України з питань виконання покарань (хоча заради справедливості треба зазначити, що така практика існувала до початку 60-х років). Місцями позбавлення волі для повнолітніх чоловіків-рецидивістів є виправні колонії середнього та максимального рівнів безпеки. При цьому конкретний вид установи та вид приміщення в ній (звичайні житлові або камерного типу) залежать від місця вчинення нового злочину (у місцях позбавлення волі або ні) та тяжкості злочинного діяння, а також конкретного його виду та кількості попередніх засуджень. Отже, в цілому можна зробити висновок, що визначення належних умов тримання засуджених чоловіків-рецидивістів відбувається з урахуванням ступеня їх суспільної небезпечності та кримінального зараження і з огляду випередження можливості негативно впливати на інших засуджених осіб. Втім існує не зовсім зрозуміла ситуація стосовно жінок-рецидивісток, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі. Кримінально-виконавчий закон не містить вказівок про вид виправної колонії, в якій повинні відбувати позбавлення волі ці злочинниці. Лише при визначенні порядку направлення засуджених жінок, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі і визнані інвалідами першої або другої групи, а також з вагітністю понад чотири місяці чи які мають при собі дітей віком до трьох років, в Інструкції вказується на відбування ними покарання у Чернігівській виправній колонії управління Департаменту у Чернігівській області (п. 2.14 розділу 2). Непрямо можна визначитися з місцем відбування позбавлення волі іншими рецидивістками, аналізуючи положення п. 4.2 розділу 4 Інструкції, в

⁵² Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР: затв. пост. Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. № 88 // Уряд. кур'єр. – 1991. – №23-24.

⁵³ Інструкції про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі: затв. наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 16 грудня 2003 р. №261 // Офіц. вісник України. – 2004. – №1. – Ст. 107.

якій зазначено, що жінки, засуджені до позбавлення волі, які на підставі рішень суду та Регіональних комісій трималися в тюрмі, відбувають покарання у дільницях посиленого контролю виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання. Звідси випливає, що частина жінок, які відбували покарання у тюрмі за тими ж самими підставами, за якими там відбували позбавлення волі і чоловіки, є рецидивістками, які за новою Інструкцією підлягають триманню в указаних дільницях посиленого контролю. Про місця відбування покарання рештою рецидивісток, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі, у нормативних актах не йдеться. У подібній ситуації той порядок визначення місць відбування покарання жінками-рецидивістками, що існує *de facto* і про який лише фрагментарно йдеться в Інструкції, принаймні потрібно закріпити у кримінально-виконавчому законі *de jure*. Це – завдання з удосконалення чинного законодавства на майбутнє.

На новому етапі розвитку українського суспільства так само приділяється пильна увага соціальній адаптації звільнених від покарання осіб, поняття про яку дано у ст. 1 Закону України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”. Недаремно на державному рівні визначено, що істотних зрушень у протидії такому небезпечному соціальному явищу, як рецидивна злочинність, неможливо досягти без своєчасного вирішення питань соціальної адаптації раніше судимих, надання їм необхідної допомоги у розв’язанні соціальних проблем та працевлаштуванні⁵⁴. У спеціальній літературі в якості складових успішного повернення звільненого у суспільство визначаються: а) здійснення соціального патронажу; б) створення умов для нормальної життєдіяльності; в) організація індивідуально-профілактичної й виховної роботи та г) здійснення громадського контролю за поведінкою таких осіб⁵⁵.

На реалізацію цих завдань у теперішній час спрямовані положення цілої низки нормативно-правових актів і програмних документів, що так чи інакше стосуються подальшої долі рецидивістів після їх звільнення. Наприклад, з метою забезпечен-

⁵⁴ Державна програма соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, на 2004-2006 роки: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2004 р. № 1133 // Офіц. вісник України. – 2004. – № 35. – Ст. 2344.

⁵⁵ Організація діяльності спостережних комісій (Положення про спостережні комісії: Науково-практичний коментар) / Яковець І.С. – М.: Penal Reform International, 2006. – С. 49.

ня ефективної соціальної адаптації цих осіб діє згаданий Закон України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”. Значну роботу в напрямі формування відповідної нормативно-правової бази, якою регулюється порядок утворення й функціонування спеціальних установ для осіб, звільнених з місць позбавлення волі, та надання їм комплексу соціальних послуг, зокрема, щодо надання роботи, побутового влаштування, проводить Міністерство праці та соціальної політики України, на яке згідно з Планом заходів щодо забезпечення соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі, на період до 2009 року покладено завдання розробити проект Концепції соціальної адаптації вказаних осіб. На теперішній час спільним наказом Міністерства праці та соціальної політики та Міністерства охорони здоров’я в означеній сфері затверджені два важливих акти – Інструкція про організацію надання соціально-медичних послуг та проведення санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів у закладах соціального захисту для бездомних громадян та осіб, звільнених з місць позбавлення волі, і Порядок взаємодії закладів соціального захисту для бездомних громадян та осіб, звільнених з місць позбавлення волі, із закладами охорони здоров’я щодо надання медичної допомоги бездомним громадянам та особам, звільненим з місць позбавлення волі⁵⁶. Крім того, Державний департамент України з питань виконання покарань прийняв спільний з МВС України і Міністерством праці та соціальної політики України наказ „Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації”⁵⁷, а з Міністерством

⁵⁶ Про затвердження нормативно-правових актів щодо надання соціально-медичних послуг бездомним громадянам та особам, звільненим з місць позбавлення волі: наказ Міністерства праці та соціальної політики України та Міністерства охорони здоров’я України від 24 січня 2007 р. № 28-26 // Офіц. вісник України. – 2007. – № 13. – Ст. 490.

⁵⁷ Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації: наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань, МВС України і Міністерства праці та соціальної політики від 12 грудня 2003 р. №250/1562/342 // Довідник працівника кримінально-виконавчої інспекції / Укладачі: Гура Р.М., Степанюк А.Х., Шкадюк В.В. – Х.: СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2005. – С. 261-65.

України у справах сім'ї, молоді та спорту – наказ «Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і установ виконання покарань у проведенні соціальної роботи з неповнолітніми та молоддю, які відбувають покарання в цих установах і звільняються з них»⁵⁸. Вважаємо, що на майбутнє робота із соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, – один із пріоритетних напрямків соціальної політики держави.

Повертаючись до радянських часів, відмітимо, що ще у 60-ті роки ХХ ст. зазначалося, що успіху у роботі із запобігання рецидивній злочинності можна досягти тільки тоді, коли турбота і допомога будуть поєднуватися з пильністю та контролем стосовно таких осіб⁵⁹. З метою організації належного контролю за поведінкою цього контингенту осіб, як одного з напрямків соціальної політики запобігання рецидивній злочинності, у 1966 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було затверджено Положення про адміністративний нагляд органів внутрішніх справ за особами, звільненими з місць позбавлення волі⁶⁰, яке поширювалося на територію усіх радянських республік, включаючи й Україну, аж до прийняття у 1994 р. Закону України „Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі”⁶¹.

Двома основними завданнями адміністративного нагляду, згідно зі ст. 2 означеного Закону, є: а) запобігання вчиненню злочинів особами, звільненими з місць позбавлення волі, та б) здійснення виховного впливу на них. Не можна не оцінити превентивного потенціалу цього заходу, але ж даний інститут соціального контролю в деяких випадках є двосічним як для звільнених, так і для суспільства, оскільки він не виключає наявності негативних наслідків його практичної реалізації. Так, порушення певних правил адміністративного нагляду з боку

осіб, які раніше відбували позбавлення волі, є суто рецидивним злочином, який нерідко вчинюється наприкінці злочинної „кар'єри” рецидивістів, коли глибока моральна деградація робить людину невіддатливою до будь-яких заходів контролю. З цієї причини, по-перше, великі сумніви у працівників органів внутрішніх справ викликають можливості виховної роботи з особами, за якими встановлений адміністративний нагляд, внаслідок чого завдання закону у цій частині залишається, як правило, всього лише декларативним приписом; по-друге, ігнорування правил адміністративного нагляду з боку деградованих осіб призводить до нехай і не такого значного, але ж штучного зростання рівня рецидивної злочинності. Разом із тим Законом України „Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі,” за злісне порушення правил адміністративного нагляду передбачається притягнення осіб до відповідальності згідно із законодавством (ст.11). При цьому положеннями нормативного акту не визначається, що вважати злісним порушенням. У будь-якому разі, на нашу думку, до злісного слід відносити два і більше порушень правил адміністративного нагляду. Якщо ж звернутися до ч. 1 ст. 187 Кодексу України про адміністративні правопорушення, то в ній йдеться про накладення адміністративного стягнення за порушення встановлених правил нагляду, вчинене хоча б і один раз. Подібна ситуація з кількісною ознакою фактів порушень правил адміністративного нагляду виявляється й за аналізом ст. 395 КК України (Порушення правил адміністративного нагляду). Отже, існує певна неузгодженість нормативного матеріалу у трьох законах.

Яким же в цілому бачиться подальший розвиток соціальної політики запобігання рецидивній злочинності в Українській державі? Це дуже непросте запитання, оскільки у відповіді на нього, на наш погляд, треба виходити з невтішного для суспільства висновку – злочинний рецидивізм завжди був, є й буде. Доки існуватиме первинна злочинність, доти залишатимуться й рецидивні її прояви. Проте це не означає марність будь-яких спроб щодо обмеження масштабів цього лиха. Навпаки, запобігання як головний стримуючий фактор зростання протиправних дій – єдиний на сьогоднішній день дійовий засіб встановлення контролю соціуму над злочинністю. Відтоді завжди буде потреба у соціальній політиці запобігання як такій, у розвитку її традиційних і нових напрямків, вжитті конкретних заходів тощо.

⁵⁸ Про затвердження Порядку взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і установ виконання покарань у проведенні соціальної роботи з неповнолітніми та молоддю, які відбувають покарання в цих установах і звільняються з них: наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту і Державного департаменту України з питань виконання покарань від 28 жовтня 2005 р. №2559/177 // Офіц. вісник України. – 2005. – №48. – Ст. 3031.

⁵⁹ Яковлев А.М. Борьба с рецидивной преступностью. – С. 202.

⁶⁰ Положение об административном надзоре: утв. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 июля 1966 г. // Ведом. Верхов. Совета СССР. – 1966. – № 30. – Ст. 597.

⁶¹ Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон України від 1 грудня 1994 р. № 264/94-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – №52. – Ст. 455.

Підсумовуючи весь попередній аналіз запобіжної діяльності, в якості відправних моментів соціальної політики запобігання рецидивній злочинності на майбутнє слід вказати на такі з них:

1) основні контури системи запобіжної діяльності в Україні сьогодні вже визначені. Більш того, вітчизняною практикою враховуються не лише теоретичні напрацювання, попит на які останнім часом є дуже великим, але й зарубіжний досвід, що підтверджує, зокрема, розпочатий в Україні процес реформування кримінально-виконавчої системи. Крім того, в цілому правильно визначені головні пріоритети поведінки з рецидивними злочинцями, особливо після їх звільнення з місць позбавлення волі. Окреслюючи перспективу запобігання рецидивізму на майбутнє, треба виходити з аналізу як негативного, так і позитивного досвіду вітчизняної практики боротьби з рецидивною злочинністю. При цьому безглуздим є закреслення всієї попередньої історії боротьби з цими видами злочинів на користь тотального копіювання зарубіжних зразків вирішення цієї проблеми;

2) призначаючи рецидивістам покарання, не можна йти шляхом безмірного збільшення строку покарання, а отже, його нескінченного посилення, як це, наприклад, робиться у США (невизначені вироки, система складання вироків). В Україні це призведе, з одного боку, до збільшення кількості ув'язнених у місцях позбавлення волі, що у скрутних економічних умовах є вельми небажаним, а з другого – до ускладнень у протіканні процесу прищеплення українському суспільству підвалин гуманізації. Таким чином, є сенс застерігатися від подібної уніфікації із практикою деяких країн світу щодо відбування рецидивістами покарання;

3) у нормотворчій площині має відбутися багато роботи, по-перше, у плані вдосконалення статей Особливої частини КК України з огляду на положення інституту множинності злочинів; по-друге, у напрямку усунення суперечностей між положеннями норм кримінального, адміністративного і кримінально-виконавчого законодавства; по-третє, з приводу узгодження вітчизняних вимог, що стосуються порядку й умов відбування покарання рецидивістами у місцях позбавлення волі, зі стандартами поведінки зі злочинцями, про що дбає міжнародна спільнота;

4) найкращою стратегією боротьби з рецидивною злочинністю є запобігання злочинності первинній. На цьому етапі запобіжні заходи виступають, так би мовити, заходами подвійної превенції: не допускаючи вчинення первинного злочину, усувається будь-яка вірогідність вчинення й наступного. Після другого засудження, яке є “критичним” у “кар’єрі” рецидивіста, суспільство має справу, образно кажучи, лише зі зняттям симптоматики суспільної хвороби. Тому результативність запобіжної діяльності після другого засудження у плані повної ресоціалізації особи, як правило, дуже незначна. Але все одно суспільство, допомагаючи колишнім засудженим і готуючись до відомих витрат, без яких, на жаль, не обходиться ця діяльність, не повинно економити на ній та виключати можливість успішного повернення до правослужняного життя нехай навіть незначної частини рецидивістів.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору
дослідження проблем запобігання злочинності
ІВПЗ АПРН України
(протокол № 5 від 10 вересня 2008 р.)
Рецензент – доктор юрид. наук, професор В.В. Голіна*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ І РАДИ ЄВРОПИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ОРГАНІЗОВАНИЙ ЗЛОЧИННОСТІ

Ефективна протидія організованих злочинності з урахуванням факту її глобалізації та приголомшуючого розмаху отриманих нею прибутків¹ неможлива без скоординованої дії міжнародної спільноти, гармонізації та уніфікації законодавчих систем різних країн.

Україна зробила певні кроки на шляху адаптації свого законодавства до міжнародно-правових актів, хоча цей процес проходить досить повільно і стосується далеко не всіх норм. Прагнення України до набуття членства у Європейському Союзі потребує приведення національних інститутів у відповідність до інститутів і принципів ЄС. Курс на євроінтеграцію вимагає більш активного співробітництва України з відповідними міжнародними організаціями, а також з конкретними державами на двосторонній основі. Необхідно узгодити форми і методи боротьби з організованою злочинністю з підходами Європейського Союзу (ЄС) та Ради Європи (РЕ).

Поняття “Європейський Союз” запроваджено 1993 року в Маастрихтському договорі (договорі про Європейський Союз). Держави-члени ЄС створили спільні інституції, яким делегували частину своїх національних повноважень таким чином, що рішення в певних сферах загальних інтересів можуть ухвалюватись демократичним шляхом на загальноєвропейському рівні.

¹ Згідно з останніми даними щорічний дохід злочинних угруповань у всьому світі дорівнює ВВП Великої Британії або вдвічі більший, ніж разом узяті оборонні бюджети країн. Див: Julian Borger. Organized crime: the \$2 trillion threat to the world's security [Електронний ресурс]: / Julian Borger // The Guardian. – 2007. – Wednesday. – September 12. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/world/2007/sep/12/topstories3.mainsection>. – Загл. з екрану.

Таке усупільнення суверенітетів називають також “європейською інтеграцією”².

Система права Євросоюзу містить особливу ієрархію норм з поділом на первинне та вторинне право. Первинними джерелами права ЄС є Маастрихтський, Амстердамський, Ніццький Договори, п'ятий Договір про приєднання та деякі інші³. До вторинних джерел права належать правові акти різних інституцій Співтовариства. Юридична сила цих договорів базується на положеннях установчих договорів. Обов'язковими актами є Регламенти, Директиви, Рішення.

Європейський Союз побудовано за інституційною системою. Держави-члени делегують суверенне право на вирішення певних справ незалежним інституціям, які представляють інтереси Союзу в цілому, його країн та його громадян. Європейська комісія традиційно опікується інтересами Союзу в цілому, в той час як кожний окремий національний уряд представлено в Раді Європейського Союзу, а Європейський Парламент обирається безпосередньо громадянами. Тому демократія та верховенство закону є наріжним каменем структури Європейського Союзу. «Інституційний трикутник», що утворюється Комісією, Радою та Парламентом доповнюється ще двома інституціями – Судом Європейського Союзу та Судом Аудиторів, а також п'ятьма іншими європейськими органами. На додаток було засновано ще 13 спеціалізованих агенцій, які займаються, зокрема, технічними, науковими питаннями та питаннями управління.⁴

Співпраця в галузі правосуддя (або юстиції) та внутрішніх справ (*Justice and home affairs*) – одного з трьох “стовпів” Європейського Союзу – охоплює різні сфери “спільних інтересів” держав-членів, а саме: політику щодо надання притулку; правила перетинання зовнішніх кордонів ЄС; імміграційну політику; боротьбу з наркотиками; боротьбу з міжнародним шахрайством; співпрацю органів правосуддя в цивільних та кримі-

² Глосарій основних термінів Європейського Союзу [Електронний ресурс]: / Упорядн. Марина Марченко // Вид-во «К.І.С.». за сприяння Міжнародного фонду «Відродження». – 2006. – Режим доступу: <http://europa.dovidka.com.ua/ee.html>. – Загл. з екрану.

³ Більш детально про первинні джерела права див.: Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / [Кравчук І.В., Парапан М.В.]. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2005. – С.14-15.

⁴ Представництво Європейської комісії в Україні. Установи ЄС [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.delukr.ec.europa.eu/page6649.html> – Загл. з екрану.

нальних справах; співпрацю митних служб; співпрацю правоохоронних органів⁵.

Однак можна відзначити три основні напрями реалізації політики ЄС у сфері юстиції і внутрішніх справ. Це співробітництво поліцейських органів, судова співпраця у кримінальних справах, гармонізація кримінального права держав – членів ЄС.

Після останнього розширення (1 січня 2007 року) до ЄС входить 27 країн, а саме: Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Естонія, Ірландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Латвія, Литва, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Фінляндія, Франція, Чехія та Швеція. Перспективи членства у Євросоюзі підсилюють стабільність, процвітання і демократію у країнах – кандидатах. Саме ці чинники самі по собі є такими, що зменшують можливості для розвитку організованої злочинності і корупції.

Згідно з Європейською стратегією безпеки, що була прийнята 12 грудня 2003 р., організована злочинність поряд із тероризмом і регіональними конфліктами розглядається як одна з основних загроз для європейських країн. Саме тому контроль над організованою злочинністю, особливо транскордонною, вважається найвищим пріоритетом для ЄС і частиною її міжнародної політики, а також є невід’ємною складовою третього стовпа побудови ЄС. Підкреслено, що «краща координація в політиці зовнішніх дій у сфері правосуддя і внутрішніх справ розглядається як вирішальна в боротьбі як проти тероризму, так і проти організованої злочинності»⁶. Стаття 29 Маастрихтського договору стосується безпосередньо запобігання злочинності, в тому числі організованої.

28 квітня 1997 року Європейською Радою було ухвалено План дій щодо боротьби з організованою злочинністю («Амстердамський план дій»). Серед його 15 політичних настанов, можна відзначити ту вказівку, що передбачає укласти з країнами-кандидатами пакт про співпрацю у боротьбі зі зло-

⁵ Розширення Європейського Союзу – нові можливості та перспективи для України прийнята 17.03.2004 р. Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2003 році". [Електронний ресурс]: Довідник з європейської інтеграції. – Режим доступу: http://eu-directory.ua-ua.info/index.php?act=show&doc_id=3&id=139. – Загл. з екрану.

⁶ Paoli L. Organised Crime in Europe / L. Paoli, C. Fijnaut // *Criminology in Europe*. – 2006. – Vol. 5. – № 1. – P. 13.

чинністю, котрий має базуватись на *acquis*⁷ Союзу та повинен містити положення про тісну співпрацю між цими країнами та Європолом. Було наголошено також на важливості тіснішої співпраці з іншими країнами, такими як Україна та Росія⁸.

У Плані підкреслено, що запобігання є не менш важливим, ніж репресивні заходи в комплексному підході до протидії організованій злочинності, метою якого є послаблення обставин, в яких організована злочинність може діяти. Цей План формулює низку рекомендацій, які роблять превентивний підхід більш специфічним: серед них можна назвати такі, як розвиток антикорупційної політики в межах державного адміністрування; виключення осіб, обвинувачених у корупційних діях із тендерних процедур; розробку заходів для покращення захисту найбільш уразливих галузей і видів професійної діяльності⁹.

Ще у 1998 р. держави, котрі приєдналися до членства в ЄС у 2004 р., підписали Попередній пакт щодо організованої злочинності для прийняття західноєвропейської політики в цій царині, тобто імплементації спільного доробку (*acquis communautaire*) у сфері протидії організованій злочинності.¹⁰

⁷ Вперше термін *acquis communautaire* з’явився у Програмі інтеграції України до Європейського Союзу, що затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2000 р., після чого він повторюється в усіх нормативно-правових актах, пов’язаних з адаптацією законодавства, замість словосполучення «законодавство Європейського Союзу». У доктрині європейського права під *acquis communautaire* зазвичай розуміють сукупність правових норм, судових рішень, доктринальних понять, рекомендацій, домовленостей, декларацій, резолюцій, міжнародних угод та угод між державами-членами, які пов’язані з діяльністю Співтовариства, що виникли за час існування європейських інтеграційних організацій і мають сприйматися державами-претендентами на вступ до Євросоюзу беззаперечно, тобто як такі, що не можуть бути предметом переговорів. Див.: Європейська інтеграція України: політико-правові проблеми / За ред. В.П.Горбатенка: Монографія. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – С. 128.-129; Муравйов В. Спільний доробок (*acquis communautaire*) як основа правопорядку Євросоюзу / Віктор Муравйов // Український правовий часопис. – Вип. № 8 (13) жовтень 2004 р. – С. 5.

⁸ Action Plan of 28 April 1997 to combat organized crime, OJ C251, 15/08/1997, Section 5f. Organised crime: crime prevention in the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europa.eu.int/scadplus/printversion/en/lvb/133134.htm>. – Загл. з екрану.

⁹ Action Plan of 28 April 1997 to combat organized crime, OJ C251, 15/08/1997, Section 5f. Organised crime: crime prevention in the European Union [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europa.eu.int/scadplus/printversion/en/lvb/133134.htm>. – Загл. з екрану.

¹⁰ Organised Crime in Europe. Concept, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond. – Ed. by C. Fijnaut and L. Paoli. – Springer, 2004. – P. 12.

У спільному Плані дій Європейського союзу щодо боротьби з організованою злочинністю 98/733/JHA від 21 грудня 1998 року сформульовано поняття організованої злочинної групи, яке пізніше було взято за основу у Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності. Воно наступне: організована злочинна група – це структурна асоціація, що існує протягом певного періоду часу і налічує більше ніж дві особи, які діють узгоджено з метою вчинення злочинів, що караються позбавленням волі на максимальний строк не менше 4 років або більш суворою мірою покарання¹¹.

У жовтні 1999 р. в Тампере Радою ЄС було вироблено Стратегію ЄС із запобігання злочинності. Вона стосується як загальнокримінальної злочинності, так і організованої.¹²

Роком пізніше, у 2000 році, Європейська комісія та Європол опублікували доповідь «Запобігання і контроль над організованою злочинністю. Стратегія Європейської спільноти на початок нового тисячоліття». Стратегія містить 39 рекомендацій, які в цілому повторюють заходи та ініціативи попередніх планів і програм¹³.

У 2004 році Європейська Рада затвердила Гаагську програму створення “зони свободи, безпеки і справедливості” на 2005-2010 рр. Одним із завдань цієї програми є перехід від реактивного до проактивного (запобіжного) підходу у сфері протидії організованим злочинностям¹⁴. Крім цього, даним документом було заплановано, що Європол буде готувати нову доповідь під назвою «Оцінка загроз з боку тяжких або особливо тяжких форм організованої злочинності» замість щорічного «Звіту про ситуацію з

організованою злочинністю». У 2006 і 2007 рр. ці доповіді були підготовлені і опубліковані¹⁵.

Враховуючи серйозність ситуації з організованою злочинністю та її загрози для демократичного розвитку країн, Європейська комісія запропонувала створити європейський форум із проблем запобігання організованим злочинностям, який повинен займатись різними аспектами цієї проблеми, такими, як економічні й фінансові злочини, законне й незаконне виробництво товарів, торгівля людьми й корупція. У такий спосіб ще раз підтверджено прагнення посилювати боротьбу проти тяжких та особливо тяжких організованих і транснаціональних злочинів¹⁶. Форум складається із представників інституцій ЄС, національної й місцевої влади, представників бізнесу та установ, найбільш зацікавлених у боротьбі зі злочинністю. Утворено також координаційні структури на національному рівні.

Діяльність форуму передбачає такі складові: допомогу інституціям ЄС і країнам-членам у запобіганні злочинності; визначення тенденцій злочинності; зміцнення обміну інформацією; визначення сфер дослідження і навчання; сприяння в організації та діяльності експертних центрів за спеціальними темами.¹⁷

Співробітництво між Україною та ЄС у сфері юстиції та внутрішніх справ є доволі активним, особливо після ухвалення у грудні 2001 р. Плану дій ЄС у сфері юстиції та внутрішніх справ в Україні, а також оновленого Плану дій у сфері юстиції, свободи та безпеки, затвердженого Радою з питань співробітництва Україна – ЄС 18 червня 2007 р., а також Плану-графіка його імплементації.¹⁸ План дій 2001 р. став першим у зазначеній сфері в практиці співпраці ЄС з третіми країнами. Він містив страте-

¹¹ Council Resolution on the Prevention of Organised Crime with Reference to the Establishment of a Comprehensive Strategy for Combating it// Official Journal C408/1-408/4. – 29 December 1998.

¹² The prevention and control of organised crime: a strategy for the beginning of the new millenium // Official Journal C 124. – 03.05.2000. [Електронний ресурс]: Europa. Activities of the European Union. – Summaries of legislation. – Режим доступу: <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/l33125.htm>. – Загл. з екрану.

¹³ Organised Crime in Europe. Concept, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond. – Ed. by C. Fijnaut and L. Paoli. – Springer, 2004.

¹⁴ <http://www.europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/l16002.htm> – a partnership for European renewal [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://ec.europa.eu/justice_home/news/information_dossiers/the_hague_priorities/doc/08_organised_crime_en.pdf. – Загл. з екрану.

¹⁵ EU Organised Crime Threat Assesment 2006/ [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://www.europol.europa.eu/publications/OCTA/OCTA2006.pdf> – Загл. з екрану;

EU Organised Crime Threat Assesment 2007/ [Електронний ресурс]: – Режим доступу: [http://www.europol.europa.eu/publications/European_Organised_Crime_Threat_Assessment_\(OCTA\)/OCTA2007.pdf](http://www.europol.europa.eu/publications/European_Organised_Crime_Threat_Assessment_(OCTA)/OCTA2007.pdf). – Загл. з екрану.

¹⁶ Paoli L., Fijnaut C. Organised Crime in Europe // Criminology in Europe. – 2006. – Vol.5. – № 1. – P.3, 12-13.

¹⁷ Paoli L., Fijnaut C. Organised Crime in Europe // Criminology in Europe. – 2006. – Vol.5. – № 1. – P.3, 12-13.

¹⁸ Інформаційно аналітичні матеріали про стан співробітництва України з ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки [Електронний ресурс]: /Міністерство юстиції України. Держаний департамент з питань адаптації законодавства. – Режим доступу: http://www.sdla.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=47002&cat_id=46834. – Загл. з екрану.

гію розвитку взаємовідносин між Україною та ЄС за всіма основними напрямками сфери юстиції та внутрішніх справ: міграція та надання притулку; прикордонне співробітництво та візова політика; боротьба з організованою злочинністю та тероризмом; співробітництво у сфері судочинства та у правоохоронній сфері. У ньому також передбачена підтримка з боку Європейського Союзу судової реформи в Україні. Таким чином, у сфері юстиції та внутрішніх справ відносини між Україною та ЄС в окремих аспектах можуть характеризуватися як «асоційовані».¹⁹

В оновленому Плані дій 2007 р. передбачено виконання 224 спільних заходів за напрямками міграції і притулку, прикордонного співробітництва та візової політики, боротьби з організованою злочинністю, тероризмом, співпраці у питаннях забезпечення верховенства права, вдосконалення правової системи, правового та правоохоронного співробітництва. У контексті співпраці за напрямками боротьби з корупцією, організованою злочинністю і тероризмом налагоджено контакти між зацікавленими органами України та Лісабонським моніторинговим Центром ЄС з питань споживання і розповсюдження наркотиків (EMCDDA), проведено перше засідання з питань наркотиків у форматі Україна-Трійка ЄС (Брюссель, 01.06.07)²⁰.

Хоча у Плані дій передбачено укласти Угоду про стратегічне співробітництво між Україною та Європолом, а також Угоду про співробітництво між Україною та Євроюстом, з прикрістю можна констатувати, що до цього часу наша країна не має двосторонніх угод з цими європейськими структурами. Відповідно, у сфері розслідування транскордонної організованої злочинності Україна не використовує тих можливостей, які є в арсеналі Європола та Євроюста, що негативно позначається на практичних результатах у сфері протидії організованих злочинності. Наприклад, за даними Департаменту інформаційних технологій МВС України у 2007 р. в Україні було виявлено 29 організо-

ваних груп з міжнародними зв'язками (7% від загальної кількості виявлених організованих груп і злочинних організацій)²¹. Зважаючи на розмах контрабандного переміщення наркотиків, алкогольних та тютюнових виробів, аудіо-, відео-, комп'ютерної техніки, продуктів харчування і товарів широкого вжитку, які у більшості випадків потребують скоординованих дій організованих злочинців, ці дані свідчать про малоефективну роботу вітчизняної правоохоронної системи.

Далі розглянемо деякі аспекти діяльності Ради Європи у сфері протидії організованих злочинності. Ця структура була заснована у 1949 році і є найстарішою на континенті міжнародною політичною організацією. В даний час членами Ради Європи є 47 держав²².

Рада Європи стала фактично першою європейською інституцією, в яку Україна увійшла повноправним членом. З неї почався шлях повернення до об'єднаної Європи, до Європейського Союзу і НАТО.

Слід також пам'ятати, що членство в Раді Європи розглядається міжнародною спільнотою, зокрема впливовими фінансово-економічними інституціями, як важливий показник внутрішньої демократичної стабільності, який слугує додатковою гарантією захисту кредитів та інвестицій в цю державу. Процес інтеграції у європейську родину проходив у складній внутрішній і зовнішній ситуації. Україна перебувала на стадії перехідного періоду: багато хто ще не повністю усвідомлював, що розвиток України як незалежної європейської демократичної держави – це її історичний і незворотний вибір. До того ж деякі впливові країни тоді ще не звикли були бачити в Україні суверенного, рівноправного партнера.²³

Набувши членства в РЄ, Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері реформування чинного законодавства на основі норм та стандартів РЄ. Зауважимо, що більшість із них наша країна виконала. Однак до цього часу не прийнято новий КПК, що є серйозним негативним чинником, який впливає на

¹⁹ Розширення Європейського Союзу – нові можливості та перспективи для України прийнята 17.03.2004 р. Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2003 році". [Електронний ресурс]: Довідник з європейської інтеграції. – Режим доступу: http://eu-directory.ea-ua.info/index.php?act=show&doc_id=3&id=139. – Загл. з екрану.

²⁰ Відносини між Україною та Європейським Союзом на сучасному етапі: загальний огляд [Електронний ресурс]: Комітет Верховної Ради України з питань європейської інтеграції. – Режим доступу: http://www.comeuroint.rada.gov.ua/komevoint/control/uk/publish/printable_article.jsessionid=76FBD477DB0BDDDEFB3BAD57DD62A4597?art_id=47138. – Загл. з екрану.

²¹ Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 2007 р. – К.: Департамент інформ. технологій МВС України, 2008.

²² Европейская конвенция о защите прав человека: право и практика. [Електронний ресурс] Совет Европы. – Режим доступу: <http://www.echr.ru/coe/index.htm>. – Загл. з екрану.

²³ Борис Тарасюк. Шлях України до ЄС та НАТО почався з Ради Європи [Електронний ресурс] / Борис Тарасюк // День. – 2005. – 17 листопада. – № 212. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/152475>. – Загл. з екрану.

адекватну протидію організованій злочинності. Не проведено також належного реформування прокуратури.

Діяльність РЄ поширюється на такі сфери, як боротьба з корупцією, організована злочинність, кіберзлочинність, відмивання грошей і фінансування тероризму, економічна злочинність та інші тяжкі злочини. Досягнутий у цих галузях прогрес оцінюється двома органами: Групою держав по боротьбі з корупцією (ГРЕКО) і Комітетом експертів з оцінки заходів боротьби з відмиванням грошей (Moneyval)²⁴. У своїй діяльності по боротьбі з організованою злочинністю Рада Європи використовує багатогалузевий підхід, який ґрунтується на трьох взаємопов'язаних положеннях: впровадженні європейських стандартів, оцінці відповідності цим стандартам законодавства європейських країн і реалізації програм технічної співпраці з країнами або групами країн.

Основна мета технічної співпраці полягає в розвитку можливостей європейських країн протистояти цим негативним явищам. Це, зокрема, вдосконалення законодавства, створення спеціальних органів з боротьби з організованою злочинністю, надання консультаційних послуг і розвиток співпраці між країнами на підставі досвіду, накопиченого у 47 державах-членах Ради Європи і у приватному секторі.

Змістом співробітництва України з Радою Європи на сучасному етапі є об'єднання зусиль для посилення ефективності боротьби проти тероризму, корупції та організованої злочинності.

Важливим елементом реформування правової системи України є участь у конвенціях Ради Європи, які встановлюють спільні стандарти для європейських країн. Однак навіть після ратифікації Верховною Радою України, наприклад, таких документів, як Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією,²⁵

²⁴ MONEYVAL (Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures) створено Комітетом Міністрів Ради Європи у 1997 році і є однією з трьох міжнародних організацій, які борються з відмиванням "брудних" коштів. Основна мета діяльності – проведення експертної оцінки ефективності протидії легалізації злочинних доходів в країнах, які є членами Ради Європи. Кожна країна-член Комітету представлена в ньому трьома експертами. Україна є членом MONEYVAL та постійно приймає участь у його засіданнях.

²⁵ Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією: редакція від 18.10.2006 р. [Електронний ресурс] Законодавство України. Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_101. – Загл. з екрану.

Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією,²⁶ Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом,²⁷ низки рекомендацій та резолюцій, багато їх положень не виконується, оскільки не внесені відповідні зміни у кримінальне, кримінально-процесуальне законодавство, інші нормативні акти.

Серед важливих документів, прийнятих РЄ, слід назвати наступні. Комітет міністрів РЄ 9 вересня 1991 р. прийняв Рекомендації щодо експлуатації сексу з метою наживи, порнографії, проституції, торгівлі дітьми і молодими повнолітніми (18-21 рік). Державам-членам, серед іншого, було запропоновано забезпечити можливість конфіскації доходів від злочинів, що мають відношення до сексуальної експлуатації даної категорії осіб.²⁸

10 вересня 1997 року Комітетом міністрів РЄ було прийнято Рекомендацію щодо впровадження заходів з укріплення міжнародного співробітництва та більш ефективного захисту свідків, що знаходяться під загрозою, особливо, коли йдеться про розкриття злочинів, пов'язаних з організованою злочинністю, та побутових злочинів.²⁹

У 2005 р. Комітет міністрів Ради Європи видав Рекомендацію (2005)10 щодо використання спеціальних методів у розслідуванні тяжких та особливо тяжких злочинів, у тому числі актів тероризму. Спеціальні методи застосовуються компетентними органами для виявлення і розслідування тяжких та особливо тяжких злочинів, а також підозрюваних у їх вчиненні з метою збирання інформації без попередження про це відповідних осіб. До тяжких та особливо тяжких злочинів у даному контексті належать злочини організованих груп і злочинних організацій,

²⁶ Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією: редакція від 16.03.2005 р. [Електронний ресурс] Законодавство України. Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_102. – Загл. з екрану.

²⁷ Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів одержаних злочинним шляхом: редакція від 17.12.1997 р. [Електронний ресурс] Законодавство України. Верховна Рада України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_029&p=1220602795792424. – Загл. з екрану.

²⁸ Recommendation no. R (91) 11 of the Committee of Ministers to member states concerning sexual exploitation, pornography and prostitution of and trafficking in, children and young adults [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-operation/steering_committees/cdcj/cj-s-vict/recr_91_11e.pdf. – Загл. з екрану.

²⁹ Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(97) 13 державам-учасникам відносно залякування свідків і права на захист [Електронний ресурс]: ОБСЕ. Електронна бібліотека. – Режим доступу: http://polis.osce.org/library/details.php?doc_id=2675&lang_tag=&q=&lang=ru – Загл. з екрану.

бандитизм, тероризм³⁰. Таким чином, ще раз наголошено на важливості практичного застосування цих методів, які знайшли своє відображення також у Конвенціях ООН проти транснаціональної організованої злочинності і проти корупції.

Підсумовуючи все вищевикладене, слід наголосити, що для ефективного співробітництва у сфері протидії організованих злочинності в Україні, необхідно створити належну законодавчу базу, яка б відповідала міжнародним стандартам та забезпечити імплементацію і застосування цих стандартів у практичній діяльності як правоохоронних органів, так й інших державних інституцій, діяльність яких спрямована на зменшення рівня організованої злочинності.

*Рекомендована до опублікування
на засіданні Лабораторії дослідження проблем
міжнародного співробітництва у сфері боротьби
зі злочинністю ІВПЗ АПРН України
(протокол № 6 від 10 вересня 2008 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук В.С. Батиргарєєва*

УДК 338+351.863](477)

Г.Ю. Дарнопих, к.е. н., доцент,
ст. науковий співробітник
Інституту вивчення проблем
злочинності АПРН України,
м. Харків

ЕНЕРГЕТИЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

(Закінчення; початок у №15)

ПЕК в силу своїх особливостей фокусує в собі плюси і мінуси глобалізаційних процесів. Глобалізація і суміжні з нею інтеграційні процеси на різних рівнях територіально-виробничої ієрархії ПЕК можуть створювати за певних умов ряд позитивних ефектів, до яких відносяться підвищення доходності і рентабельності господарської діяльності за рахунок скорочення умовно-постійних витрат у сфері управління і виробництва, а також загального покращення забезпеченості ресурсами і зростання ефективності їх використання. До негативних ефектів глобалізації стосовно ПЕК науковці відносять в першу чергу обмеженість самостійності суб'єктів інтеграційних комплексів, можливе погіршення їх фінансово-економічних показників та зниження конкурентоспроможності як на міжнародних, так і на внутрішніх ринках.¹

Аналіз сучасних світових тенденцій свідчить про неухильне збільшення капіталоємності галузей ПЕК. Водночас темпи її зростання невеликі порівняно із масштабами зростання міжнародного ринку капіталів. Отже, проблема полягає не у відсутності, а у мобілізації капіталів для інвестування в ПЕК, особливо в країнах, що не відповідають вимогам інвесторів. До таких належить і Україна. З іншого боку, потрібно враховувати, що частка ПЕК в національній економіці занадто велика, щоб орієнтувати його виключно на зовнішні інвестиції. Розвиток сфери ПЕК об'єктивно потребує розвитку національних ринків капіталу, особливо приватного. Але поки в галузях ПЕК функціонують збиткові або дотаційні державні монополії, що не мають власних фондів розвитку, вони не можуть залучити приватний капітал без урядових гарантій. Саме такі

30 Recommendation Rec(2005)10 of the Committee of Ministers to member states on "special investigation techniques" in relation to serious crimes including acts of terrorism [Електронний ресурс]: Council of Europe. Committee of Ministers // – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=849269&BackColorInternet=999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75>. – Загл. з екрану.

¹ Интеграция в энергетике и экономическая безопасность государства / Под общ. ред. Г.К. Вороновского и И.В. Недина. – К.: Знання України, 2005. – С. 135.

проблеми характерні для економіки України. Спеціалісти слушно вважають їх більш політичними і організаційними (інституціональними), ніж фінансовими.²

Взагалі вирішення зазначення проблемних питань суттєво стримує закритична політизація енергетичної сфери, а також боротьба впливових політичних сил фінансово-промислових структур і кримінальних угруповань за контроль над цією стратегічно важливою сферою із багатомільярдними грошовими потоками.

Характерним прикладом є загальна схема постачання газу в Україну із Росії. Як відомо, промислові і приватні до них споживачі використовують лише імпортований газ. Монопольним імпортером природного газу в Україну є ЗАТ «УкрГаз-Енерго» – спільне підприємство Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України» і «РосУкр – Енерго» (Швейцарія). Частину імпортованого газу воно постачає кінцевим споживачам, здебільшого промисловим підприємствам, а частину реалізує «Нафтогаз України» для подальшого забезпечення газом теплопостачальних підприємств і бюджетних закладів. «УкрГаз – Енерго», «Нафтогаз України» і її дочірня компанія «Газ України» купують імпортований природний газ на кордоні з Росією. Тому кінцева ціна на газ для споживачів також включає тарифи транспортування газу магістральними і розподільчими трубопроводами, а також тарифи на поставку газу. Концепція цієї холдингової структури була задумана як концентратор фінансових потоків галузі з метою їх непрозорого перерозподілу в інтересах правлячих кланово-політичних угруповань. Її паразитичні схеми дотепер залишаються незмінними. Вони лише модифікуються, незважаючи на зміну президентів, прем'єрів, міністрів тощо.

В результаті до дисбалансу внутрішнього ринку газу сьогодні додається фінансовий дефіцит НАК «Нафтогаз України» у розмірі понад 15 млрд. грн. Проблеми цієї компанії накопичувалися роками. Це і багатомільярдні неплатежі, і кредити, і розрахунки за минулі роки, і податковий тиск і т.ін. Ще у 2004 р. за підсумками виробничої діяльності зростання собівартості продукції у 4,5 р. перевищило відповідні показники доходу від реалізації. Подібна тенденція збереглась і у наступні роки, в тому числі і у дочірньої компанії «Нафтогаз України» – «УкрГазвидобування».

² Инновационное развитие топливно-энергетического комплекса: проблемы и возможности /Под общ. ред. Г.К. Вороновского, И.В. Недина. – К.: Знання України, 2004. – С. 15.

Серйозним недоліком у діяльності НАК «Нафтогаз України» сприяла відсутність належного державного контролю з боку Кабінету Міністрів України та профільного міністерства. Склад спостережної ради Компанії, затверджений 10 вересня 2003 р., був переглянутий лише у 2006 р. До того ж за розрахунками експертів, економічно обґрунтована ціна транзиту газу по території України складає 9,32 дол. за 1000 кубометрів. «Нафтогаз України», незважаючи на майже банкрутний стан, підписав контракт на транзит за ціною 1,7 дол. за 1000 кубометрів, в результаті чого ця компанія недоотримає у 2008 р. 9,5 млрд.дол.

Тим часом «УкрГаз – Енерго» станом на 1 січня 2008 р. не розподілила дивіденди ще за 2006 р. обсягом понад 500 млн.грн., а монопольний поставщик газу в Україну – «РосУкр – Енерго» з 1 січня 2008 р. підвищив ціну на газ для «УкрГаз – Енерго» на 38,1% – з 130 до 179,5 дол. за 1000 кубометрів. Єдине, на що спромігся поки що нинішній Кабінет Міністрів, це постанова КМУ №1401 від 19 грудня 2007 р., згідно з якою граничний рівень ціни на газ для промислових споживачів встановлено з 1 січня 2008 р. у розмірі 934,7 грн. за 1000 кубометрів. Це без урахування ПДВ, цільової надбавки, тарифів на транспортування газу безпосередньо споживачам, а також витрат на зберігання газу в підземних газосховищах. Таким чином, зростання граничного рівня ціни на природний газ для промислових підприємств з 1 січня 2008 р. у співставних величинах складає 25,2%.³

В той же час, за свідченням голови правління Державного акціонерного товариства «Чорноморнафтогаз» А.Й. Присяжнюка, «на догоду амбіціям практично всіх політичних сил» діюча ціна на вітчизняний природний газ економічно абсолютно не обґрунтована. Собівартість 1000 кубометрів газу складає 290 грн., а реалізує його «Чорноморнафтогаз» по 293 грн. Якщо до цього додати несвоєчасні платежі населення, то виходить, що об'єднання працює собі на збиток. Рентабельність від такої діяльності складає 0,8%. Крім того, з 2007 р. підприємство зобов'язали реалізовувати газ виключно населенню і виключно за фіксованою ціною. А для життєздатності подібної господарської організації в умовах ринку рентабельність повинна бути 25-30%. За сприятливих же умов підприємство могло б збільшити видобуток в 10 разів.⁴

³ Дзеркало тижня. – 2007. – № 41. – С.10; № 50. – С. 10.

⁴ Газета «2000». – 2007. – 30 листоп. – С. Е6.

Високоліквідна продукція галузей ПЕК і величезний обсяг грошових потоків, з одного боку, і закритична безконтрольність цієї сфери з боку держави, з іншого, зумовлюють глибоку криміналізацію цієї сфери. Злочинні прояви поширюються завдяки серйозним недолікам у діяльності, зокрема, державних компаній ПЕК, які постійно фіксуються перевітками правоохоронних і контролюючих органів. Як свідчать результати перевірок Головкин, за рахунок формального проведення тендерних процедур та включення до схем постачання, реалізації та розрахунків численного кола посередників розпорошуються фінансові ресурси компаній, що призводить до погіршення їх фінансового стану та скорочення платежів до бюджету. Так, фінансовий стан НАЕК «Енергоатом» Головкин оцінює як кризовий внаслідок неефективного розпорядження фінансовими ресурсами. Непрозорий механізм закупівель товарно-матеріальних цінностей призвів до значних додаткових витрат Компанії з одночасним збагаченням показників.

Зокрема, у 2004 р. відокремленим підрозділом «Атом-комплект» з порушенням тендерних процедур проведено закупівлю товарно-матеріальних цінностей на суму понад 164 млн.грн. Перевітками лише шести постачальників (із загальної кількості понад 30) встановлено, що всі вони без винятку є посередниками; придбання у них обладнання за завищеними цінами призвело до збільшення витрат Компанії на суму понад 19 млн.грн. У 2005 р. внаслідок безпідставного нарахування резерву сумнівних боргів по дебіторській заборгованості ДП «Енергоринок» за 2004 р. віднесено на витрати нарахувану суму в розмірі 2,1 млрд.грн. При цьому зустрічною перевіркою, проведеною в ДП «Енергоринок», встановлено, що списання кредиторської заборгованості перед НАЕК «Енергоатом» не проводилось та відповідно до доходів ДП «Енергоринок» вказана заборгованість не включалась. Наслідком фінансових порушень та неефективного менеджменту Компанії стало недоотримання Держбюджетом понад 600 млн.грн., що майже дорівнює загальному розміру видатків Держбюджету 2006 р.⁵

Взагалі кількість виявлених в останні роки злочинів у ПЕК складає приблизно 10% від числа правопорушень у сфері економіки. Це приблизно 1% від загальної кількості злочинів, зареєстрованих в Україні. Більше всього економічних злочинів відбувається в енергетиці і у вугільній галузі. Це зумовлено значними обсягами бюджетного фінансування та практично суцільною

криміналізацією сфери збуту продукції. Правоохоронними органами в цих галузях виявлені численні зловживання, пов'язані з нецільовим використанням бюджетних коштів та безпідставним кредитуванням комерційних структур. Монополізація окремими посередниками сфери постачання та збуту призвела до викривлення ціноутворення на продукцію машинобудування та вугільних підприємств. Внаслідок цього вугільна галузь постійно відчуває дефіцит обігових коштів.

Збитки підприємств криміналізованих галузей фактично відшкодовуються за рахунок Держбюджету. А прибутки, одержані комерційними структурами від різниці цін, в подальшому використовуються для надання тим же вугледобувним підприємствам так званих інвестиційних кредитів, тобто обладнання і матеріалів за завищеними цінами. На коштах державної підтримки вугільної промисловості паразитує, за даними РНБО України, понад 200 посередницьких структур.⁶

В електроенергетиці переважна більшість суб'єктів енергоринку залишається збитковою, втрати електроенергії в мережах досягли загрозливих розмірів, галузь має значні зобов'язання перед бюджетом, поширюється тіньова приватизація підприємств енергетичної сфери. Вирішення проблемних питань функціонування та розвитку ПЕК гальмується також боротьбою фінансово-промислових структур і кримінальних угруповань за контроль над цією стратегічно важливою сферою та грошовими потоками в ПЕК, під час якої, починаючи із 2005 р., почали широко застосовуватися силові методи, зокрема, рейдерство.

Вирішення зазначених вище, а також інших критичних проблем забезпечення енергетичної безпеки держави потребує впровадження комплексу першочергових заходів організаційно-економічного і нормативно-правового характеру, спрямованих на усунення системних недоліків у функціонуванні ПЕК, а також на подальше удосконалення та зміцнення національної енергетичної безпеки.

В сучасних умовах забезпечення достатнього рівня енергетичної безпеки держави можливе лише у ході формування потужної конкурентної позиції галузей і підприємств ПЕК як на внутрішньому ринку, так і в міжнародному фінансово-економічному просторі. Для нашої країни це питання постійно актуальне, і його невирішеність суттєво стримує не тільки ство-

⁵ Економічна безпека України. – К.: Апарат РНБО України, 2006. – С. 135.

⁶ Зазнач. праця. – С. 170.

рення ефективного механізму забезпечення енергетичної безпеки, а й завершення ринкових перетворень у вітчизняному ПЕК.

Конкурентоспроможність підприємств ПЕК взагалі визначають як можливість ефективної господарської діяльності і її практичної прибуткової реалізації в умовах конкурентного ринку. Конкурентоспроможність стосовно галузі ПЕК означає перш за все володіння властивостями, які формують її переваги в економічному суперництві з іншими галузями за споживачів, ресурси, ринки збуту тощо.⁷ В широкому розумінні конкурентоспроможність – це найважливіший узагальнюючий показник рівня розвитку економіки (національної, галузевої, регіональної, підприємств і об'єднань, товарів), її синтетичний рейтинг, що характеризує всі елементи системи відтворення.

Підвищення конкурентоспроможності сфери ПЕК передбачає передусім розбудову в Україні енергоринків, орієнтованих на конкуренцію, подальшу демонополізацію та поліпшення конкурентного середовища діяльності об'єктів ПЕК.

Внаслідок відсутності дієвого державного регулювання енергетичної сфери внутрішні ринки енергоресурсів України залишаються поки що неконкурентними, тому що:

- на жодному з них відсутній вільний вибір контрагентів;
- конкурентні принципи не є домінуючими у внутрішньому і зовнішньому ринковому середовищі;
- державна зарегульованість виробничих відносин суттєво обмежує ринковий механізм ціноутворення.

Крім того, науковці зазначають,⁸ що окремі внутрішні енергоринки як повноцінні об'єкти ПЕК в країні взагалі не сформовані. Прикладом є єдиний національний ринок вугілля. Його основа – оптовий ринок енергетичного вугілля України – була створена у 2003 р. Але внаслідок застосування адміністративно-централізованих методів управління механізм цього ринку був повністю деформований. І дотепер у функціонуванні ринку існують системні проблеми, пов'язані із формалізацією ринкової ціни на товарну вугільну продукцію, неплатежами під час її реалізації через оператора ринку, позаринковими потоками торгівлі вугіллям, які сягають близько 20% ринкового обсягу.⁹

⁷ Савчук А.В. Конкурентоспособность отраслей промышленного производства: методологические вопросы оценки и анализа // Економіка промисловості. – 2001. – №2. – С. 65.

⁸ С. Єрмолов. Формування конкурентних енергоринків в Україні // Економіка України. – 2007. – №10. – С. 16-17.

⁹ Зазнач. праця. – С. 16.

Вітчизняний ринок природного газу також вважається інституційно нерозвиненим. Він регулюється окремими нормативними актами переважно фрагментарного характеру і не має чіткого законодавчого формату. Сфера доступу до газових мереж характеризується абсолютною монополією, сфери видобутку та постачання газу внутрішнім споживачам – надзвичайно високою мірою монопольної концентрації. Зокрема, за останні два роки ринкова частка незалежних вітчизняних газопостачальників становила в середньому лише 5%.

Проблеми системного характеру існують і в українському ринку електроенергії. У 2004 р. була створена надмасштабна державна монополія – НАЕК «Енергетична компанія України», яка централізовано об'єднала активи 32 генеруючих і дистрибуційних енергетичних підприємств України. Внаслідок цього з'явилися значні диспропорції у ринкових відносинах цієї сфери, оскільки фактично утворилася вертикально інтегрована структура, яка монополізувала різнопрофільні та водночас взаємозалежні види діяльності в електроенергетиці. Ринкова влада НАЕК «Енергетична компанія України» практично виключає реальну конкуренцію. Сьогодні у власності цієї компанії перебувають контрольні пакети акцій 10 генеруючих об'єктів, на які припадає 45% загально встановленої потужності об'єднаної енергосистеми України, а також 12 обласних енергопостачальних компаній, які закуповують в Оптовому ринку електроенергії близько 70% обсягу електроенергії.

В наукових осередках активно обговорюються і пропонуються різноманітні напрями утворення конкурентних ринків і забезпечення конкурентоспроможності об'єктів ПЕК.¹⁰ Аналізуючи підходи провідних фахівців, можна дійти висновку, що рівень конкурентоспроможності підприємств ПЕК в першу чергу залежить від зміцнення їх фінансово-економічної стабільності і збільшення на цій основі власних фінансових ресурсів. У зв'язку з цим кінцевою метою подібних підходів є фінансове оздоровлення підприємств. Але в сучасних умовах не всі з них спроможні забезпечити суттєвий результат. Так, удосконалення цільової політики передбачає досягнення необхід-

¹⁰ Див.: напр., Кулик М., Дупак О., Дубовський Є. Електроенергетика України: сучасний стан, проблеми та перспективи / інформаційно-аналітична доповідь. – К.: НТСЕУ, 1999. – 99 с.; Василенко В.А. Ткаченко Т.І. Стратегічне управління. Навч. посібник. – К.: ЦУЛ, 2003. – 396 с.; Конкурентоспроможність української економіки: Наук. доп. / За ред. Б.Є. Кваснюк. – К.: Ін-т ек-ки та прогнозування, 2006. – 92с.; Конкурентоспроможність: країна, регіон, підприємство / За ред.: Ю.В. Полунєєв. – К.: ЛАТАК, 2006. – 175 с.

ного рівня рентабельності суб'єктів господарювання ПЕК. Це, в свою чергу, пропонує підвищення тарифів на енергію і таки чином відбудеться зворотній ефект щодо конкурентоспроможності вітчизняної промисловості (в т.ч. паливних галузей). Водночас слід чекати загострення неплатежів і, як наслідок, нову тенденцію до підвищення тарифів. При цьому підвищення тарифів для населення змушує обов'язково шукати джерела фінансування наданих пільг. Як відомо, щорічні втрати енергетичної сфери внаслідок некомпенсованих пільг за існуючими тарифами складають понад 300 млн. грн. Отже, подібна тарифна політика при низькій платоспроможності енергоспоживачів не здатна кардинально покращити конкурентоспроможність підприємств ПЕК.

Ще один шлях до фінансової стабілізації – удосконалення оподаткування ПЕК. Не вдаючись в детальний аналіз цих безумовно необхідних заходів, лише зауважимо, що надання податкових пільг підприємствам, які модернізують виробництво, позитивно впливає переважно на фінансово-спроможні фірми. Для всіх інших добуток власних резервів фінансового оздоровлення навіть при можливому удосконаленні цільової і податкової політики у сфері ПЕК буде поглинатися вартістю енергоносіїв, станом обладнання, особливостями внутрішньогалузевого ціноутворення, паливостачанням, проблемами боргів тощо.

Проблему забезпечення конкурентоспроможності ПЕК України неможливо вирішити без техніко-технологічної реконструкції, оновлення, модернізації виробничих потужностей та процесів, впровадження нових технологій і створення сучасної інфраструктури. В цьому плані треба зазначити, що фінансування власними коштами інноваційних технологій видобування, транспортування та економії енергоресурсів суттєво ускладнюється внаслідок поширення на внутрішньому ринку спекулятивних фінансових інструментів, спрямованих на максимізацію фінансових фондів тіньового капіталу з їх наступним відпливом до офшорних зон. Що стосується залучення зовнішніх джерел фінансування, то вони вкрай обмежені внаслідок незадовільного фінансово-економічного стану більшості підприємств ПЕК і їх низької інвестиційної промисловості. Не сприяє цьому і вітчизняне макросередовище.

Таким чином, хоча фінансова стабілізація має величезне значення, вона не вирішує всіх проблем конкурентоспроможності ПЕК. В цьому плані заслуговує на увагу підхід тих науковців, які пропонують інші шляхи забезпечення конкурентоспроможності підприємств ПЕК, що дозволяють в сучасних умовах за рахунок

власних можливостей набути конкретних переваг. На думку багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених,¹¹ одним із головних завдань в цьому напрямі є удосконалення організаційно-економічних структур управління технологічними і фінансово-економічними зв'язками підприємств ПЕК шляхом формування інтегрованих енергопаливних компаній. Світовий досвід свідчить, що комбінування як форма інтеграції в умовах розбудови ринкової економіки є особливо доцільним. Світова практика підтверджує, що саме крупні інтегровані компанії займають провідні позиції в національних ПЕК різних країн. Наприклад, в Росії сьогодні в електроенергетиці трансформаційні процеси регулюються федеральним законом «Про особливості функціонування електроенергетики в перехідний період» та іншими нормативними актами, а впровадження конкурентних засад у цій сфері ПЕК відбувається за кількома стратегічними напрямками. Один з них – відхід від вертикально інтегрованих компаній і створення великих енергоструктур, які будуть спеціалізуватися на двох ключових видах діяльності: природомонопольному (диспетчеризація, передача та розподіл електроенергії) і конкурентному (генерація і збут електроенергії, будівельні, ремонтні, сервісні послуги). Показово, що стратегія реформування російської електроенергетики передбачає домінування в конкурентному секторі приватних компаній, тоді як у природомонопольному посилюватиметься вплив держави.¹²

Повертаючись до питання про диверсифікацію джерел енергії як важливого засобу забезпечення енергетичної безпеки держави, здається слушною позиція тих спеціалістів, які вважають за необхідне орієнтацію ПЕК України на випереджаючий розвиток атомної енергетики. Доцільність такого підходу підтверджує наявність достатньої наукової, виробничої, сировинної бази, можливість підготовки фахівців з обслуговування АЕС. На користь такого напрямку теж свідчить світовий досвід: у свій час Франція, взявши курс на енергетичну незалежність, довела частку ядерної складової у власному ПЕК до 75%. Подібну стратегію здійснюють Японія, Китай і Південна Корея. В Україні частка виробленої електроенергії АЕС у загальному обсязі її виробництва становить

¹¹ Див., напр.: Инновационное развитие топливно-энергетического комплекса: проблемы и возможности / Под общ. ред. Г.К. Вороновского, И.В. Недина. – К.: Знання України, 2004. – 386 с.; Экономическая и национальная безопасность / Под общ. ред. Е.А. Олейникова. – М.: Экзамен, 2004. – 766 с.

¹² Див.: Информационный бюллетень о ходе реформирования ОАО РАО «ЕЭС России» в 2006 году. – М.: ОАО РАО «ЕЭС России», 2007. – 116 с.

понад 46%. Необхідність перетворення ядерної енергетики на базову складову вітчизняного ПЕК XXI століття зумовлюється до того ж принаймні двома причинами: 1) створення сучасної ядерної промисловості переорієнтовує енергетичне виробництво із поливнодобувних галузей і транспортування палива на сучасні наукоємні ядерні технології високого рівня, а в експорті – на продукцію цих високих технологій, що дасть новий імпульс соціальному і культурному розвитку; 2) враховуючи екологічну складову цього питання, потрібно зазначити, що за експертними оцінками на три галузі ПЕК (вугільна промисловість, електроенергетика, що базується на ТЕС, і нафтогазовий комплекс) в Україні приходиться близько 45% викидів шкідливих речовин в атмосферу і майже 25% скидів забруднених стоків у поверхневі водні об'єкти, а також понад 26% твердих відходів і близько 65% загального обсягу парникових газів. І це при тому, що Україна сьогодні виробляє 60% електроенергії від рівня 1990 р.¹³

Практика свідчить, що для випереджаючого розвитку ядерної енергетики потрібно переходити до поступового оновлення діючих АЕС новими енергоблоками сучасного типу підвищеної безпеки, що отримали назву енергоблоки третього покоління. На такій основі можна очікувати досягнення в наступні 20-30 років достатнього зростання встановленої потужності атомних енергоблоків. Це, в свою чергу, дасть можливість створити і впровадити власний ядерний замкнений технологічний цикл. Саме такий цикл в теперішній час практично повністю обмежує радіоактивні викиди за межу системи, розширює застосування ядерної енергії, радикально зменшує ризик несанкціонованого утікання ядерних матеріалів, максимально сприяє більш повному використанню природного ядерного палива, мінімізації утворення радіоактивних відходів, а головне – досягненню природної безпеки, що заснована на відмові від пріоритету технічних засобів на користь використання так званих пасивних засобів забезпечення безпеки реакторів (максимальне обмеження іманентних реактору факторів небезпеки). Замкнений ядерний технологічний цикл є обов'язковою умовою крупномасштабної ядерної енергетики XXI століття. Відновлення ядерного палива, на думку фахівців, найбільш ефективно буде здійснюватися у швидких реакторах, а його по-

вторне використання передбачається як у швидких реакторах, так і в реакторах на теплових нейтронах.¹⁴

Створення в Україні повного циклу виробництва ядерного палива до 2030 року передбачено Енергетичною стратегією України на період до 2030 року. В січні 2008 р. міністр палива і енергетики України Юрій Продан доручив до 2009 року розробити техніко-економічне обґрунтування будівництва заводу з виробництва елементів для ядерного палива. Нині Україна лише на 30% забезпечує себе ураном, необхідним для виробництва ядерного палива. При цьому контракт з основним постачальником ядерного палива – Росією – діє до 2010 року.

Взагалі, до першочергових завдань збереження і розвитку ядерної енергетики України можна віднести:

- організацію і створення наукового забезпечення безпечної експлуатації і надійності діючих енергоблоків;

- розробку технології безпечного і економічно доцільного продовження ресурсу експлуатації ядерних енергоблоків з подальшим виведенням їх з використання і можливим перепрофілюванням в ТЕС на період консервації реактора;

- пошук і облаштування нових площ для будівництва нових енергоблоків підвищеної безпеки;

- формування джерел фінансування і розробку нормативної бази з метою залучення інвестиційних кредитів для розвитку ядерної енергетики;

- створення науково-технологічної бази для розвитку перспективної ядерної енергетики на швидких реакторах природної безпеки, що не мають обмежень по паливним ресурсам.

Останнім часом все більше уваги приділяється питанням малих, нетрадиційних і відтворюваних джерел енергії як фактора інноваційного розвитку ПЕК. Наукові розробки спеціалістів свідчать, що ряд технологій нетрадиційної енергетики можна розглядати як ресурс, активізація якого здатна суттєво зменшити гостроту економічної ситуації, зумовленої дефіцитом паливно-енергетичних ресурсів і закритичним зношенням основних виробничих фондів крупних ТЕС. Технології утилізації нетрадиційних паливно-енергетичних ресурсів залежно від масштабу реалізації характеризуються багатьма ознаками інновацій, які дозволяють отримати значний ефект. Він полягає як у зміцненні економічного стану суб'єктів господар-

¹³ Див.: Инновационное развитие топливно-энергетического комплекса... – С. 26.

¹⁴ Див.: Абукуров Р.А., Домашев В.Е., Домашев Е.Д., Карелин А.И., Карелин В.А. Ядерная и солнечная энергетика – проблемы и перспективы // Энергетика: экономика, технология, экология. – 2002. – №3. – С. 25-30.

ської діяльності, так і в послабленні навантаження на бюджет за рахунок зменшення розміру зовнішніх витрат. Практичне здійснення технологій утилізації некондиційної енергетичної сировини з метою виробництва синтез – газу в автономних системах енергоспоживання дає також ефект, що проявляється у суміжних сферах господарської діяльності (обмеження шкідливого впливу ТЕС на довкілля і покращення техніко-економічних показників ТЕС). Важливою перевагою зазначених технологій є досить низька вартість енергоресурсу, що використовується.

Застосування подібних технологій суттєво впливає на загальний рівень енергетичної безпеки держави. Безпосередній вплив знаходить свій вираз в добутку генеруючої потужності і в послабленні напруженості паливно-енергетичного балансу при зміні його структури. Опосередкований ефект проявляється у можливості покращення паливозабезпечення і техніко-економічних показників діяльності ТЕС, у стимулюванні зайнятості, у зменшенні загрози банкрутства електрогенеруючих підприємств тощо. Тому варіанти реалізації проектів нетрадиційної енергетики сьогодні мають право на життя.

Курс на енергозберігаючу модель розвитку в системі заходів щодо підвищення конкурентоспроможності економіки розглядається як найактуальніша проблема, вирішення якої має стати особливістю стратегії забезпечення енергетичної безпеки країни в сучасних умовах. Пріоритетами в розвитку ПЕК мають бути кардинальне зменшення енергомісткості виробництва, надійне забезпечення платоспроможних потреб в енергоресурсах, зміцнення енергетичної незалежності України. Провідні науковці¹⁵ до стратегічних заходів в цьому напрямку відносять:

Удосконалення управління ПЕК (організаційного, виробничого, фінансового, енергетичного менеджменту).

Техніко-технологічну реконструкцію, оновлення та ремонт виробничих потужностей та інфраструктури ПЕК.

Розвиток енергетичного машинобудування з метою забезпечити паливно-енергетичні галузі технологічним обладнанням, приладами та матеріалами вітчизняного виробництва.

¹⁵ Див.: Якубовський М., Новицький В., Кіндзерський Ю. Концептуальні основи стратегії розвитку промисловості України на період до 2017 р. // Економіка України. – 2007. – № 11. – С. 12-13; Єрмолов С. Формування конкурентних енергоринків в Україні // Економіка України. – 2007. – № 10. – С. 19-21; Губський Б.В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення. – К.: 2001. – С.68.

Оптимізація структури паливно-енергетичного балансу із зменшенням частки природного газу в структурі споживання (особливо на паливно-енергетичні потреби промисловості). Нарощування обсягів власного нафто- і газовидобутку, організація власного виробництва паливних елементів для ядерної енергетики, освоєння нових альтернативних джерел вуглеводневої сировини (біогазу, метану вугільних родовищ, супутніх газів нафтовидобутку).

Впровадження якісно нових енерго- та екологозберігаючих технологій.

Диверсифікація зовнішніх джерел надходження енергоносіїв і подолання монопольної залежності від їх імпорту шляхом розширення кола постачальників (не менше трьох), а також прокладання альтернативних маршрутів надходження нафти і газу.

Формування більш ефективної структури енергогенеруючих потужностей, розширення їх парку, забезпечення необхідної маневреності генеруючої системи.

Підвищення безпеки та надійності роботи підприємств ПЕК, посилення екологічної безпеки при виробництві, транспортуванні та споживанні продукції ПЕК, більш широке використання нетрадиційних та відновлювальних джерел енергії.

Заохочення внутрішніх та іноземних інвестицій у розвиток галузей ПЕК на основі впровадження прогресивних технологій генерування, промислового використання та споживання енергії.

Розширення наукових досліджень і активізація практичного освоєння технологій водневої енергетики та виробництва моторного палива із рослинної сировини.

Нормалізація ринкових взаємовідносин між виробниками і споживачами продукції ПЕК в умовах реформування економіки.

Удосконалення цінової та тарифної політики у сфері ПЕК.

Активне застосування адміністративних, економічних, нормативно-правових важелів у справі ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів та енергозбереження за допомогою законодавчих актів, системи стандартів, енергетичного аудиту, державної експертизи, контролю за використанням ресурсів, паспортизації енергомістких виробництв і технологій.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин

ІВПЗ АПрН України

(протокол №2 від 30 січня 2008 року).

Рецензент – доктор юрид. наук, професор А.Х. Степанюк

А.Б. Блага, к.ю.н., доцент,
ст. науковий співробітник сектору
дослідження проблем злочинності та її причин
ІВПЗ АПРн України,
м. Харків

О.А. Мартиненко, д.ю.н., доцент, професор
кафедри кримінального права та кримінології
ННІ ПЕС ХНУВС,
м. Харків

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БОРотьБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ В ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНОМУ КОМПЛЕКСІ

Паливно-енергетичний комплекс держави – це галузь народного господарства, яка охоплює енергетичні ресурси, вироблення, перетворювання, передачу та використання різних видів енергії. До енергосистеми входять системи електроенергетичні, постачання різними видами палива (продукцією нафтодобувної, газової, вугільної, торф'яної та сланцевої промисловості), ядерної енергетики, які об'єднуються в масштабах держави в Єдину енергетичну систему.

Найбільший вплив на протиправні діяння здійснюється шляхом застосування кримінального законодавства, яке визначає найважливіші й значущі для охорони у певний історичний період соціальні блага, цінності та містить вичерпний перелік суспільно небезпечних діянь, що вважаються злочинними. Ставлення з боку суспільства до охорони відносин у енергетичній сфері протягом різних історичних періодів було неоднаковим. Це, в першу чергу, було викликане тогочасним рівнем розвитку науки і техніки та, відповідно, рівнем енергоємності виробництва.

Головний шлях від холодних печер до квартир з усіма зручностями люди пройшли завдяки пальному. Опанування енергії почалося від спалювання дров. До початку промислової революції це було основне джерело енергії. Це підтверджують і пам'ятки законодавства того часу. Наприклад, Руська Правда Ярослава Мудрого (1019-1054) встановлювала штраф у розмірі 9 кун за крадіжку дров. Аналогічні норми містять і франкська Салічна Правда, Зібрання малоросійських прав (1807 р.).¹ Навіть

Уложення про покарання кримінальні і виправні (видання 1908 р.) в ст. 1614 за умисне винищення вогнем складів дров, підпал торфових земель передбачало позбавлення всіх особливих, особисто і за станом присуджених, прав і переваг та відданню у виправні арештантські відділення на строк від чотирьох до п'яти років (в аналогічному тексті за виданням 1885 року було встановлене позбавлення всіх прав стану та заслання на поселення у найвіддаленіших місцях Сибіру).²

Але технічний прогрес став можливим завдяки вугіллю, нафті та природному газу. У вугіллі, нафті та природному газі найцінніше – вуглець. Це він горить. Це він – основний складовий елемент усіх істот на землі. Форма життя на нашій планеті – вуглецева, основні джерела енергії також. Вчені і досі не знають напевне, як виникли нафта, вугілля та природний газ. Одна з найпоширеніших теорій пов'язує енергоносії з вимиранням живих організмів.

Вимерлі рослини падали в болота, не встигали гнити і опускалися на дно. На поверхню піднімалися летючі елементи, а решта під тиском нових шарів кам'яніла. Вважають, що так виникло кам'яне вугілля. Це найдавніша корисна копалина, але перше її людське призначення – засіб малювання на стінах печер. Вже в Давньому Китаї вугілля застосовувалось для випалювання порцеляни, випаровування солі. Тим не менше, його значення для промисловості у повному обсязі було усвідомлене людиною лише в середині 18-го століття. Промислову революцію цього століття можна назвати вугільною, оскільки саме з початком використання вугілля як головного джерела енергії пов'язаний стрибок в розвитку машинного виробництва. Перевлаштування промисловості, яке розпочалося у 1760-х роках у Великобританії, у 19-му столітті поширилось на розвинені держави всього світу. І досі вугілля в землі залишається більше, ніж інших вуглеводнів. Людству його вистачить на 400 років. У вугіллі в основному сконцентровано чистий вуглець. І чим більше чистого вуглецю сконцентровано у вугіллі, тим якіснішим він є і тим більш енергетично цінним вважається. Найенергетичніший різновид вугілля – антрацит. У ньому вуглецю до 96%; його можна розпізнати і без хімічного аналізу. Він яскраво виблискує, горить майже без диму, дає багато тепла і мало попелу. Найменший вміст вуглецю у бурому вугіллі.

¹ Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. В.Д. Гончаренка. – 3-тє вид., перероб. Уклад. В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 27, 34, 143.

² Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. – СПб., 1908. – С.807.

Зовсім не енергетичним було і перше призначення нафти. За 5-6 тисяч років до нашої ери в Месопотамії нафту черпали цеберами з поверхневих калюж та неглибоких колодязів. Потім її виливали на дорогу. Під сонячним промінням нафта твердішала і ставала схожою на сучасний асфальт. Давні лікарі на її основі виготовляли мазі та пігулки, а коли вони не допомагали – бальзамували своїх колишніх пацієнтів нафтою, тоді її називали кам'яною олією. Як енергоносіє, нафта народилася в лампадах, а популярності здобула як зброя. Нафта була складовою грецького вогню. Її суміш із селітрою, сіркою та деякими солями нагадувала сучасний напалм. У мирне русло нафту спрямували араби у X столітті. Вони винайшли перегінні куби, у яких випаровували нафту і кондиціювали з неї газ – він краще горів і не чадив. Такий принцип отримання нафтопродуктів зберігся і понині. Про утворення нафти науковці знають ще менше, ніж про народження вугілля. Поширена думка, що нафта утворилася так само, як і вугілля, тільки її основою були не рослини, а тварини та бактерії. Природний газ – це продукт утворення нафти та вугілля. Саме тому найчастіше газ супроводжує їх під землею.

Заборона злочинних посягань на відносини стосовно цих видів палива була передбачена в Уголовному уложенні (1903 р.). Так, статтею 555 передбачалось ув'язнення у виправному будинку строком до трьох років за пошкодження чужих копальні, рудника або нафтового джерела; п. 2 ст. 632 – арешт за самовільне видобування нафти, кам'яного вугілля, руди.³

Найпростіші електричні явища відомі з глибокої давнини. Так, давні греки виявили, що потертий вовною кусочок бурштину (грец. *elektron*, електрон) міг підняти маленькі клаптики папірису. У повсякденному житті людина в основному зустрічається з проявами електромагнітних сил. Зокрема, пружна сила пари має електромагнітну природу. Тому зміна «віку пари» «віком електрики» означала лише зміну епохи, коли люди не вміли управляти електромагнітними силами, на епоху, коли навчилися ними розпоряджатись на свій розсуд.

Широке практичне використання електричних явищ почалось лише у другій половині 19 ст., після розробки Дж. К. Максвелом класичної електродинаміки. Електричну енергію легко передавати по дротах на великі відстані та, найголовніше,

перетворювати за допомогою порівняно нескладних пристроїв в інші види енергії: механічну, теплову, енергію випромінювання тощо. Численні практичні застосування електромагнітних явищ змінили життя людей.⁴ Саме тому електроенергетика, яка забезпечує електрифікацію народного господарства країни, є провідною галуззю енергетики. Електроенергетична система – це сукупність електростанцій, сполучених ліній електропередачі, які спільно забезпечують споживачів електроенергією.

Кримінальне законодавство того періоду затверджує важливість електрики як економічного блага. На питання, чи підходить струм для електричного освітлення під поняття речі, предмета або взагалі рухомого майна, М.С. Таганцев зауважував, що він має всі ознаки майна в сенсі закону, оскільки на його видобування витрачаються, у вигляді палива, робітничої праці і машин, безумовно реальні цінності і він став предметом мінового обігу у побуті. Тому до охорони електрики мають бути застосовані загальні правила про охорону майна. Згідно з останніми, майно можна поділити на рухоме і нерухоме, а карані посягання проти нього – на: 1) посягання проти майна в його матеріальному стані, якими є заволодіння і захоплення, привласнення і самовільне користування, й 2) посягання проти прав на майно, якими є обмани, вимагання і самовільне здійснення чужих авторських прав шляхом контрафакції, плагиату, самовільного користування привілеєм на винахід і т.п. Посягання того чи іншого роду можуть спрямовуватись і проти електрики, зважаючи на те, чи є останнє предметом майнового права, або реальним об'єктом майнового володіння; прагне винний привласнити собі саме право на електрику, яке належить іншій особі, або загарбати певну суму вже існуючої чужої електрики. В останньому випадку їй належить визнавати майном рухомим, оскільки вона може бути переміщена з одного місця на інше за допомогою дроту.⁵

Слід зауважити, що, враховуючи особливості феодальної та буржуазної суспільно-економічних формацій, наведені склади злочинів переважно були передбачені у розділах про злочини і правопорушення проти власності приватних осіб. Окремо виділялись злочинні діяння по службі державній і громадянській, які могли вчинюватись спеціальним суб'єктом – службовцем у будь-

⁴ Мякишев Г. Я. Применение электричества в технике / Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. – 2001 (2CD).

⁵ Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. – СПб., 1908. – С.828-829.

³ Новое Уголовное Уложение Высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. – С. – Петербург. Издание Я.А. Канторовича. – 1903. – С. 156, 184.

якій сфері (у тому числі й паливно-енергетичній) та проявлялись, наприклад, у невиконанні указів, приписів та законних по службі вимог; перевищенні влади і протизаконній іншій бездіяльності; протизаконних проступках посадових осіб при зберіганні і управлінні ввіреном їм по службі майном; підробленні по службі; хабарництві та лихварстві; повільності, недбальстві і невиконанні встановленого порядку у відправленні служби тощо.⁶

Перемога Жовтневої соціалістичної революції 1917 року на території держави позначила появу нового суспільного, політичного та економічного устрою. Стара державна машина була повністю знищена, а нова влада розпочала створення нового права, виходячи з марксистського розуміння права як визнаної та узаконеної волі панівного класу. В перші пореволюційні роки радянське кримінальне право створювалось шляхом прийняття декретів і постанов Ради Народних Комісарів, Всеросійського та Всеукраїнського Центральних Виборчих Комітетів та інших органів влади, наприклад: Декретів РНК від 08.05.1918 р. «Про хабарництво», від 22.07.1918 р. «Про спекуляцію»; Постанови РНК від 05.09.1918 р. «Про червоний терор», Постанови Ради робітничої та селянської оборони від 08.12.1918 р. «Про точне та швидке виконання розпоряджень центральної влади і усунення канцелярської тяганини» тощо. Слід зауважити, що декрети суттєво відрізнялись від кримінально-правових норм у сучасному їх розумінні. Вони скоріше фіксували увагу народного суду на тому чи іншому діяннях, які вважались на той момент найбільш дезорганізуючими, найбільш небезпечними, і давали лише найзагальніші вказівки, часто лише називали діяння, передаючи народному суду всю індивідуалізацію не тільки окремих злочинів, але й визначення того, яке діяння потребує кримінальної репресії і, відповідно, є злочином.⁷

Однією з характерних рис радянського кримінального права, особливо у перші десятиліття, було відкрите підкреслення його класової природи і призначення. На це прямо вказувалось у виданих Народним комісаріатом юстиції «Керівних началах з кримінального права РРФСР»⁸ (дія декретів РРФСР у той час

⁶ Див., наприклад, ст.ст. 329-505 Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. / Таганцев Н.С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. – СПб, 1908. – 959 с.

⁷ Див., наприклад, Курский Д.И. Новое уголовное право // Избранные статьи и речи. – М., 1948. – С. 32.

⁸ Руководящие начала по уголовному праву РФСФСР. Постановление НКЮ 12 декабря 1919 г. (СУ №66) / Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917-1952 гг. Под ред. Проф. И.Т. Голякова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1953. – С.57-58.

поширювалась на Україну)⁹. Перший Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) був прийнятий у 1922 році, коли в країні практично була завершена громадянська війна і почала здійснюватися нова економічна політика, яка допускала елементи капіталістичних відносин у народному господарстві.

Враховуючи той факт, що ще у 1918 році всі найбільші промислові підприємства (у тому числі й ті, які входять до паливно-енергетичного комплексу) були націоналізовані,¹⁰ злочини, що могли вчинюватись у цій сфері, були передбачені у різних главах Кримінального кодексу: гл. I «Державні злочини» (контрреволюційні та проти порядку управління); гл. II «Посадові (службові) злочини»; гл. IV «Злочини господарські»; гл. VI «Майнові злочини». Серед найбільш небезпечних можна вказати на такі діяння, що карались переважно вищою мірою покарання: ст. 65 – Організація у контрреволюційних цілях руйнування або пошкодження вибухом, підпалом або іншим способом ... споруд або будівель; ст. 99 – Порухення законів і обов'язкових постанов, встановлених в інтересах охорони лісів від хижацької експлуатації і винищення, ... а рівно й розробка надр землі з порушенням встановлених правил; ст. 110 – зловживання владою, перевищення або бездіяльність влади і недбале ставлення до служби, якщо в результаті таких стався розлад центральних або місцевих господарських апаратів виробництва, розподілу чи постачання, укладення явно не вигідних для держави договорів або угод, або будь-який інший підрив і змарнування державного добра.¹¹

Утворення в кінці 1922 року СРСР визначило необхідність прийняття 31 жовтня 1924 року Основних засад кримінального законодавства СРСР і союзних республік, а слідом за цим – Кримінального кодексу УСРР в редакції 1927 р., який повинен

⁹ Постанова Всеукраїнського революційного комітету про поширення на Україну декретів РРФСР (27 січня 1920 р.) / Там само, – С. 163.

¹⁰ О национализации крупнейших предприятий по горной, металлургической и металлообрабатывающей, текстильной, электротехнической, лесопильной и деревообделочной, табачной, стекольной и керамической, кожевенной, цементной и прочим отраслям промышленности, паровых мельниц, предприятий по местному благоустройству и предприятий в области железнодорожного транспорта. Декрет СНК 15 июня 1918 г. (СУ № 47) / Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917-1952 гг. Под ред. Проф. И.Т. Голякова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1953. – С. 27-28.

¹¹ Уголовный кодекс У.С.С.Р. Утвержденный В.У.Ц.И.К. 23 августа 1922 г. С алфавитным указателем. // издание Наркомюста У.С.С.Р. – Харьков, 1922 г., 74 с.

був урахувати положення загальносоюзного кримінального законодавства. Кримінальний кодекс 1927 року стояв в цілому на тих самих позиціях, що й КК 1922 року, оскільки соціально-політична обстановка в країні на момент прийняття кодексу принципово не змінилась. Завданням кримінального законодавства визнавалась охорона соціалістичної держави робітників і селян та встановленого в ньому правопорядку від суспільно небезпечних діянь (злочинів) шляхом застосування до правопорушників вказаних в Кодексі заходів соціального захисту (ст. 1 КК).¹²

Цей кодекс містив і такі види злочинів категорії, що розглядається, як «Умисне знищення або пошкодження майна, яке належить державним, громадським і кооперативним установам або підприємствам, у тому числі електропроводок» (ст. 75 КК); «Розроблення надр землі без отримання на це в необхідних випадках встановленого дозволу» (ст. 84 КК); «Крадіжка електричної енергії» (ст. 172 КК).

Починаючи з середини 30-х років XX сторіччя в нашій країні було встановлене політичне і ідеологічне панування комуністичної партії та почалась хвиля масових репресій, що суттєво вплинуло й на кримінально-правову практику. Наступні десятиріччя велась боротьба зі шкідництвом на підприємствах і установах (у тому числі і у паливно-енергетичній сфері).¹³ Також суттєво була посилена репресія за викрадення державного і суспільного майна. Так, за Законом від 07.08.1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» кваліфікувались значні та організовані викрадення, незалежно від форми і способу їх вчинення (крадіжка, грабіж, розбій, привласнення, шахрайство тощо). В окремих статтях Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за викрадення державного і громадського майна» встановлювалась відповідальність за ви-

крадення державного, кооперативно-колгоспного, іншого суспільного майна. Як кваліфікуючі ознаки Указ передбачав викрадення, вчинене повторно, організованою групою (шайкою) і у значних розмірах. 10 січня 1955 року був прийнятий Указ Президії ВР СРСР про кримінальну відповідальність за дрібну крадіжку соціалістичного майна.¹⁴ Значення пального суттєво підвищилось під час Великої Вітчизняної війни і 23.06.1942 р. був прийнятий Указ Президії ВР СРСР «Про відповідальність за викрадення пального в МТС і радгоспах».¹⁵

У різних главах Кримінального кодексу України 1960 року містились загальні норми стосовно злочинів, що могли посягати на відносини також і у паливно-енергетичному комплексі: у главі VI «Господарські злочини» об'єднувались в основному всі злочинні посягання на соціалістичне господарство; у главі VII передбачалась відповідальність за посадові злочини; у главі X встановлювалась відповідальність за злочини, що посягають на громадський порядок, громадську безпеку і народне здоров'я. Крім того, були відокремлені злочинні посягання на особисту (глава V) та соціалістичну (глава II) власність. Згідно з Указом Президії ВР СРСР від 05.05.1961 р., викрадення в особливо великих розмірах незалежно від форми викрадення (ст. 86¹ КК) було визнане особливо небезпечним злочином, за вчинення якого передбачалось застосування смертної кари – розстрілу.¹⁶ Слід зауважити, що судова практика кваліфікувала як закінчене викрадення державного або громадського майна також і незаконне безоплатне вилучення з державної, кооперативної або іншої громадської організації та обернення на свою користь чи у власність інших осіб талонів на пальне або на мастильні матеріали ринкового або єдиного державного фонду, які безпосередньо дають право на отримання паливно-мастильних матеріалів.¹⁷

Крім того, мали місце і спеціальні норми. Так, злочином визнавалось самовільне використання з корисливою метою електричної або теплової енергії чи газу, а так само порушення правил користування електричною або тепловою енергією чи

¹² Уголовный кодекс УССР (в редакции 1927 года). Текст с постатейными разъяснениями из циркуляров и постановлений Наркомюста и Верх. Суда УССР и определений УКК Верховного Суда УССР (по 1 июля 1927 г.) с сопоставительной таблицей статей УК старой и новой редакции и алфавитно-предметным указателем. / Сост. И.И. Курицкий, Л.А. Гиммельфарб, Н.И. Шихмантер. – Х.: «ХАРКІВ-ДРУК», 3-я ДЕРЖДРУКАРНЯ, 1927. – С. 11.

¹³ Об ответственности служащих в государственных учреждениях и предприятиях за вредительские акты. Постановление ЦИК СССР 14 марта 1933 г. // Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917-1952 гг. Под ред. Проф. И.Т. Голякова. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1953. – С. 339.

¹⁴ Там само, – С. 335-336; 430-431.

¹⁵ Там само, – С. 418.

¹⁶ Хрестоматія з історії держави і права України. – Том 2. Лютий 1917 – 1996 р.: Навч. посібник для юрид. вищих навч. Закладів і фак.: У 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.І. Рогожин, О.Д. Святоцький; За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре. – 1997. – С. 620

¹⁷ Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник / Под ред. М.И. Бажанова и др. – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1989. – С.96.

газом у побуті (ст. 87² КК). Суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 155⁴ «Незаконний відпуск бензину або інших паливно-мастильних матеріалів», визначалась тим, що, посягаючи на встановлений на той час порядок відпуску бензину та інших нафтопродуктів споживачам, він призводив до нераціонального використання паливно-енергетичних ресурсів, створював можливості для нетрудового збагачення окремих осіб.

Сучасний кримінальний закон також містить загальні (у розділах «Злочини проти власності», «Злочини у сфері господарської діяльності», «Злочини проти довкілля», «Злочини проти безпеки виробництва», «Злочини у сфері службової діяльності», «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян») та спеціальні норми. Серед них, перш за все, слід вказати на «Викрадення шляхом демонтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання» (ст. 188 КК), «Викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання» (ст. 188¹ КК), «Умисне пошкодження об'єктів електроенергетики» (ст. 194¹), «Пошкодження об'єктів магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів» (ст. 292 КК). Виходячи із специфіки функціонування паливно-енергетичного комплексу, у цій сфері також можуть вчинюватись наступні злочини: «Порушення правил охорони надр» (ст. 240 КК); «Порушення законодавства про континентальний шельф України» (ст. 244 КК); «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля» (ст. 253 КК); «Порушення правил ядерної або радіаційної безпеки» (ст. 274 КК).

На боротьбу зі злочинами у ПЕК спрямована дія норм і інших законодавчих та нормативно-правових актів. Так, Закон України «Про функціонування паливно-енергетичного комплексу в особливий період»¹⁸ регулює відносини, що виникають у зв'язку з виробництвом, передачею, постачанням і використанням енергоносіїв в особливий період підприємствами, установами та організаціями паливно-енергетичного комплексу незалежно від форми власності, та їх взаємодію з органами державної влади, Збройними Силами України та іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями, органами місцевого самоврядування, органами управління у справах цивільної оборони і сил цивільної оборони, а також підприємствами, уста-

новами та організаціями галузей національної економіки, які настають із запровадженням особливого періоду.

Крім того, були прийняті Закони України «Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2005, N 33, ст.430); «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання заходів з енергозбереження» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2007, N 23, ст.301); «Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2003, N 3, ст.1); «Про внесення змін до Закону України «Про енергозбереження» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, N 15, ст.126).

Виключний статус об'єктів паливно-енергетичного комплексу як спеціального суб'єкта правового захисту було підтверджено та розвинуто низкою документів, серед яких слід вказати наступні:

- Договір до Енергетичної Хартії та Заключний акт до неї (Договір ратифіковано Законом N 89/98-ВР (89/98-ВР) від 06.02.98;

- Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 червня 2007 року «Про стан виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України з питань енергетичної безпеки»;

- Постанови Верховної Ради України «Про підсумки парламентських слухань “Енергетична стратегія України на період до 2030 року”» від 19 вересня 2001 р. N 1205, «Про затвердження Програми “Українське вугілля”» та «Про заходи щодо запобігання енергетичній кризі в Україні» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2005, N 49, ст.524);

- Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про стан виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України з питань енергетичної безпеки»;

- Накази Державного комітету ядерного регулювання України від 01.12.2004 N 184 «Про затвердження Положення про порядок розслідування та обліку порушень в роботі атомних електричних станцій» та від 19.11.2007 N 162 «Про затвердження Загальних положень безпеки атомних станцій»;

- Наказ Міністерства палива та енергетики України від 25.07.2006 N 258 «Про затвердження Правил технічної експлуатації електроустановок споживачів».

¹⁸ Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, – N 52, – ст.526.

Всього за 200 років люди вже використали половину тих ресурсів, які були накопичені за мільярд років існування біосфери. Тому їх охорона і раціональне використання і надалі матимуть пріоритетне значення.

*Рекомендована до опублікування на засіданні сектору
дослідження проблем злочинності та її причин
ІВПЗ АПРН України
(протокол №6 від 03.09.2008 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук **Б.М. Головкін***

УДК 343.8

І.С. Яковець, к.ю.н., ст. науковий
співробітник сектору дослідження проблем
кримінально-виконавчого законодавства,
Інститут вивчення проблем злочинності
АПРН України,
м. Харків

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЇЇ ПЕРСОНАЛОМ

Робота будь-якого працівника полягає в тому, щоб бути ефективною. Чим би він не займався – бізнесом або працював у державній установі, він повинен правильно виконувати завдання, тобто від нього очікується ефективність. А від цього, відповідно, цілком залежить ефективна діяльність і всієї системи, в якій він працює в цілому. Це повною мірою стосується і Державної кримінально-виконавчої служби (далі – ДКВС).

Проблемам ефективності виконання кримінальних покарань, організації діяльності органів кримінально-виконавчої системи в різні часи присвячувалось достатньо багато публікацій таких вчених, як Г.З. Анашкін, М.О. Беляєв, Л.В. Багрій-Шахматов, С.М. Дементьев, А.Х. Степанюк та інші, однак єдиного підходу до даної проблеми вироблено не було.

Відповідно до Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань (далі – Департамент) основними його завданнями є:

- здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань;
- розроблення рекомендацій щодо організації тримання осіб, взятих під варту, забезпечення виконання вироків суду і застосування передбачених законом засобів виправлення і перевиховання засуджених;
- здійснення контролю за виконанням вироків суду за окремими видами додаткових покарань;
- забезпечення примусового лікування засуджених, хворих на алкоголізм та наркоманію;
- забезпечення додержання вимог законодавства в органах і установах виконання покарань, запобігання злочинам, дисциплінарним проступкам з боку засуджених до позбавлення волі та щодо них, їх припинення та виявлення і розкриття злочинів, вчинених в органах і установах виконання покарань, проведен-

ня дізнання у справах про ці злочини, здійснення оперативно-розшукової діяльності;

- керівництво органами і установами виконання покарань, організація виробничо-господарської діяльності з наданням

- засудженим роботи, забезпечення їх професійної підготовки та загальноосвітнього навчання;

- правовий і соціальний захист осіб рядового і начальницького складу, працівників кримінально-виконавчої системи та членів їх сімей;

- удосконалення роботи з кадрами, їх професійної підготовки. Тому основою ефективної діяльності органів і установ кримінально-виконавчої системи є забезпечення ефективного виконання визначених у Положенні завдань.

Оцінка ефективності – саме той інструмент, що дозволяє визначити, наскільки управління відповідає рівневі досягнення поставлених цілей, зокрема забезпечення додержання вимог законодавства в органах і установах виконання покарань, запобігання злочинам, дисциплінарним проступкам з боку засуджених до позбавлення волі та інше. Проте для цього має бути створена система управління, яка дозволить здійснити моніторинг управлінських рішень, що приймаються. Такою системою може стати система ключових показників ефективності. За визначенням Департаменту¹, з метою встановлення ступеня досягнення цілей та виконання ДКВС України покладених на неї завдань правоохоронної діяльності розроблено критерії внутрішньої оцінки ефективності її діяльності, що дозволяє оцінити роботу за кожним напрямком діяльності органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів.

Критеріями оцінки ефективності діяльності визначено систему обґрунтованих і апробованих практичною діяльністю ДКВС України одиниць, що характеризують її роботу з точки зору виконання поставлених перед нею цілей і завдань. Показниками ефективності діяльності визначено систему узагальнюючої кількісної та якісної характеристики реальної діяльності ДКВС України щодо виконання її функцій.

Зокрема, до переліку критеріїв включено масив даних щодо аналізу:

- динаміки осіб, які тримаються в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах, перенаповнення установ виконання покарань і слідчих ізоляторів;

- ситуації щодо запобігання злочинам і правопорушень з боку засуджених і осіб, узятих під варту;

- стану соціально-виховної роботи із засудженими;

- стану професійно-технічного і загальноосвітнього навчання засуджених;

- організації виробничо-господарської діяльності та залучення засуджених до праці;

- стану харчування, речового, комунально-побутового забезпечення та охорони здоров'я;

- роботи з кадрами.

З метою проведення зовнішньої оцінки діяльності ДКВС України (також за твердженням Департаменту) організовано роботу щодо аналізу матеріалів засобів масової інформації, правозахисних організацій та інших представників недержавних і державних інституцій, що базується на співвідношенні очікуваних суспільством і державою результатів діяльності ДКВС до її фактичної діяльності.

За результатами проведення оцінки ефективності діяльності ДКВС України та аналізу реальних і потенційних загроз її сталості діяльності було визначено основні фактори, що негативно впливають на роботу органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, зокрема:

- неналежне фінансування видатків на забезпечення діяльності ДКВС України та низький соціально-правовий захист її персоналу, що створює умови до поширення корупції і хабарництва; зниження рівня забезпечення спеціальною технікою та інженерно-технічними засобами охорони; погіршення системи охорони здоров'я і соціального захисту засуджених, як наслідок, небезпечне погіршення стану здоров'я населення у державі;

- недостатній професійний рівень персоналу та відсутність наукового супроводження процесу реформування ДКВС України внаслідок відсутності вищого відомчого навчального закладу;

- незадовільний стан основних виробничих фондів промисловості, що створює умови до неконкурентоспроможності виробленої продукції та незадовільної фінансово-економічної ситуації.

Враховуючи подібні висновки керівного органу ДКВС України, з метою встановлення реального впливу розроблених в сучасних умовах критеріїв оцінки на підвищення ефективності діяльності ДКВС, нами було проведено анкетування 300 співробітників названої служби Харківського регіону. При цьому

¹ Біла книга: Розвиток Державної кримінально-виконавчої служби України // http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=50319&cat_id=50036

головною метою анкетування було визначення ставлення персоналу ДКВС до критеріїв оцінювання ефективності діяльності установ виконання покарань, що розроблені й використовуються в теперішній час Департаментом.

Із загального числа персоналу, залученого до анкетування, 19,6 % становили працівники соціально-виховних підрозділів; 3 % – психологічних; 9,6 % – оперативних; 11,6 % – режимних; 9,6 % – виробничих; 4,7 % – кадрових; 5,3 % – медичних; 6,6 % – комунального забезпечення; 30 % – працівники кримінально-виконавчої інспекції.

За віком респонденти розподілились наступним чином: 18 % – від 18 до 25 років; 40 % – від 25 до 35; 37 % – від 35 до 40; 5 % – від 45 до 55. При цьому мали стаж служби (роботи) в ДКВС: до 1 року – 9,6 %; від 1 до 3 років – 18,6 %; від 3 до 7 років – 19,3 %; від 7 до 10 років – 24 %; від 10 до 15 років – 19,8 %; від 15 до 20 років – 8,7 %. Отже, анкетуванням було охоплено доволі досвідчених працівників, які мають достатній життєвий досвід.

Дослідження показало, що переважна більшість респондентів позитивно ставляться до проведення регулярного оцінювання ефективності їх діяльності. Зокрема, його доцільність визнають 70 % осіб, охоплених анкетуванням (протилежної думки дотримуються 30 % респондентів). При цьому, 80 % опитаних вказали, що оцінка діяльності підрозділів, в яких вони працюють, проводиться регулярно (20 % надали негативну відповідь). На питання щодо того, як саме впливає на стан діяльності наявність регулярного оцінювання ефективності діяльності підрозділу, 71 % проанкетованих зазначили, що позитивно, 26 % – вважають, що негативно; 1 % – безрезультатно; 2 % – не змогли відповісти.

Поряд із цим, 12,3 % працівників визнають, що проведення оцінки не має жодних наслідків; 43,3 % – вказують на позбавлення їх премії; 82,6 % – на накладення дисциплінарних стягнень; 82,6 % – на проведення додаткових занять; 5 % – не відповіли на питання; і лише 31,3 % – зазначили про надання допомоги у подальшій роботі.

Доволі дивним за таких обставин виявився той факт, що 40 % респондентів не змогли вказати, за якими ж саме критеріями оцінюється їх діяльність в теперішній час. Отже, з огляду на такий стан справ можливо зробити висновок, що значне число персоналу ДКВС є не обізнаним з реальною метою та процедурою проведення оцінки ефективності діяльності підрозділів ДКВС.

Серед тих, хто все ж таки спробував відповісти на запитання, найбільш поширеними відповідями стосовно наявних критеріїв були наступні: попередження злочинів, їх розкриття; службова дисципліна; виробничі показники (якість, кількість); наявність некомплекту працівників; організованість, вміння підпорядковуватися; швидкість реагування; кількість випадків застосування умовно-дострокового звільнення, переведення до колонії (дільниці) іншого рівня безпеки (виду), заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням; кількість підготовлених матеріалів для розгляду на комісії установи з питань застосування умовно-дострокового звільнення, переведення до колонії (дільниці) іншого рівня безпеки (виду), заміни невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням; кількість випадків вилучення заборонених предметів; стан спеціальної, вогневої та фізичної підготовки персоналу; виконання функціональних обов'язків; об'єм надання засудженим медичної допомоги; якість харчування засуджених; стан дисципліни серед засуджених.

Дещо різняться з офіційною думкою Департаменту й відповіді респондентів стосовно окремих напрямків діяльності органів і установ виконання покарань. Так, за визначенням персоналу, фінансово-економічний стан підрозділів ДКВС має визначатися за такими критеріями: а) відсутність (наявність) заборгованості із заробітної плати – 94,6 %; б) стан розрахунку з засудженими та відповідність заробітної плати засуджених середньому рівню заробітної плати громадян на свободі – по 6 % відповідно; в) беззбитковість (збитковість) роботи підприємства (майстерності) та рентабельність обігу вкладених у виробничу діяльність коштів – по 5 % відповідно; г) коефіцієнт покриття балансу (платоспроможності) розрахунків за реалізовану продукцію в грошовій формі – 3 %; д) не відповіли – 2,3 %. Подібні результати можливо було б вважати позитивними, якщо б вони дещо не перекручували мету створення та діяльності підприємств установ виконання покарань, які, згідно з чинним законодавством, є казенними підприємствами, які здійснюють некомерційну господарську діяльність без мети одержання прибутку для забезпечення професійно-технічного навчання засуджених та залучення їх до праці.

Жодна з осіб, які взяли участь у анкетуванні, не вважає доцільним запровадження у якості критеріїв оцінки ефективності діяльності підрозділів ДКВС за залишком продукції на складах; загальною дебіторською заборгованістю; кількістю грошових коштів, що перераховані споживачами за реалізовану продук-

цію на розрахункові рахунки установ виконання покарань у відсотках від обсягу реалізації; відношення обсягу реалізації до середньомісячного обсягу виробництва у діючих цінах.

Щодо працевикористання засуджених, то переважна більшість працівників (95,6 %) вказали, що ефективність діяльності на цьому напрямку має визначатися відповідністю обладнання робочих місць вимогам міжнародних стандартів та норм чинного законодавства, 94 % – числом створених робочих місць для засуджених.

Незважаючи, що однією з головних цілей процесу забезпечення засуджених роботою є створення умов для їх подальшої адаптації в умовах вільного суспільства, лише 8 % вважають, що ефективність діяльності на напрямку працевикористання таких осіб має оцінюватись, виходячи з відповідності профілів виробництва загальним потребам ринку праці на свободі; 3 % – з урахуванням кількості засуджених, які охоплені професійно-виробничим навчанням; 8,6 % – виходячи з кількості засуджених, які забезпечені роботою; 5,6 % вважають визначальним показником рівень середньої заробітної плати засуджених за відпрацьований людино-день у розрахунку на всіх засуджених, які повинні працювати; 1,6 % – фактичне виконання завдання по доходах від працевикористання засуджених у відсотках від запланованого; 6,3 % – рівень виробничого травматизму у розрахунку на 1000 працюючих засуджених.

На думку персоналу, жодного значення для визначення ефективності діяльності установ виконання покарань на напрямку забезпечення засуджених роботою не має лише один показник, існуючий в теперішній час – це кількість засуджених, які задіяні на відрядних роботах і не виконують норму виробітку, у відсотках від загальної кількості працюючих.

Натомість, переважне число працівників ДКВС (86,6 %) погоджуються, що відповідність житлових умов засуджених міжнародним стандартам та національному законодавству є одним з визначальних критеріїв оцінки ефективності діяльності підрозділу. При цьому 44 % респондентів вважають доцільним враховувати відношення числа засуджених, розміщених блочним способом, до загального числа засуджених в установі та такий же відсоток – відповідність наявних житлових площ встановленим нормам.

Проте лише 13 % визнають за критерій відповідність обладнання спальних і допоміжних приміщень, опалення, освітлення, водопостачання, доступ до свіжого повітря, вентиляції, каналізації міжнародним нормам і стандартам; 10,3 % – технічний стан

будівель житлової зони, організація роботи щодо їх планово-попереджувальних ремонтів; 12,6 % – стан забезпечення засуджених речовим майном та постільним приладдям; 2,6 % – рівень організації харчування засуджених, повноту доведення норм добового забезпечення продуктами харчування; 7 % – відповідність встановлених норм харчування загальноприйнятим на свободі; 9,6 % – організацію торгівельного обслуговування засуджених; 4 % – наявність необхідного прального обладнання; 3 % – практику доступу до прального обладнання; 9 % – стан обладнання кімнат для тривалих і короткострокових побачень (при цьому жодний працівник не визнав за критерій число осіб, які не мали можливості скористатися побаченням через відсутність вільних місць в кімнатах); 5 % – число скарг від засуджених та їх рідних на стан комунально-побутового обслуговування.

Саме останні результати анкетування й викликають певні сумніви у тому, що персонал є дійсно обізнаним з вимогами, що пред'являються до житлових приміщень, умов проживання та комунально-побутового забезпечення засуджених згідно з вивченими нормативно-правовими документами.

Як уже зазначалось, одним з головних завдань органів і установ виконання покарань є забезпечення безпеки суспільства шляхом належної організації охорони, безпеки та нагляду за засудженими. У зв'язку з цим доволі цікавими виявились результати анкетування персоналу в частині можливих критеріїв оцінки діяльності на даному напрямку, оскільки вони підтвердили спрямованість працівників установ виконання покарань на виконання не властивих їм функцій (зокрема, оперативно-розшукової діяльності), каральну спрямованість діяльності замість попереджувального орієнтування та не зовсім правильне розуміння завдань названих підрозділів, включаючи й певне бажання уникнути відповідальності за власні дії. Пропоновані критерії згідно отриманих відповідей розподілились наступним чином:

- загальна кількість злочинів у розрахунку на 1000 середньоспискової чисельності осіб, які тримаються в установі (рівень злочинності) – 18,6 %;
- кількість вбивств – 0 %
- кількість умисних тяжких тілесних ушкоджень – 0 %;
- кількість кримінальних справ, порушених за ст. 391 КК України, – 4 %;
- кількість втеч з-під охорони та ухилень від відбування покарання у виді позбавлення або обмеження волі – 8,3 %;

- кількість злочинів, розкритих ОВС за інформацією установ виконання покарань у розрахунку на одного працівника оперативного підрозділу – 29,3 %;

- кількість попереджених злочинів – 3 %;

- кількість випадків порушення законності в частині тримання засуджених, оформлення та ведення облікових документів – 0 %;

- кількість випадків несвоечасного звільнення засуджених – 2,3 %;

- кількість випадків несвоечасного розгляду матеріалів на засуджених на засіданнях комісії установи – 11,6 %;

- число попереджених випадків пронесення заборонених предметів – 8 %;

- число випадків порушення локалізації – 7,3 %;

- число випадків порушення внутрішньо цехового режиму – 3 %;

- число заходів, вжитих для виключення безконтрольного виходу засуджених з локального сектору або цеху – 3 %;

- кількість випадків порушення правил обліку, зберігання і використання зброї – 23,3 %;

- відповідність обладнання установи встановленим нормам – 5 %;

- число травм, заподіяних засудженим, походження яких виникло в результаті протиправних дій – 0 %;

- число скарг засуджених та їх рідних на дії працівників – 0 %;

- число скарг засуджених та їх рідних на дії працівників, що знайшли своє підтвердження – 0 %;

Стан медичного забезпечення пропонується оцінювати, виходячи з загальної кількості померлих в установі (75,3 %); числа медичного персоналу з необхідним фахом і досвідом роботи (85,6 %); забезпеченості лікувально-профілактичних закладів сучасним обладнанням, інструментарієм, інвентарем та медикаментами (96,6 %); числа засуджених, які звернулись за отриманням медичної допомоги (6,6 %); числа засуджених, яким надано медичну допомогу (3 %). При цьому, на думку персоналу, не має жодного значення число скарг на медичне обслуговування зі сторони засуджених та їх рідних, зокрема й тих, які знайшли своє підтвердження.

У соціально-виховній роботі головними показниками, на думку респондентів, є відповідність матеріально-технічної бази та умов роботи соціально-психологічної служби встановленим міжнародним стандартам та чинному законодавству (78,3 %);

забезпечення засуджених необхідними документами (36,6 %); число випадків вчинення повторних злочинів після звільнення від відбування покарання (21,6 %); кількість порушень вимог режиму в колоніях (19,6 %); число випадків поміщення засуджених в ДІЗО та ПКТ (16,6 %); кількість заходів, проведених спільно з громадськими організаціями (11,6 %); кількість виховних заходів (6 %); кількість засуджених, які працевлаштувались після звільнення (5,6 %); число попереджених самогубств (4 %); число самогубств в установі (3 %).

Питання поданих та обґрунтованих скарг, знову ж таки, на думку персоналу, не є визначальним.

Доволі визначальним, на нашу думку, є те, що лише 0,33 % респондентів вважають показником ефективності число релігійних заходів, незважаючи, що Департамент досить високо відзначає подібну співпрацю та її вплив на засуджених.

З питання, за якими критеріями має проводитись оцінювання ефективності діяльності на напрямку кадрового забезпечення ДКВС, відповіді розподілились наступним чином: кількість не укомплектованих посад рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи у відсотках від їх штатної чисельності – 64,5 %; кількість вчинених правопорушень і надзвичайних подій серед особового складу у розрахунку на 1000 осіб фактичної чисельності рядового і начальницького складу – 3 %; кількість заборонених стосунків, допущених персоналом органів і установ виконання покарань, у розрахунку на 1000 його фактичної чисельності – 3 %; кількість порушених кримінальних справ щодо персоналу органів і установ виконання покарань у розрахунку на 1000 його фактичної чисельності – 3 %; стаж роботи персоналу – 50,6 %; наявність резерву кадрів – 0,33 %; наявність спортивних комплексів та матеріально-технічної бази для проведення навчань і тренувань – 3 %; наявність та належне обладнання класу службової підготовки – 5 %; регулярність проведення занять – 0,33 %; відповідність тематики занять загальним потребам працівників – 7,3 %; кількість наставників молодих працівників – 0,33 %; число випадків порушення дисципліни серед особового складу – 3 %; число порушень дисципліни та законності серед особового складу – 8 %; число покарань працівників – 8 %; число заохочених працівників – 4,6 %; кількість випадків допущення корупційних діянь – 3,6 %.

Жоден з респондентів не визначив за критерій оцінки число осіб, які протягом звітного періоду підвищили рівень своєї підго-

товки у різних навчальних закладах; число заходів, проведених у рамках виховної роботи з особовим складом; число заходів, проведених з метою профілактики порушень законності та дисципліни.

Соціальні гарантії персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України визначено у п'ятому розділі Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», зокрема:

- держава забезпечує соціальний захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України відповідно до Конституції України, цього Закону та інших законів України;

- умови грошового і матеріального забезпечення осіб рядового і начальницького складу та оплата праці працівників кримінально-виконавчої служби визначаються законодавством і мають забезпечувати належні матеріальні умови для комплектування Державної кримінально-виконавчої служби України висококваліфікованим персоналом, диференційовано враховувати характер і умови служби чи роботи, стимулювати досягнення високих результатів у службовій та професійній діяльності і компенсувати персоналу фізичні та інтелектуальні затрати;

- пенсійне забезпечення осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби здійснюється відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб». При звільненні зі служби особи рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби користуються правовими і соціальними гарантіями відповідно до Закону України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист»;

- особам рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби встановлюється пільговий залік вислуги років для призначення пенсії – один місяць служби за сорок днів; особам, які проходять службу у воєнізованих формуваннях і установах виконання покарань, призначених для тримання засуджених до довічного позбавлення волі, – один місяць служби за півтора місяця, а в установах виконання покарань, призначених для тримання і лікування інфекційних та психічно хворих засуджених, – один місяць служби за два місяці за переліком посад і в порядку, що затверджуються центральним органом виконавчої влади з питань виконання покарань;

- на осіб рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби поширюються дії статей 22 і 23 Закону України

«Про міліцію», а також порядок і умови проходження служби та грошового забезпечення, передбачені для працівників органів внутрішніх справ. На працівників кримінально-виконавчої служби поширюються умови оплати праці, передбачені для працівників органів внутрішніх справ, які не мають спеціальних звань;

- пенсійне забезпечення та соціальний захист працівників кримінально-виконавчої служби здійснюються відповідно до законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, державну службу, соціальний захист;

- персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України гарантується безоплатне медичне забезпечення, яке здійснюється в закладах охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України.

Відповідно до чинного законодавства особи рядового і начальницького складу мають право на такі пільги:

- знижка з оплати за житло, комунальні послуги, електроенергію та паливо в містах;

- безоплатне користування житлом та придбання палива, електроенергії і скрапленого газу в сільській місцевості;

- оплата проїзду у транспорті до місця відпустки та назад;

- безоплатне користування при виконанні службових обов'язків усіма видами міського пасажирського транспорту загального користування (крім таксі), залізничного і водного транспорту приміського сполучення та автобусами приміських маршрутів;

- пільгове санаторно-курортне лікування та придбання путівок.

Разом з тим, реалізація зазначених пільг щороку призупиняється відповідно до законів України про Державний бюджет, якими встановлено, що пільги, компенсації і гарантії, на які згідно із законами України мають право особи рядового і начальницького складу органів і установ виконання покарань, надаються у разі, якщо грошові доходи цих працівників менше величини прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб. При цьому витрати на безоплатне або пільгове матеріальне і побутове забезпечення здійснюються за рахунок і в межах асигнувань на утримання цих бюджетних установ. Водночас, у держбюджеті видатки на надання зазначених пільг, компенсацій і гарантій Департаменту не передбачались.

Таким чином, пільги, передбачені законодавством, особам рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої служби у 2004-2008 роках державою не надавались.

Персонал ДКВС на сьогодні фактично позбавлений як нормальних та таких, що відповідають трудовому законодавству, умов праці, не має гідної заробітної плати та жодних дійових соціально-правових гарантій з боку держави.

Можливо, саме з цих причин, 100% респондентів визначили, що ефективність діяльності установ виконання покарань в частині соціального захисту персоналу має оцінюватись, виходячи із забезпечення працівників житлом; 58,6% – називають кількість випадків порушення трудового законодавства щодо персоналу; 48% – відповідність умов та режиму праці вимогам міжнародних стандартів та чинному національному законодавству; 23% – наявність клубу (актового залу) та їдальні; 23% – наявність системи медичного та санаторно-курортного обслуговування персоналу; 2,3% – кількість підсобних приміщень в адміністративних будівлях.

Отже, проведене анкетування показало, що реальний стан з процедурою оцінки ефективності діяльності ДКВС потребує подальшого удосконалення. Існуючі критерії оцінювання не є науково обґрунтованими, не доведені до персоналу названої служби, що фактично унеможливує їх належне практичне застосування, не в повній мірі ґрунтуються на наявній практиці та у переважній більшості фактично не мають великого значення для подальшого удосконалення діяльності установ виконання покарань.

Підсумовуючи, ще раз зауважимо, що процедура оцінки ефективності діяльності ДКВС, особливо в сучасних умовах реформування, є доволі складною проблемою, розв'язання якої – справа не одного дня. При цьому не викликає заперечень, що завдання удосконалення діяльності органів і установ виконання покарань зокрема та ДКВС взагалі вимагає розробки таких показників, котрі дозволяли б надати їй об'єктивну оцінку та найбільш оптимально визначити напрямки подальшої роботи. Як видається, саме з розробки критеріїв оцінки ефективності діяльності й слід починати будь-яке реформування, чого дотепер не було зроблено у комплексному вигляді.

*Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ АПРН України (протокол № 5. від 10 вересня 2008р.)
Рецензент – доктор юрид. наук, професор А.Х. Степанюк*

УДК 343.26

О.В. Лисодєд, к.ю.н., доцент
науковий співробітник сектору
дослідження проблем кримінально-виконавчого
законодавства Інституту вивчення проблем
злочинності АПРН України,
м. Харків

ОБМЕЖЕННЯ І ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ

За загальним правилом обмеження волі відноситься до покарань, які є альтернативними такому виду кримінального покарання як позбавлення волі на певний строк. Але в певній мірі вони є і спорідненими видами кримінальних покарань. Обмеження волі, як і позбавлення волі, відноситься до покарань, пов'язаних з виправним впливом на засудженого і полягає в триманні засуджених у кримінально-виконавчих установах. При позбавленні волі – це кримінально-виконавчі установи закритого типу (виправні колонії), при обмеженні волі – це кримінально-виконавчі установи відкритого типу (виправні центри). Проте і у виправних центрах здійснюється: а) психологічний і виховний вплив на засуджених; б) нагляд за ними, який полягає в цілодобовому і постійному контролі за їх поведінкою, що тягне обмеження особистих прав, свобод і потреб засуджених; в) покладення на них певного тягаря, пов'язаного зі змушеною необхідністю дотримуватися режиму, що існує у виправному центрі; г) залучення засуджених до обмеження волі до праці¹. Але аналіз порядку і умов виконання цих видів кримінальних покарань дає підстави стверджувати, що правовий статус осіб, які відбувають ці покарання, суттєво відрізняється, на що і буде звернута увага у даній статті. Слід також зазначити, що у правовій літературі питанням правового статусу осіб, засуджених до обмеження волі, приділялась недостатня увага²,

¹ Лисодєд О.В. Питання виконання покарання у виді обмеження волі // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Вип.88. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. – С.161, 162.

² Бодюл Є. М. Особливості та деякі проблеми виконання покарання у виді обмеження волі // Пробл. пенитенціар. теорії і практики: Щоріч. бюл. Київ. ін-ту внутр. справ / Голов. ред. О.Ф. Штанько. – К.: Київ. ін-т внутр. справ, 2004. – № 9. – С. 241–247; Кушнір П.Г. Правовий статус осіб, засуджених до обмеження волі: соціально-економічний аспект // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред В.Я. Тацій. – Вип.69. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2004. – С.148-153; Кримінально-виконавчий кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. Степанюка А.Х. – Х.: ТОВ “Одіссей”, 2005. – С.210-216.

а порівняльний аспект з іншими видами кримінальних покарань взагалі не розглядався, що теж обумовило звернення автора до цієї проблематики.

Правовий статус осіб, засуджених до позбавлення волі, більш-менш чітко врегульований у ст.107 КВК України, яка містить перелік прав засуджених (ч.1), обов'язків (ч.3) і заборон (ч.4). Зокрема, засуджені до позбавлення волі мають право: а) одержувати інформацію і роз'яснення про умови відбування і порядок виконання покарання у виді позбавлення волі; б) користуватися послугами, які надаються в місцях позбавлення волі, в тому числі додатковими, оплачуваними; в) брати участь у трудовій діяльності; г) отримувати медичну допомогу і лікування, в тому числі платні медичні послуги за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких; г) розпоряджатися грошовими коштами, придбавати, володіти і розпоряджатися предметами, речами, виробами; д) здійснювати листування з особами, які знаходяться за межами колоній, вести з ними телефонні розмови; е) одержувати і відправляти посилки, бандеролі, грошові перекази, одержувати передачі; є) зустрічатися з родичами та іншими особами; ж) подавати пропозиції, заяви і скарги в усній чи письмовій формі від свого імені і з питань, що стосуються їх особисто; з) брати участь у роботі самодіяльних організацій та гуртків соціально корисної спрямованості, займатися фізичною культурою і спортом; и) придбавати, користуватися і зберігати предмети першої необхідності, періодичні видання, літературу, продукти харчування; і) розпоряджатися вільним часом, який відведений розпорядком дня, не порушуючи при цьому правил поведінки; ї) одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту; й) одержувати правову допомогу від адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. У ч.2 ст.107 КВК України вказується, що засудженим до позбавлення волі можуть надаватися й інші права, реалізація яких не суперечить меті покарання, порядку і умовам виконання та відбування покарання.

Але в окремих статтях, що регулюють порядок і умови виконання покарання у виді позбавлення волі, містяться суттєві обмеження цих прав. Наприклад, ст.108 КВК України встановлює, що витрачати грошові кошти можна лише за безготівковим розрахунком, а статті 138-140 вказують і на певні обмеження щодо

суми грошей, яку можна витрачати щомісяця. Ці ж статті КВК України вказують і на чітко визначену кількість побачень в рік з родичами, а до недавнього часу встановлювали і чітко визначену кількість посилок, передач, бандеролей, які засуджені до позбавлення волі могли отримувати протягом року, і яка залежала від рівня безпеки виправної колонії³. У ст.110 КВК України встановлюється, що засудженим до позбавлення волі надається право лише на чотири телефонних розмови протягом року тривалістю до п'ятнадцяти хвилин. Стаття 125 КВК України гарантує для засуджених до позбавлення волі доступність і безоплатність лише повної загальної середньої освіти і т.ін.

У главі ж 13 КВК України, що регулює питання виконання покарання у виді обмеження волі, окремих статей, присвячених правовому статусу осіб, засуджених до цього виду покарання, взагалі не міститься, але це не означає, що таких норм взагалі не існує. У даному випадку права та обов'язки засуджених розміщені у тих статтях, які регулюють порядок і умови виконання і відбування цього виду покарань. Аналіз цих норм дає нам підстави зробити висновок, що засуджені до обмеження волі мають значно більше прав у порівнянні з особами, що відбувають покарання у виді позбавлення волі. Крім прав, вказаних у ст. 107 КВК України для засуджених до позбавлення волі, всі засуджені до обмеження волі мають право носити цивільний одяг, мати при собі гроші та цінні речі, користуватися грішми без обмежень; відправляти листи, отримувати посилки (передачі) і бандеролі, одержувати короткострокові побачення без обмежень, а тривалі побачення – до трьох діб один раз на місяць⁴; займатися сільським господарством⁵.

Цікавим з огляду порівняння прав засуджених до позбавлення волі і засуджених до обмеження волі є інститут коротко-

³ Законом України від 28 грудня 2007 р. №107-VI „Про Державний бюджет України на 2008 рік та внесення змін до деяких законодавчих актів України” були внесені відповідні зміни до статей 112, 138, 139, 140, 143, 151 КВК України і засуджені до позбавлення волі отримали право одержувати посилки (передачі) і бандеролі без обмеження їх кількості.

⁴ Такі права серед засуджених до позбавлення волі мають тільки особи, які відбувають покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання (ч.3 ст.138 КВК України) і які знаходяться у дільницях соціальної реабілітації виправних колоній (ч.2 ст.99 КВК України).

⁵ Пункт 30 Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25 грудня 2003 р. № 275 (Офіц. вісн. України. – 2003. – № 52. – Ст. 2898).

часних виїздів за межі місць позбавлення волі. Так, згідно зі статтею 111 КВК України засудженим до позбавлення волі, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки, дільницях соціальної реабілітації колоній середнього рівня безпеки та виховних колоніях, може бути дозволено короточасні виїзди за межі колонії на території України на строк не більше семи діб, не включаючи часу, необхідного для проїзду в обидва кінці (не більше трьох діб), у зв'язку з такими винятковими обставинами: а) смерть або тяжка хвороба близького родича, що загрожує життю хворого; б) стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду засудженому або його сім'ї. Засудженим же до обмеження волі, відповідно до ч.2 ст.59 КВК України, може бути дозволено короточасні виїзди за межі виправного центру за обставин, передбачених законом для осіб, засуджених до позбавлення волі, а також з інших поважних причин у наступних випадках: а) за необхідності звернутися в медичний заклад з приводу захворювання чи лікування за наявності відповідного медичного висновку; б) для складання іспитів у навчальному закладі; в) за викликом судових і слідчих органів – на період провадження слідства чи дізнання; г) для попереднього вирішення питань трудового і побутового влаштування після звільнення – строком до семи діб, без урахування часу на дорогу; г) у разі виникнення інших життєво необхідних обставин, які потребують присутності засудженого. Тобто перелік підстав для виїзду засуджених до обмеження за межі виправного центру значно ширший і, що головне, не є вичерпним.

З вищевказаних підстав короточасних виїздів за межі виправного центру для засуджених до обмеження волі можна зробити принаймні ще два цікаві висновки:

1) засуджені до обмеження волі мають право залишати територію виправного центру для складання іспитів у навчальному закладі. При цьому закон не містить вказівки на те, про які заклади і про яку форму навчання йдеться. Враховуючи порядок і умови виконання і відбування цього виду покарання, можна стверджувати, що засуджені до обмеження волі мають право навчатись у будь-якому навчальному закладі, у тому числі і у вищому, але тільки на заочній формі навчання, так як вони постійно повинні знаходитись в межах виправного центру і повинні працювати, а це унеможливорює денну форму навчання. З обов'язку постійного перебування на території виправного центру впли-

ває, що засуджений до обмеження волі може навчатись лише в навчальних закладах, які розташовані неподалік від виправного центру, і з яких засуджений має можливість щоденно повертатись до виправного центру. За таких умов адміністрація виправного центру може дозволити виїзд засудженому за межі виправного центру для прослуховування установчих лекцій, відвідування консультацій, складання екзаменаційної сесії та в інших випадках, передбачених навчальними планами заочних відділень (факультетів) навчальних закладів. На цей час, відповідно до законодавства про працю, засуджений повинен звільнятися від виконання трудових обов'язків.

Таким чином, засудженим до обмеження волі право на освіту гарантується у більшому обсязі, ніж засудженим до позбавлення волі. Але вказана норма закону потребує більшої чіткості. Для прикладу можна звернутись до КВК Російської Федерації, де у ч.9 ст.50 встановлено, що засудженим до обмеження волі дозволяється заочно навчатися в закладах середньої професійної і вищої професійної освіти, розташованих в межах території суб'єкта Російської Федерації за місцем відбування покарання⁶. Серед країн пострадянського простору, у кримінальних кодексах яких передбачений даний вид кримінального покарання, подібні положення є також у КВК Республіки Беларусь (ч.9 ст.47), КВК Республіки Казахстан (ч.8 ст.46), Кодексі Азербайджанської Республіки про виконання покарань (ч.6 ст.55), Кодексі виконання кримінальних покарань Республіки Таджикистан (ч.9 ст.52)⁷;

2) засуджені до позбавлення волі, згідно зі статтею 116 КВК України, мають право на медико-санітарне забезпечення, але лікуватись можуть тільки в лікувально-профілактичних закладах Державної кримінально-виконавчої служби України. Засуджені ж до обмеження волі мають право лікуватись у будь-яких медичних закладах, підпорядкованих Міністерству охорони здоров'я України. У даному випадку на це чітко вказує ст.63 КВК України: лікувально-профілактична і протиепідемічна

⁶ Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. С.В. Степашина. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Юристъ. 2001. – С.200; Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации / Под общ. ред. И.Л. Трунова. – М.: Эксмо, 2006. – С.141, 142; Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации / Под ред. А.И. Зубкова. – 3-е изд., перераб. – М.: Норма, 2007. – С.143.

⁷ Уголовно-исполнительные кодексы. – Донецк: Донецк. мемориал, 2004. – С.16, 66, 148, 292.

робота у виправних центрах організовується і проводиться на загальних підставах відповідно до законодавства про охорону здоров'я органами і закладами охорони здоров'я. Направлення ж засуджених до лікувальних закладів визначається згідно з порядком обслуговування населення органами охорони здоров'я.

З огляду на виїзди за межі виправного центру, слід зазначити і те, що засудженим до обмеження волі як захід заохочення може надаватися дозвіл на виїзд до близьких родичів за межі виправного центру на святкові, неробочі та вихідні дні (ч.1 ст.67 КВК України), але не більше одного разу на місяць (ч.3 ст.69 КВК України). Подібний захід заохочення для засуджених до позбавлення волі не передбачений.

Також треба нагадати і про те, що у період 2001-2003 рр. у ст.107¹⁰ ВТК України⁸ передбачався ще й такий захід заохочення як дозвіл на виїзд до близьких родичів за межі виправного центру у відпустку терміном до дванадцяти діб один раз на рік, який не знайшов свого подальшого відображення у нормах КВК України. Враховуючи те, що засуджені відповідно до ч.2 ст.60 КВК України мають право на відпустку і така відпустка повинна їм надаватися, то, на нашу думку, слід повернутись і до такого заходу заохочення. Застосування заходів заохочення до засуджених є правом, а не обов'язком адміністрації. Але це було б яскравим прикладом гуманізації процесу відбування цього виду кримінальних покарань, втіленням таких принципів кримінально-виконавчого законодавства як диференціація та індивідуалізація виконання покарань, раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки. Подібний захід заохочення також є у КВК Російської Федерації (ч.1 ст.57), КВК Республіки Беларусь (ч.1 ст.54), КВК Республіки Казахстан (ч.1 ст.51), Кодексі Азербайджанської Республіки про виконання покарань (ст.60), Кодексі виконання кримінальних покарань Республіки Таджикистан (ч.1 ст.57)⁹.

Засуджені до обмеження волі можуть проживати як на території виправного центру (як правило, у спеціально призначених гуртожитках), так і за територією, але в межах виправного центру в орендованих квартирах або придбаному житлі. Це стосується засуджених, які не допускають порушень встановле-

ного порядку виконання покарання у виді обмеження волі, мають сім'ї та відбули шість місяців строку покарання (ч.6 ст.59 КВК України)¹⁰. Такі особи зобов'язані сумлінно працювати на об'єктах, визначених адміністрацією виправного центру та від одного до чотирьох разів на тиждень з'являтися у виправний центр для реєстрації (у КВК РФ – до чотирьох разів на місяць (ч.8 ст.50). Решта часу проводиться ними на власний розсуд.

Навіть якщо засуджені до обмеження волі проживають у гуртожитках і до них застосований такий захід стягнення як заборона виходу за межі гуртожитку у вільний від роботи час (ч.1 ст.68 КВК України), вихід може бути дозволений для одержання медичної допомоги; придбання продуктів харчування і предметів першої потреби; відвідання лазні, пральні або перукарні; одержання поштових відправлень; відвідання установ і організацій, навчальних закладів (ч.8 ст.69 КВК України).

У цілому слід зазначити, що заходи стягнення, які застосовуються до осіб, засуджених до обмеження волі, менш суворі, а заходи заохочення – більш суттєві, ніж заходи, що застосовуються до осіб, засуджених до позбавлення волі. Так само і перелік обов'язків та заборон засуджених до обмеження волі, передбачених у частинах 3, 4 ст.59 КВК України, значно менший, ніж у ст.107 КВК України. А можливості спілкування з зовнішнім світом для осіб, засуджених до обмеження волі, як вбачається з правового статусу, значно більші. Це дає можливість визнати, що цей вид кримінального покарання дійсно не пов'язаний з ізоляцією від суспільства на відміну від позбавлення волі, де забезпечення ізоляції засуджених є однією із основних вимог режиму у виправних колоніях (ч.1 ст.102 КВК України).

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства ІВПЗ АПРн України (протокол № 5. від 10 вересня 2008 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, професор А.Х. Степанюк

⁸ Про внесення змін до Виправно-трудоного кодексу України: Закон України від 11 липня 2001 р. №2636-III // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 33. – Ст.1523.

⁹ Уголовно-исполнительные кодексы. – Донецк: Донецк. мемориал, 2004. – С.17, 68, 149, 238, 293.

¹⁰ Таке право серед засуджених до позбавлення волі мають також тільки особи, які відбувають покарання у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання (ч.3 ст.138 КВК України) і які знаходяться у дільницях соціальної реабілітації виправних колоній (ч.2 ст.99 КВК України) з дозволу адміністрації в разі відсутності порушень режиму відбування покарання та наявності житлових умов.

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ БАЗОВИХ КРИТЕРІЇВ ВТОРИННОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Питання класифікації засуджених до позбавлення волі завжди були актуальними для науки кримінально-виконавчого права. Ним у різні часи присвячувались праці таких відомих науковців, як Ю.М. Антонян, М.О. Беляєв С.І. Дементьев, О.І. Зубков, І.І. Карпец, О.С. Міхлін, А.Є. Наташев, С.В. Познишев, О.Л. Ременсон, М.О. Стручков, Ю.М. Ткачевський, Б.С. Утевський, Є.Г. Ширвіндт, І.В. Шмаров, О.М. Яковлев та ін. Водночас слід зауважити, що вищевказані вчені писали свої праці в інших історичних умовах, майже всі вони відображали принципи та політику Радянської держави у сфері боротьби зі злочинністю, і вже не відповідають сучасному соціально-економічному стану в Україні, напрямкам реформування кримінально-виконавчої системи.

Вимога індивідуалізації процесу виконання покарань впливає не тільки із закону, а й з багаторічних досліджень питань боротьби зі злочинністю, результатом яких стала поява терміну „соціальний захист”, який означає введення у дію засобів безпеки, що повинні застосовуватися до окремих індивідів, виключно в силу і відповідно до їх особистісної небезпеки. У своїх міркуваннях ми базуємося на поглядах М. Анселя, який відмічав, що у рамках порівняльного досвіду, з одного боку, та даних наук про людину – з іншого, є недостатнім зводити злочинне діяння, тобто конкретний злочинний акт, вчинений конкретною особою, до одного лише формального порушення правової норми й обмежуватися встановленням його повної відповідності дефініціям, які містяться в законі.¹ Раціональна політика у сфері виконання покарань, у тому сенсі, який ми маємо на увазі, повинна керуватися при досягненні своїх завдань головним чином

міркуваннями про ефективність тих чи інших засобів виправлення та ресоціалізації відносно особи, яка є її об'єктом, або групи осіб, до якої вона належить.

Застосування покарання лише тоді буде виправдано, коли воно буде мати своїм результатом моральне удосконалення злочинця, хоча б покладе початок виправленню, а у ліпшому випадку – ресоціалізації, призведе до викорінення з його характеру негативних рис, зробить вчорашнього правопорушника корисним членом суспільства. Це стане можливим лише у разі застосовування глибокої, науково обґрунтованої індивідуалізації покарання і, безперечно, його виконання.

Справедливо вважає О.В. Шаміс, що саме поняття „виконання покарання” має досить широке значення. Тобто, до його розуміння слід підходити не лише з юридичних, соціальних, політичних, економічних позицій, а й з позицій соціально-моральних, які охоплюють психологічні та педагогічні аспекти, що виходять за межі суцього кримінально-виконавчих функцій. Забезпечуючи відповідно до закону ізоляцію та встановлений для засуджених режим, організовуючи їх працю, навчання, виконуючи у широкому значенні виправні функції, установи та органи виконання покарань у виді позбавлення волі повинні корегувати риси засудженого, поліпшувати їх, робити більш позитивною соціальну сутність людини.²

Індивідуалізація покарання обумовлює й індивідуалізацію виконання покарання, що має надзвичайно велике значення для виправлення та ресоціалізації злочинця. Чим далі та глибше йде процес індивідуалізації, тим успішніше вирішується задача виправлення засуджених. Тому, як зазначав І.І. Карпец, при індивідуалізації покарання на перший план висувається не вчинене діяння, а особистість засудженого, бо необхідно обрати такий режим і такі засоби виховання, які швидше та краще приведуть до виправлення та ресоціалізації засудженого.³ Це зовсім не означає, що діяння не повинно враховуватися. Діяння враховується до кінця, оскільки саме цим досягається справедливості покарання за вчинене, але у виправних установах перш за все має значення особистість засудженого, тому що відповідно до її особливостей організується робота по його виправленню

² Див.: Шамис А.В. Исправительное воздействие на осужденных – социальная функция ИТУ. // Преступление и наказание, 1994. – № 12. – С.37.

³ Див.: Карпец И.И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. – М., 1961 – С. 12-13.

¹ Див.: Ансель М. Новая социальная защита / пер. с фр. Н.С.Лапиной, под ред. А.А.Пионтковского. – М.: Изд-во «Прогресс», 1970. – С. 238.

ню. Відомо, що обставини й умови вчинення злочину, мотиви й причини різні, а тому цілком зрозуміло, що і заходи виправного впливу повинні бути різними щодо окремих груп засуджених.⁴

С.І. Дементьев відмічав, що однією з необхідних умов виправлення, зокрема, осіб, засуджених до позбавлення волі, є глибоке вивчення їх особистості та класифікація засуджених для забезпечення диференціації й індивідуалізації карально-виховного впливу. Вивчення причин рецидиву свідчить про те, що у значному числі випадків повторні злочини вчиняються у зв'язку з недостатньо ефективним здійсненням карально-виховного впливу, що в свою чергу пояснюється недоліками класифікації засуджених як за видами виправних установ, так і безпосередньо в них.⁵

З огляду на викладене, є вельми актуальною проблема класифікації осіб, засуджених до позбавлення волі, що, як видається, недостатньо розроблена серед інших проблем науки кримінально-виконавчого права. Тому наукова й практична значущість дослідження проблеми класифікації засуджених у різних аспектах не викликає сумнівів.

Вторинна класифікація впливає із первинної і проводиться під час перебування засуджених у відділеннях карантину, діагностики та розподілу за підсумками їх вивчення перед розподілом до відділень соціально-психологічної служби.

Сукупність ознак, відповідно до яких проводиться поділ засуджених на групи називають критеріями класифікації.⁶ Хоча критерії класифікації засуджених до позбавлення волі у законодавстві й не були чітко визначені, всі науковці, що займалися опрацюванням цього питання, незважаючи на різні найменування, зійшлися на думці про наявність чотирьох основних критеріїв: кримінально-правового (юридичного), біологічного (соціально-демографічного), психологічного і педагогічного.⁷

⁴ Див.: Болдырев М. О чем говорит практика работы. // «Административный вестник», 1925. – № 4 С. 22.

⁵ Див.: Дементьев С.И. Классификация заключенных и система советских исправительно-трудовых учреждений. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Свердловск, 1967. – С.5.

⁶ Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М., 1997. – С. 129.

⁷ Див.: Трубников В.М., Филонов В.П., Фролов А.И. Уголовно-исполнительное право Украины: Учебник. – Д.: Дон. ин-т внутр. дел, 1999. – С. 324; Исправительно-трудовое право: Учебник / Под ред. Беляева Н.А., Федорова М.И. – М.: Юрид. лит-ра., 1971. – 416 с.

До кримінально-правових критеріїв відносили характер і ступінь суспільної небезпеки злочину та суспільну небезпеку особи злочинця. Під класифікацією за біологічними (соціально-демографічними) ознаками розуміли розподіл всіх засуджених до позбавлення волі за статтю, віком, станом здоров'я. До психологічного критерію включали особистісні властивості засудженого, а під класифікацією за педагогічним критерієм визначали поділ засуджених залежно від безпосередньої педагогічної задачі, яку необхідно вирішити відносно тієї чи іншої групи осіб або доцільності застосування певних засобів і методів педагогічного впливу.

Перші два критерії зазвичай використовуються при первинній класифікації засуджених, у той час як вторинна проводиться з урахуванням усіх чотирьох. У тісному взаємозв'язку підстав класифікаційної системи „злочин – злочинець – засуджений” проявляється узгодженість судової та кримінально-правової практики, основаної на єдиній змістовній оцінці характеру і ступеня суспільної небезпеки злочину і особи, винної у кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві. Можна констатувати, що підставою класифікації засуджених до позбавлення волі повинна бути змішана ознака, у якій поєдналися б і знайшли комплексне відображення тяжкість вчиненого злочину, суспільна небезпечність злочинця та інтереси відмежування від шкідливого впливу більш соціально і педагогічно занедбаних осіб. Подібної думки дотримується більшість науковців, які працювали над розробками проблем класифікації засуджених до позбавлення волі. Так, М.С. Рибак вірно відмічає, що при вирішенні цієї складної задачі необхідно спиратися не тільки на положення кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології, а й на вимоги таких наук, як педагогіка, психологія, медицина, соціологія. Недооцінювати або ігнорувати досягнення цих наук у вирішенні питання класифікації засуджених до позбавлення волі просто недопустимо.⁸

Зазвичай поняття суспільної небезпечності особи включає у себе дані про особу засудженого, характер і тяжкість вчиненого злочину.

Характер вчиненого злочину – більш ємна ознака, ніж його тяжкість. У характері злочину відображається його спрямованість і його тяжкість (у сенсі реально спричинених злочином

⁸ Див.: Рыбак М. Режим отбывания наказания и исправления осужденных / Сов. юстиция. – № 1 (январь). – 1989. – С. 26-27.

наслідків або можливість їх спричинення, засіб скоєння злочину, місце і час, особлива обстановка вчинення злочину), й мотив злочину.

Мотивом злочину називаються ті внутрішні спонукання, рушійна сила вчинку людини, що визначає його зміст і допомагає глибше розкрити психічне ставлення особи до вчиненого. Мотив, як психічна ознака, характерний для будь-якої свідомої вольової поведінки людини. В його основі лежать потреби, інтереси людини. Однак, коли йдеться про мотив злочину, його зміст визначається антисоціальною спрямованістю.

У літературі можна зустріти різноманітні класифікації злочинців залежно від характеру вчиненого злочину. При аналізі групувань впадає у вічі відсутність чітких критеріїв. Так, В.М. Кудрявцев висловив думку про необхідність виділити за цими критеріями осіб, які вчиняють корисливі злочини, та осіб, які вчиняють насильницькі злочини.⁹ П.Ф. Гришаєв розділяє злочинців за наступними видами вчинених злочинів: крадіжки, хуліганство, грабіж, розбій, зґвалтування, умисні тяжкі тілесні ушкодження, умисні вбивства, інші злочини.¹⁰

М.О. Беляєв запропонував ділити всіх засуджених до позбавлення волі на наступні категорії: а) засуджені за особливо небезпечні державні злочини; б) засуджені за злочини, скоєні з необережності; в) засуджені за корисливі злочини (крадіжка, грабіж, розбій, одержання хабара); г) засуджені за посягання на особистість людини (вбивство, спричинення тілесних ушкоджень, зґвалтування тощо); д) засуджені за хуліганство; е) засуджені за корисливі злочини, скоєні в зв'язку з виконання посадових або професійних обов'язків (зловживання владою або службовим становищем тощо); ж) засуджені до позбавлення волі за інші злочини.¹¹

Державний департамент України з питань виконання покарань вважає доцільним виділяти групи осіб засуджених за:

⁹ Див.: Кудрявцев В.Н. Структура преступности и социальные изменения // Сов.государство и право. – 1971. – № 6. – С. 23-24.

¹⁰ Див.: Гришаев П.Ф. Ответственность преступников-рецидивистов по советскому уголовному праву. – М.: Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1974. – С. 37. Його ж. Ответственность преступников-рецидивистов по советскому уголовному праву. – М.: Изд-во ВНИИ МВД СССР, 1974. – 92 с.

¹¹ Див.: Беляев Н.А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. – 185 с.

корисливі злочини – крадіжки, шахрайство та деякі інші кримінальні способи заволодіння чужим майном без застосування насильства.

агресивні (насильницькі) некорисливі злочини – це усі види кримінальної агресивної поведінки, крім тієї, яка має корисливу мету серед яких в першу чергу виділяються:

агресивні злочини проти життя, здоров'я, статевої недоторканості, честі та гідності особи;

корисливо-насильницькі злочини – бандитизм, грабежі, розбої, вимагання тощо.

економічні злочини – корисливі зазіхання на чуже майно, які проявляються в привласненні цього майна, розтрата та зловживання службовим становищем, а також інші корисливі злочини службовців і підприємців.¹²

С.І. Дементьев пропонує ділити всіх засуджених на осіб, які вчинили корисливі та некорисливі злочини.¹³ При цьому ми згодні з думкою Стручкова, що при такій класифікації опиняться разом особи, які скоїли зовсім різні за ступенем своєї небезпечності для суспільства.

У виправних установах утримуються різні категорії засуджених, які відрізняються як за ступенем суспільної небезпечності, так і за характером злочинів. Як правило, в межах однієї колонії засуджені за крадіжки, пограбування, шахрайство, хабарництво сусідять з хуліганами, насильниками, вбивцями. Сумісне утримання таких осіб затрудняє організацію індивідуальної виховної роботи. Знаходячись поруч, вони негативно впливають один на одного, іноді вплив носіїв тюремних “звичаїв” виявляється сильнішим, ніж ті зусилля, що вживають працівники виправних установ. На нашу думку, найбільш вдалою для кримінально-виконавчої характеристики засуджених є такий розподіл засуджених, який в якості основних груповальних ознак визначає такі критерії: ідентичність мотивів вчиненого злочину, ідентичність безпосередніх об'єктів посягання та у зв'язку з цим схожість зовнішніх форм реалізації конкретних мотивів.

¹² Збірник нормативних документів і методичних рекомендацій з питань організації виховної та соціально-психологічної роботи серед осіб, засуджених до позбавлення волі / уклад. С.Скоков, Ю.Олійник, О.Янчук. – К.: “МП Леся”, 2002. – 312 с.

¹³ Див.: Дементьев С.И. Лишение свободы как мера уголовного наказания. – Краснодар: Кубанский ун-т, 1977. – С. 44.

Таке групування забезпечує поглиблене дослідження особливостей особи засудженого, оскільки дає змогу враховувати конкретні мотиви злочинів, вибір конкретних форм і способів їх реалізації, кримінологічну зараженість спецконтингенту.

Виходячи з характеру вчиненого злочину, ми пропонуємо виділити декілька їх категорій:

по-перше, так звані насильницькі злочини. Вони можуть вчинятися з корисних та з інших спонукань. Головне, що обумовлює їх виділення в окрему групу – це їх спрямованість проти життя та здоров'я особи; злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи; посягання на представника влади, співробітника правоохоронних органів та громадськості; розбій; грабїж; військові злочини, які посягають на життя й здоров'я громадян. До цієї групи слід також віднести хуліганство, яке нерідко виражається у посяганні на особистість;

по-друге, злочини проти основ національної безпеки України. Сюди ж можливо віднести й злочини проти громадської безпеки;

по-третє, корисливі. До злочинів такого роду слід було б віднести: одержання хабара; привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем; злочини у сфері господарської діяльності, крадіжку, шахрайство тощо;

по-четверте, некорисливі злочини, до яких слід віднести злочини з необережності, злочини проти: громадського порядку, руху та експлуатації транспорту, безпеки виробництва; довілля (крім тих, що вчинені з корисливих мотивів); виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина; встановленого порядку несення військової служби.

До цієї групи слід віднести також злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку.

Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів також слід поділити залежно від наявності корисливого мотиву.

Хоча у характері злочину і відбивається небезпека особи, він має велике значення для належної організації виховної роботи із засудженими. Дослідження довели, що засуджені за різні за своїм характером злочини по-різному сприймають позбавлення волі та його наслідки. Так, найбільш тяжко переживають це особи, засуджені за насильницькі злочини. Серед засуджених

за зґвалтування особи, що найбільш глибоко переживають позбавлення волі, складають 88 %, за хуліганство – 82 %, розбій – 79 %, вбивство – 74 %, тілесні ушкодження – 74 %. Серед засуджених, які відбувають покарання за корисливі злочини, найтяжче переживають особи, що вчинили злочини у сфері службової діяльності – 74 %, крадіжки – 73 %, шахрайство та вимагання – 44 %.¹⁴

Якщо вірно використовувати ці переживання, їх вплив на поведінку засуджених в умовах виправних установ, це буде тільки сприяти досягненню мети покарання. Водночас при розподілі засуджених відповідно із запропонованою нами класифікацією легше буде вирішувати більшість організаційних питань, наприклад, про чисельність засуджених у відділенні, про попередження втеч, про кількість охорони, психологів та інших спеціалістів тощо.

Ми не бачимо труднощів у поєднанні вже закріплених правил розподілу засуджених при надходженні до установи виконання покарань з урахуванням запропонованої нами класифікації. У той же час, це надасть змогу поділити засуджених на більш-менш однорідні категорії з метою покращення процесу здійснення з ними виховної роботи.

*Рекомендована до опублікування на засіданні
сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого
законодавства ІВПЗ АПРН України
(протокол № 5 від 10 вересня 2008 р.)*

Рецензент – доктор юрид. наук, професор А.Х. Степанюк

¹⁴ З метою визначення думки засуджених до позбавлення волі щодо їх розподілу в колоніях різних рівнів безпеки, співробітниками Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України за спеціально розробленою анкетой було проведено опитування 300 засуджених до позбавлення волі, які відбувають покарання у Харківській області.

СУЧАСНІ ЗАКОНОДАВЧІ ПІДСТАВИ ЗАСТОСУВАННЯ УМОВНО-ДОСТРОКОВОГО ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ ОСІБ, ПОЗБАВЛЕНИХ ВОЛІ

Важливою ознакою сучасної кримінально-виконавчої системи (далі – КВС) є встановлення для засуджених до позбавлення волі прогресивної системи відбування покарання, яка передбачає поетапну зміну умов відбування покарання, у тому числі поліпшення умов тримання, зміну невідбутої частини покарання більш м'яким, умовно-дострокове звільнення (далі – УДЗ).

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання – головна заохочувальна норма Кримінального кодексу України (далі КК України) та Кримінально-виконавчого кодексу України (далі КВК України). УДЗ – один із видів звільнення від покарання. Сутність його полягає в звільненні засудженого від подальшого фактичного відбування покарання з умовою обов'язкового виконання ним низки приписів, названих у законі і встановлених судом відповідно з цим законом. Таке звільнення від відбування покарання має надзвичайно важливе значення для процесу ресоціалізації засуджених. Держава та суспільство зацікавлені в тому, щоб людина, яка скоїла злочин, якнайшвидше визнала свою вину, довела своє виправлення та повернулась у суспільство правослухняним громадянином.

Тому з перших днів перебування в установі виконання покарань, починаючи з дільниці карантину, діагностики та розподілу, кожний засуджений обов'язково ознайомлюється з його правом та підставами застосування УДЗ від відбування покарання. Інформація про наміри засудженого щодо УДЗ відображається в розділі IV індивідуальної програми соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими.

У зв'язку з цим соціально-психологічна служба установи виконання покарань разом з працівниками відділу по контролю за виконанням судових рішень та працівниками інших служб, методично-виховною радою установи організовує широку

правороз'яснювальну роботу щодо підстав та умов застосування до них УДЗ від відбування покарання.

Зазначимо, що УДЗ від відбування покарання є головною метою для законослухняного засудженого і може бути застосоване при його бажанні достроково звільнитись від відбування покарання. Як зазначають Ю.М. Ткачевський, І.В. Шмаров та інші, надання таким засудженим можливості виправитися має стати основною функцією і пріоритетом КВС.

Відповідно до частини 1 та 2 ст.81 КК України, до осіб, що відбувають покарання у виді позбавлення волі, може бути застосоване УДЗ. Необхідною умовою для впровадження УДЗ від відбування покарання є сумлінна поведінка і ставлення до праці, під яким законодавець розуміє процес позитивних змін, які відбуваються в особистості засудженого та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки.

Найбільш важливі питання, які пов'язані із забезпеченням законності та дотриманням прав засуджених при застосуванні УДЗ від відбування покарання, визначені у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 2 «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким». Згідно з цією Постановою, УДЗ від відбування покарання може бути застосовано тільки за наявності підстав, визначених законом. Такими підставами закон визначає доведення засудженим свого виправлення сумлінною поведінкою і ставленням до праці.¹

Більшість науковців (В.П. Петров, В.Г. Сорока, А.Х. Степанюк, Ю.М. Ткачевський, В.М. Трубніков, І.В. Шмаров і інші) вважають, що першим і найвідповідальнішим етапом вирішення питання про застосування УДЗ від відбування покарання є визначення ступеня виправлення засудженого. При цьому застосовуються як юридичні, так і психолого-педагогічні критерії. До перших належать: відбуття засудженим певної частини призначеного покарання, зразкова поведінка, сумлінне ставлення до праці і навчання, до других – ставлення до зовнішнього світу, до суспільно-корисної праці, законів, виховної роботи.

Зазначимо, що оцінка ступеня виправлення має ґрунтуватись не лише на юридичних критеріях, а й враховувати весь

¹ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року № 2 «Про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання і заміну невідбутої частини покарання більш м'яким».

комплекс педагогічних аспектів оцінки особистості, які дають підстави вважати, що у засудженого сформувалась соціально визначена саморегульована поведінка.

Основними критеріями виправлення, як уже зазначалось, є сумлінна поведінка і ставлення до праці. Сумлінна поведінка засудженого – це свідоме і безперечне дотримання ним режиму відбування покарання та надання позитивного прикладу для інших засуджених.

Необхідно відрізнити від сумлінної поведінки пристосування засуджених до вимог адміністрації установи виконання покарань з метою отримання пільг або уникнення стягнень, в той час як реальна поведінка свідчить про негативну спрямованість особистості або, коли засуджені дотримуються вимог режиму тільки під контролем з боку адміністрації.

Що стосується сумлінного ставлення до праці, то цей критерій оцінки виправлення засудженого в умовах ринкової економіки, на наш погляд, не є головним і відповідно до цього необхідно внести зміни в КК України та КВК України.

Тому подальше дослідження критеріїв оцінки рівня виправлення засуджених – важлива складова частина розробки концепції соціального, виховного та психологічного впливу на засуджених в умовах соціальної переорієнтації кримінально-виконавчої системи.²

Окрім доведення засудженим свого виправлення, головною умовою застосування УДЗ від відбування покарання є також фактичне відбуття засудженим мінімальної частини строку покарання, розмір якої встановлюється ч. 3 ст. 81 КК України.

Але сам факт відбуття засудженим визначеної ст. 81 КК України частини строку покарання не є підставою для застосування УДЗ від відбування покарання, а лише визначає мінімальний строк, яким закон встановлює необхідну умову для розгляду питання про можливість застосування заохочувальної норми.

Тому УДЗ від відбування покарання може бути застосовано лише при поєднанні двох підстав: *матеріальної* (рівень виправлення, ч. 2 ст. 130 КВК України) і *формальної* (відбуття встановленої частини покарання, ч. 3 ст. 81 КК України).

Поєднання таких підстав, на думку законодавця, має забезпечувати досягнення цілей покарання, дозволяє ґрунтовно ви-

вчити засудженого і дає час для того, щоб він довів своє виправлення.

Як видається, поєднання матеріальної і формальної підстав, є протиріччям. Так, науковці сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України (м. Харків) в ході аналітичних дослідів співвідношень цілей покарання та завдань органів і установ виконання покарань, зокрема, зосередили увагу на тому, що виправлення являється стохастичним процесом, межі якого в часі визначити неможливо. Отже, недоцільно призначити покарання, орієнтуючись лише на те, що у визначений вироком суду строк здійсниться «ресоціалізація засудженого».³

Правові наслідки визнання особи, яка довела своє виправлення – це можливість застосування УДЗ від відбування покарання або заміну не відбутої частини покарання більш м'яким.

Порядок УДЗ від відбування покарання засудженого передбачений частиною 3 ст. 154 КВК України.

Якщо засуджений, відповідно ст. 81 КК України, може бути умовно-достроково звільнений від відбування покарання, то установа виконання покарань надсилає подання до суду в порядку, встановленому кримінально-процесуальним законодавством.

Подання розглядається в десятиденний строк та застосовується суддею суду за місцем відбування покарання засудженого. Раніше суд розглядав подання про УДЗ без витребування судової справи за участю прокурора, представників установи виконання покарань і, як правило, засудженого.

Оскільки судовий розгляд питання про УДЗ від відбування покарання має великий виправний і запобіжний вплив як на самого засудженого, так і на інших осіб, то суд під час судового засідання у справах цієї категорії повинен приділяти увагу поясненням засудженого, представників установи виконання покарань по суті винесеного подання. Зокрема, слід ретельно з'ясувати ставлення засудженого до вчиненого злочину, праці та навчання, додержання ним вимог режиму, а також його наміри щодо залучення до суспільно-корисної праці та потребу в наданні допомоги при обранні місця проживання та працевлаштування.

³ Степанюк А.Х., Батиргареева В.С. Проблема теорії і практики виконання покарань / Питання боротьби зі злочинністю. Збір. наук. праць. – Х.: 1998, вип. 2 – С. 62-74.

² Петров В.П. Управління виховно-виправним процесом, Монограф.. Запоріжжя. ЗІУІ. – 1998 ч. II с. 258. Біб. – С. 57-86.

У разі відмови суду щодо УДЗ від відбування покарання повторне подання до суду в цьому питанні щодо осіб, засуджених за тяжкі і особливо тяжкі злочини до позбавлення волі на строк не менше п'яти років, може бути винесено не раніше, як через рік з дня винесення постанови про відмову, а щодо засуджених за інші злочини – не раніше як через шість місяців.

Після надходження до установи виконання покарань постанови суду про застосування УДЗ засуджений звільняється від відбування покарання.

Адміністрація установи виконання покарань, не пізніше ніж за три місяці до закінчення призначеного строку покарання проводить бесіду із засудженим для визначення його намірів щодо місця проживання та працевлаштування після звільнення і надання необхідної допомоги у вирішенні цих питань. За підсумками бесіди від засудженого приймається заява відповідного змісту, яка після звільнення долучається до його особистої справи.

Для перевірки можливого проживання засудженого до позбавлення волі на певний строк після звільнення за обраним ним місцем проживання за три місяці до закінчення строку покарання надсилається повідомлення-запит, як правило, до територіальних органів внутрішніх справ тієї місцевості, де засуджений проживав до взяття під варту (засудження) і де в нього збереглися родинні зв'язки.

За особами умовно-достроково звільненими від відбування покарання, згідно з частинами 1 статей 160, 161 КВК України, протягом невідбутої частини покарання встановлюється контроль та виховна робота, які організовуються спостережними комісіями і здійснюються громадськими організаціями та трудовими колективами за місцем роботи або навчання і за місцем проживання цих осіб, з метою закріплення результатів виправлення і ресоціалізації.

Законодавством передбачені заходи впливу громадських організацій на осіб, які порушують встановлений порядок. Так, якщо умовно-достроково звільнена особа ухиляється від громадського контролю, збори трудового колективу або громадська організація можуть застосовувати захід впливу у виді громадського попередження. Стосовно особи, яка відбула покарання за тяжкий злочин чи була двічі засуджена за позбавлення волі за умисний злочин та УДЗ від відбування покарання і систематично порушує громадський порядок, громадська організація може

порушити клопотання перед органами внутрішніх справ про встановлення за нею адміністративного нагляду.

Якщо особа, до якої було застосовано УДЗ від відбування покарання, вчинила новий злочин протягом невідбутої частини покарання, суд призначає їй покарання за правилами, передбаченими ст. 71 КК України, тобто до покарання, передбаченого за новим вироком, повністю або частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком.

Систематичне порушення громадського порядку і правил співжиття особою, яка УДЗ від відбування покарання свідчить про те, що вона не виправилась і що таке звільнення при застосуванні до неї судом було безпідставним, помилковим.

Тому при здійсненні нового злочину особою, яка умовно-достроково звільнена від відбування покарання, адміністрація, працівники відділу соціально-виховної та психологічної роботи повинні здійснити детальний аналіз причин, які спонукали до злочину та врахувати їх в своїй роботі.

А особи, які відбули покарання, несуть обов'язки і користуються правами для громадян України з обмеженнями, що передбачені для осіб, які мають судимість. Такі обмеження можуть бути передбачені тільки законом (ст. 155 КВК України).

Зазначимо, що при застосуванні УДЗ невідбута частина покарання не відміняється, її виконання тільки призупиняється і лише після закінчення строку, рівного невідбутій частини призначеного судом покарання при додержанні звільненим відповідних вимог, повернення до виконання невідбутої частини строку покарання стає неможливим.

Таким чином, умовність дострокового звільнення поширюється на невідбуту частину покарання, яка і є іспитовим строком, про що необхідно було б зазначити в ст. 81 КК України.

Підсумовуючи викладене, слід визнати, що підготовка засуджених до УДЗ від відбування покарання є важливою і складною роботою, яка потребує досвідчених висококваліфікованих фахівців соціально-виховної та психологічної роботи, впровадження вітчизняних, зарубіжних наукових й практичних надбань при застосуванні цього заходу.

*Рекомендована до опублікування на засіданні
сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого
законодавства ІВПЗ АПРН України
(протокол №5 від 10 вересня 2008 р.)*

Рецензент – доктор юрид. наук, професор А.Х. Степанюк

ФУНКЦИОНАЛЬНОЕ НАЗНАЧЕНИЕ УГОЛОВНОГО ДЕЛА (часть первая)

Понятие функционального назначения уголовного дела. Формирование уголовного дела осуществляется для достижения вполне определенных и, к тому же, абсолютно утилитарных, т.е. непосредственно – практических целей. Осуществление лицом или органом, ведущим процесс в направлениях, обеспечивающих достижение названных целей, представляет функциональное назначение уголовного дела. Таким образом, «функции порождаются целью объекта и реализуют себя в конкретных задачах»¹. Поскольку уголовное дело представляет собой совокупность определенным образом упорядоченных документов, каждый из которых отдельно или во взаимосвязи с другими выполняет конкретную документальную функцию, то вполне правомерно утверждать, что функциональное назначение уголовного дела во многом обусловлено именно функциями всех индивидуально определенных документов, входящих в состав названного документального объединения. Если это действительно так, то анализ функционального назначения конкретных документов является обязательным, а потому именно он и составляет предмет и задачу дальнейшего исследования. При этом отметим, что удовлетворительное решение этой задачи во многом облегчается тем, что в современном документоведении анализ функций названных документов уже был предметом самостоятельного исследования. В работах Н.Б. Зиновьевой, Ю.И. Палеха и др. все функции документа принято делить на **общие** и **специальные**². При этом подчеркивается, что «выполнение общих функций характерно для всех без исключения документов, в то время как специальные лишь для ограниченной группы документов»³.

¹ Зиновьева Н.Б. Документальное учебно-методическое пособие. – М.: Профиздат, 2001. – С.80.

² См. Зиновьева Н.Б. Документоведение. Учебно-методическое пособие. – М.: Профиздат, 2001; Палех Ю. Управлінське документування. Навчальний посібник. У двох частинах. Частина 1. Ведення загальної документації. – Київ. Вид. Європейський університет, 2003.

³ Зиновьева Н.Б. Указ. соч. – С.81.

Современные документоведы полагают, что «к **общим** функциям следует отнести:

- социальную – документ является социально значимым объектом, так как порожден социальной потребностью и реализует себя в социальной системе;
- информационную – документ выступает как средство запечатления, сохранения и передачи информации;
- коммуникативную – документ выступает в качестве средства связи между общественными структурами и индивидами, он не просто информирует, но и интегрирует общественное сознание, способствует созданию единого общественного мнения, выработке коллективных реакций, консолидации всего общества;
- культурную – документ служит средством закрепления и передачи социального опыта и культурных традиций.

К **специальным** функциям относятся:

- правовая – документ служит средством закрепления и изменения правовых норм и правоотношений в обществе. Кроме того, давая оценку сообщаемым сведениям, событиям, документ способствует формированию правового сознания, выработке социально одобряемых моделей поведения, усвоению морально – этических норм;
- обучающая – фиксируя накопленный социальный опыт, документ способствует передаче знаний от поколений к поколению, участвует в процессе формирования личности, ее социализации;
- познавательная – документ на основе фиксированного текста позволяет строить наиболее обобщенные, абстрактные, теоретические модели реальности. Документирование выступает как важный элемент познания окружающего мира, средство фиксации его процесса и результата;
- управленческая – документ является инструментом управления, способствует планированию, координации и регулированию коллективной деятельности членов общества с целью ее оптимальной организации;
- мемориальная – документ выступает в качестве источника исторических сведений о развитии общества, его отдельных структур и личностей. Документы являются наиболее простой, удобной для воспроизведения и эффективной памятью людей;
- учетная – сопровождая производственную и хозяйственную деятельность на всех ее этапах, документ способствует осуществлению учета ее результатов;

• эстетическая – фиксируя в структуре материальных носителей результаты образно – художественного освоения действительности, документы тем самым накапливают, хранят и передают обобщенный эстетический опыт;

• релаксационная (гедонистическая, развлекательная, компенсаторная) – использование некоторых разновидностей документов позволяет достичь проективной разрядки, снимающей эмоциональное напряжение путем перенесения его на другой объект»⁴.

Из всего изложенного можно сделать следующие выводы:

Во-первых, поскольку каждый документ полифункционален, то таким же полифункциональным должно быть и их объединение, именуемое уголовным делом;

Во-вторых, многообразие функций, выполняемых конкретным документом ни в коем случае не предопределяет утрату конкретной функцией своей специфики, присущей ей качественной определенности и природного своеобразия, что, естественно, обуславливает индивидуальную определенность каждой отдельной функции, выполняемой тем или иным документом, а значит, и уголовным делом в целом;

В-третьих, правовая специфичность уголовного дела не может не накладывать отпечаток как на содержание, так и на обозначение (наименование) каждой отдельной функции, выполняемой уголовным делом; более того уголовное дело, ввиду его особой уголовно-процессуальной специфики, сложного системного характера, может выполнять такие функции, которые не присущи конкретному индивидуально-определенному документу. Последние как раз могут быть выражены в особом, только им присущем наименовании.

Наконец, отметим, что только анализ качественной определенности отдельных функций позволит выявить не только функциональную специфику уголовного дела в целом, но и тех индивидуально – определенных направлений его функционирования, которые принято рассматривать в качестве его отдельных функций. При этом отметим, что очередность выделения и характеристики конкретных функций будет осуществляться с учетом специфики их реализации в уголовном процессе, а не произвольно, как это сделано в названной литературе по документоведению.

⁴ Зиновьева Н.Б. Указ. соч. – С.81-82.

В уголовном процессе главным, и к тому же исходным, является обязательный прием и регистрация любых источников, в которых сообщается о фактах совершенного преступления, их проверка на основе других фактов, которые несут соответствующее знание и потому также подлежат фиксации в материалах соответствующего уголовно-процессуального производства, а значит, и уголовного дела. Такая функция дела является и потому именуется **фактофиксирующей**. Приступая к ее характеристике следует обратить внимание на то, что: **Фактофиксирующая функция уголовного дела** еще не была предметом самостоятельного исследования, хотя во многих работах по теории доказательств⁵ и криминалистике⁶ соответствующие проблемы многократно обсуждались, что, естественно, имеет значение и для данного аспекта исследования. В самом деле, в уголовном процессе ежедневно осуществляется фиксация социально необходимых, а потому общественно полезных фактов, которые, в итоге, во взаимосвязи и взаимозависимости получают свое фиксированное отражение в материалах уголовного дела, в связи с чем названное комплексное документное объединение обретает самостоятельную, индивидуально определенную ценность. Последняя как раз и отражает квинтэссенцию фактофиксирующей функции уголовного дела. В связи с этим возникает вопрос: о каких фактах в данном случае идет речь? Постановка такого вопроса вполне правомерна, поскольку в уголовном процессе выявляется, фиксируется и повседневно используется большое количество самых разнообразных фактов. Многие из них отличаются друг от друга и потому именуются разнородными. Их анализ и правильная оценка с целью получения истинных ответов на обсуждаемые здесь вопросы возможна лишь на основе научно-обоснованной классификации. При этом будем исходить, во-первых, из понимания любых фактов, как вполне определенных обстоятельств, во-вторых, таких, которые предусмотрены действующим уголовно-процессуальным законодательством и, в-третьих, учитывать их функциональное назначение в уголовном процессе.

В соответствии со ст. 64 УПК при производстве досудебного следствия, дознания и рассмотрении уголовного дела в суде подлежат доказыванию: 1) событие преступления (время, мес-

⁵ См. Теория доказательств в советском уголовном процессе (в 2-х томах) – М.: Юрид. лит., 1966 г.

⁶ См. Настільна книга слідчого. Колектив авторів. Керівник Панов М.І. – Київ: Видавничий Дім «ІнЮре», 2003. – С. 102 та ін.

то, способ и другие обстоятельства совершения преступления); 2) виновность обвиняемого в совершении преступления и его мотивы; 3) обстоятельства, влияющие на степень тяжести совершенного преступления, а также обстоятельства, характеризующие личность обвиняемого, смягчающие и отягчающие наказание; 4) характер и размер ущерба, причиненного преступлением, а также размер выплат учреждениям охраны здоровья на стационарное лечение потерпевшего от преступления. Данная совокупность обстоятельств образует в своем единстве уголовно-правовой объект познания (доказывания).

Кроме того, в соответствии со ст. 23 УПК при производстве дознания, досудебного следствия и судебного рассмотрения уголовного дела орган дознания, следователь, прокурор обязаны выявить причины и условия, способствовавшие совершению преступления. Это криминологический объект познания.

Помимо уголовно-правовых и криминологических задач по каждому уголовному делу решаются задачи чисто процессуального характера. Для их правильного решения необходимо также установить совокупность вполне конкретных обстоятельств. Например, любая из мер пресечения, предусмотренных законом, может быть избрана при наличии достаточных оснований полагать, что обвиняемый, находясь на свободе, скроется от следствия и суда или воспрепятствует установлению истины по уголовному делу, или будет заниматься преступной деятельностью, а также при наличии данных, указывающих на реальное существование оснований для избрания меры пресечения с целью обеспечения своевременного исполнения приговора (ст. 148 УПК Украины). Совокупности обстоятельств, установление которых необходимо для решения конкретных процессуальных задач, образуют в своем единстве процессуальный объект познания⁷. Этот объект, как и любой другой (уголовно-правовой и криминологический), имеет свою структуру. Многообразие процессуальных задач, разрешаемых в уголовном процессе, указывает на объективное

⁷ См.: Карнеева Л.М., Миньковский Г.М., Особенности пределов доказывания при принятии некоторых процессуальных решений в стадии предварительного расследования // *Вопр. предупреждения преступности*: Сб. – М., 1966. – Вып. 4. Более подробно см. Зеленецкий В.С. Предмет и пределы доказывания в досудебном уголовном процессе. «Право и политика», № 8 (32) М., 2002. – С.71-74; его же: Объект познания в досудебном уголовном процессе. «Весы Фемиды» №2 (22) Крым «Интерномикос», 2002 – С. 6-21; его же: Проблемы формирования совокупности доказательств в уголовном процессе. – Харьков, «КримАрт», 2004 – С. 35-71.

существование соответствующего количества различных видов процессуальных объектов, а значит и такое же количество индивидуально определенных объектов данного вида. Анализ уголовно-процессуального законодательства позволил установить определенную систему норм, перечисляющих обстоятельства, при наличии которых возможно совершение конкретного действия или принятие определенного решения, т.е. речь идет об установлении системы процессуальных объектов, без овладения которыми невозможно решение соответствующих задач процесса.

Как видно, в данном случае речь идет об обстоятельствах (или фактах), которые подлежат не только доказыванию, но и надежной фиксации в материалах уголовного дела в строго определенном законодателем порядке.

Следующую группу фактов образуют те, с помощью которых устанавливаются (доказываются) обстоятельства, входящие в уже названные ранее группы. Такие факты с учетом их функционального назначения и в науке, и в практике деятельности правоохранительных органов именуются доказательствами. Такой подход полностью согласуется со ст. 65 УПК, в соответствии с которой доказательствами в уголовном деле являются любые фактические данные, на основании которых в установленном законом порядке органы дознания, следователь и суд устанавливают наличие или отсутствие общественно опасного деяния, виновность лица, его совершившего и другие данные, имеющие значение для правильного разрешения уголовного дела. При этом все названные фактические данные должны быть получены из тех источников, исчерпывающий перечень которых назван в ч. 2 ст. 65 УПК.

Наконец, укажем, что в реальном уголовном процессе используется еще одна группа фактических данных, с помощью которых доказываются не обстоятельства, перечисленные в ч.1 ст. 64 УПК и, ввиду их особой важности, именуемые в науке и на практике главным фактом, а все иные вспомогательные или побочные факты, не имеющие уголовно-правового значения, но их достоверное установление также способствует доказыванию истины по уголовному делу⁸. Факты, обладающие такого рода возможностями, именуются доказательственными и, естественно, они, как и те, что уже рассмотрены, подлежат полной, все-

⁸ Более обстоятельно см. об этом Теория доказательств в советском уголовном процессе. Часть общая. – М. Юрид.лит. 1966, С.185-198.

торонней и объективной фиксации в соответствующих материалах уголовного дела.

Кроме всего названного в уголовном деле фиксируется факт, содержание и результаты произведенных следственных, а не иных процессуальных действий, общее количество и характер принятых исполняемых уголовно-процессуальных решений, характер их оценки отдельными физическими и юридическими лицами, в том числе и вышестоящими инстанциями правоохранительных и судебных органов.

Таким образом, весь уголовный процесс, с одной стороны, основан на фактах объективной действительности, что свидетельствует о его связи с реальной жизнью общества, а с другой стороны, он сам продуцирует большое многообразие социально значимых фактов, которые во взаимосвязи с первыми преобразуют и рационализируют окружающую действительность в интересах всего общества. Правильная оценка того, насколько эффективно эта задача решается, находится в прямой зависимости от всесторонности, полноты и объективности выполнения своего назначения фактофиксирующей функцией уголовного дела. Здесь, однако, возникает довольно много проблем, преодоление которых позволит правильно решить те сложные вопросы, которые прямо относятся к предмету данного исследования. Таковыми, прежде всего, являются анализ таких понятий, как «факт», «данные о фактах», «фактические данные», а также производных от последних понятие «фактографические данные», их совокупности, классификации, виды и т.п. Наименование данного раздела работы также производно от слова «факт» и соединенного с ним слова «фиксация». Логико-семантическая взаимосвязь последних адекватно обозначает (и в первом приближении характеризует), фактофиксирующую функцию уголовного дела. Действительно, если предметом исследования являются фактические данные (или данные о фактах), то их фиксация в форме документного отражения в конкретных процессуальных актах как раз и образует содержание именно фактофиксирующей функции уголовного дела. Из сказанного вытекает, что всестороннее исследование рассматриваемой функции предполагает специальный анализ тех словарных компонентов, единство которых, с логической закономерностью, предопределило терминологическое обозначение рассматриваемой функции уголовного дела.

В русском языке слово «факт» интерпретируется как «действительное, вполне реальное событие, явление; то, что действительно произошло»⁹, а слово «данные» производно от того «что дано, что есть в наличии», как «данность чего-либо»¹⁰, например, конкретных сведений или фактов. Исходя из такого понимания рассматриваемых слов термин «данные» интерпретируется, а значит, и характеризуется как «сведения, необходимые для какого-нибудь вывода, решения; или свойства, способности, качества как условия или основания для чего-нибудь»¹¹. Таким образом, слово «данный» означает «этот, именно этот»¹², а не какой-либо другой, например, факт. Поэтому, если речь идет о каких-либо «фактически» воспринимаемых явлениях, то имеются в виду те, что «на самом деле, в действительности»¹³, имели место, функционировали как некая объективно существующая реальность. Неслучайно термин «фактический» интерпретируется как «отражающий действительное состояние чего-нибудь, соответствующий фактам»¹⁴. В качестве примера С.И. Ожегов как раз и говорит о «фактических данных»¹⁵ или данных, сведениях, знаниях о тех фактах, о которых идет речь, т.е. о том, что является предметом нашего исследования. По сути дела в аналогичном смысле говорится о фактических данных как в специальной, в частности, научной, так и в учебной, равно как и публицистической литературе. Нас, естественно, интересует научная характеристика названного здесь понятийного аппарата. И это понятно, поскольку лишь истинно-научные данные могут удовлетворять как учебные, так и повседневные информационные потребности общества. Неслучайно и в научной, и в учебной литературе информацию принято рассматривать «как продукт труда человека, как меру преодоления неопределенности, как взаимоотношения между данными и их получателем»¹⁶. В плане рассматриваемых здесь проблем нас интересует, прежде всего, последний аспект интерпретации информации, поскольку

⁹ Ожегов С.И. Словарь русского языка. М. Сов. Энциклопедия. – М. 1973, 779 с.

¹⁰ Ожегов С.И. Указ. соч. – С 139.

¹¹ Ожегов С.И. Указ. соч. Там же.

¹² Ожегов С.И. Указ. соч. Там же.

¹³ Ожегов С.И. Указ. соч. Там же.

¹⁴ Ожегов С.И. Указ. соч. – С. 779.

¹⁵ Ожегов С.И. Указ. соч. Там же.

¹⁶ Плескач В.Л., Рогушина Ю.В., Кустова Н.П. Інформаційні технології та системи. – Київ, «Книга», 2004. – С.41.

реализация фактофиксирующей функции уголовного дела осуществляется только «как взаимоотношение между данными и их получателем». В уголовном процессе функцию последнего выполняют все субъекты, ведущие процесс: органы дознания и лица, производящие дознание; следователи всех органов, осуществляющих досудебное производство в форме следствия; прокурор; единолично действующий судья и коллегиально рассматривающий дело суд. Если к этому перечню добавить еще и органы, осуществляющие оперативно-розыскную деятельность, то станет очевидным то многообразие субъектов, которое повседневно занимается поиском, обнаружением, закреплением, проверкой и оценкой фактических данных, которые, в конечном счете, и образуют информационную основу всего многообразия решений, принимаемых в уголовном процессе. Все сказанное позволяет сделать вывод о практической значимости, с одной стороны, однозначного понимания сущности рассматриваемых фактов и конкретных данных о них, а с другой стороны, специфически профессионального механизма их обнаружения и фиксации в материалах уголовного дела. Только в таком случае возможно успешное решение соответствующих задач уголовного процесса, равно как и выполнение уголовным делом своей фактофиксирующей функции. При этом следует всегда учитывать, что непосредственная фиксация фактов невозможна, поскольку в реальной действительности факт во всех случаях выступает как явление, имевшее место в прошлом (например, факт нанесения ножевого ранения конкретному лицу) или событие, существующее в режиме настоящего времени (например, повседневное нарушение правил производства определенного вида работ), но подтверждаемое конкретными данными, которые и подлежат фиксации в соответствующих процессуальных актах. При этом «данные – это величины, их отношения, словосочетания и факты, путем преобразования и обработки которых можно получить информацию о предметах, процессах и явлениях. Они являются сырьем для создания информации»¹⁷ вообще, равно как и той, которая необходима для всестороннего, полного и объективного исследования обстоятельств совершенного преступления, успешного решения комплекса правовых, криминологических и воспитательных задач уголовного процесса.

¹⁷ Плескач В.Л., Рогушина Ю.В., Кустова Н.П. Указ. соч. С.41.

Обращая внимание на это обстоятельство, авторы названной работы пишут, что «данные – это факты, зарегистрированные с помощью разнообразных материальных носителей»¹⁸. В нашем случае в качестве таковых выступают, с одной стороны, конкретные процессуальные документы, а с другой – уголовное дело, аккумулирующее все многообразие последних. Все названные объекты несут соответствующему исследователю, государственному органу, обществу в целом необходимую для них информацию, а значит, и знания об изучаемых фактах, явлениях и процессах.

Характеризуя соотношение знаний, информации и данных, указанные исследователи отмечают, что информация, из которой можно получить новую информацию с помощью логического вывода, – это использование уже имеющейся информации и данных вместе с потенциалом практического опыта людей, их способностями и идеями¹⁹. При этом «данные являются фундаментом информационной пирамиды, ее основой»²⁰. Для иллюстрации этого положения авторы приводят графическое изображение информационной пирамиды, формирование которой осуществляется последовательно-поступательно от фактических данных к соответствующим видам информации, а от них к искомому в сложившейся ситуации знанию и той мудрости, которая формируется на основе функционирования всех предшествующих компонентов и является итогом исследования соответствующих объектов, явлений и процессов.

По сути дела речь в данном случае идет о процессе восхождения от незнания к неполному знанию, а от него к всестороннему, полному и объективному познанию изучаемых явлений, где в качестве исходных компонентов любого вида знания выступают соответствующие фактические данные (или данные о фактах), несущие необходимую для дела информацию и формируемые на ее основе знания об изучаемой действительности. Объективная оценка и разнообразная интерпретация полученных фактических данных приводит к увеличению знаний об имеющихся фактах, расширению поискового пространства, обнаружению новых фактических данных, а вместе с ними и новых знаний об изучаемых объектах, явлениях и процессах. Именно таким об-

¹⁸ Плескач В.Л., Рогушина Ю.В., Кустова Н.П. Указ. соч. С.41.

¹⁹ Плескач В.Л., Рогушина Ю.В., Кустова Н.П. Указ. соч. С.41.

²⁰ Плескач В.Л., Рогушина Ю.В., Кустова Н.П. Указ. соч. С.41.

разом, путем восхождения от незнания к не полному знанию, а от него к всеобъемлющему освоению изучаемых явлений, обеспечивается всесторонность, полнота и объективность исследования обстоятельств совершенного преступления, достижение истины. Последняя получает свое фиксированное отражение в материалах уголовного дела, что создает, с одной стороны, возможность констатировать факт, содержание и результаты познавательной деятельности, а с другой стороны, обеспечивает обвиняемому надлежащие условия для полного ознакомления с полученными о его преступной деятельности знаниями, опровергнуть или опровергнуть их, а органам ведомственного контроля и прокурорского надзора выяснить качество производства дознания или досудебного следствия, соответствие его требованиям закона и сложившейся правовой ситуацией, оптимальное решение соответствующих задач уголовного процесса.

Для достижения таких целей важно, чтобы фиксация фактических данных и основанных на них знаний была произведена всесторонне, полно и объективно. Последнее во многом зависит от правильного понимания самой фиксации, а также соответствующих правил, способов и средств ее практического осуществления.

В русском языке слово «фиксировать» означает записывать, зарисовывать, отмечать что-либо на бумаге или в сознании²¹. При этом зафиксировать объект на бумаге можно в том случае, если произвести его «описание» во всех присущих ему особенностях, изложив соответствующие данные так, как они существуют в реальной действительности²². Если слово «отразить» означает воспроизвести что-либо на бумаге²³, то само воспроизведение, например, фактических данных, предполагает воссоздание их как графически, так и путем визуального восприятия последних теми, кого названные данные интересуют²⁴. С познавательной и удостоверительной точек зрения важно обратить внимание на то, что «воспроизвести» означает не только произвести что-либо вновь, но и повторить его в копии²⁵. Это утверждение одинаково справедливо как в отношении отдельных процессуальных актов, так в отношении уголовного дела в целом. И то, и другое обладает

реальным свойством воспроизводимости, т.е. физически воспроизвести можно как отдельный документ, так и уголовное дело в целом. На практике с учетом возможности реализации этого свойства документов осуществляется в необходимых случаях восстановление (или реконструкция) утраченных уголовных дел²⁶. Вопрос в другом: разрешает ли законодательство копировать (т.е. размножать) те или иные уголовно-процессуальные документы, а тем более уголовные дела в целом. Что касается отдельных процессуальных актов, то во многих статьях УПК речь идет о копиях конкретных постановлений органов дознания и следствия, а так же некоторых решений судебных органов, которые в обязательном порядке должны быть вручены обвиняемому (подсудимому) или защитнику их интересов в уголовном процессе. О возможности копирования уголовных дел в действующем законодательстве ничего не говорится. Хотя необходимость в этом может возникнуть, в частности, при оказании помощи зарубежным правоохранительным органам в рамках международного сотрудничества нашего государства с зарубежными странами при расследовании или судебном рассмотрении уголовных дел. В связи с этим проблема доброкачественности фиксации доказательственных данных в материалах уголовного дела приобретает особое правовое и чисто функциональное значение. В этом плане следует обратить внимание на то, что фиксация названных фактических данных может осуществляться самыми различными способами, а значит, и соответствующими им многообразными средствами. Выбор последних во многом зависит от специфики тех фактических данных, которые подлежат фиксации. К числу последних следует отнести как элементарные средства в виде обыкновенных ручек, оснащенных чернилами или пастой, так и всевозможные технические, в частности, машинописные средства. Фиксация относимых к делу явлений, объектов и процессов может осуществляться и с помощью звукозаписи, фото-, видео- и киносъемки, путем применения различного рода технических средств, но в любом случае факт, содержание и результаты их использования получает свое фиксированное отражение в протоколах соответствующих следственных действий. Характеристика процессуального порядка их составления выходит за пределы на-

²¹ Ожегов С.И. Указ. соч. С.783.

²² Ожегов С.И. Указ. соч. С.414.

²³ Ожегов С.И. Указ. соч. С.437.

²⁴ Ожегов С.И. Указ. соч. С.92.

²⁵ Ожегов С.И. Там же.

²⁶ См. Зеленецкий В.С., Кузьмина В.Ю. Восстановление (реконструкция) утраченных уголовных дел. – Харьков: Изд. КримАрт, 2002.

стоящего исследования. Но отражая то, что связано именно с фиксацией в протоколе соответствующих фактических данных, отметим, что протокол любого следственного действия состоит из трех частей – вводной (или вступительной), описательной и заключительной. В двух последних частях как раз и осуществляется фиксация тех фактических данных, которые в соответствии с законом с учетом специфики познавательных ситуаций могут выполнять доказательственную функцию как при расследовании совершенного преступления деяния, так и судебного рассмотрения уголовных дел.

Кумулятивная функция уголовного дела. До настоящего исследования такое обозначение рассматриваемой функции уголовного дела еще ни разу в уголовном процессе не использовалось. Между тем семантический анализ терминологического обозначения данной функции привел к выводу, что именно такое название наиболее точно отражает смысловое содержание тех процессов, которые мы описываем в данном разделе работы.

«В переводе с латинского “*cumulatio*” означает увеличение, скопление чего-нибудь²⁷. В зависимости от сферы жизнедеятельности, где такая терминология применяется для обозначения в качестве последовательно скапливаемых предметов, могут быть самые разнообразные вещества материального мира, которые можно отнести к числу идеальных, например, знания, представления, суждения и т. п.

В современной логике, например, речь идет о «кумулятивном отрицании», которое в этой науке отождествляется с «многократным отрицанием» чего-либо в процессе высказываемых суждений²⁸. В нашем же исследовании в указанное понятие вкладывается совершенно иной смысл. Речь идет о количественном накоплении знаний, получающих свою качественную определенность в соответствующем документальном фонде конкретного уголовного дела.

В связи с таким подходом важно обратить внимание на то, что процессы количественного накопления чего-либо, приводящие к новому качеству, общеизвестны. И не только из философского учения о соотношении количества и качества, но так же из повседневных бытовых наблюдений, когда рост чего-либо до

критического объема, например, кучи песка, приводит ее к кумулятивному обвалу. В военном деле взрыв веществ, доведенных в процессе их накопления до взрывоопасного состояния, также именуется кумулятивным.

Наконец, в современном документоведении «способность документа накапливать, концентрировать, собирать и упорядочивать информацию с целью ее сохранения для нынешнего и грядущих поколений»²⁹ именуется кумулятивной функцией. Такая интерпретация данного термина ближе всего подходит для уяснения смысла кумулятивной функции уголовного дела, поскольку дело представляет собой определенным образом упорядоченное объединение документов, и уже поэтому изложенное понимание кумулятивной функции полностью приемлемо для целей настоящего исследования.

В уголовном процессе, в частности, в теории доказательств, а также в криминалистике это понятие является не только фундаментальным, но и основным, без анализа которого характеристика сущности процесса доказывания невозможна. Не случайно его исследованию посвящена не только обширная, но и обстоятельная литература³⁰. Поскольку в этой работе мы не исследуем процесс доказывания, а выясняем те факторы, которые обеспечивают накопление в уголовном деле доказательственной информации, обеспечивающей выполнение им кумулятивной функции, то для решения этого вопроса вполне достаточно отметить, что поставленная задача решается в уголовном процессе путем: обнаружения, закрепления (фиксации), изъятия и получения компетентными лицами доказательственной информации. Для отражения в уголовном деле всего многообразия полученных доказательств органами дознания, следователем, а иногда и прокурором составляются свыше пятидесяти видов различных протоколов следственных и судебных действий. Последние в совокупности с другими процессуальными актами разнообразят качественную определенность документального фонда уголовного дела, повышая его кумулятивную

²⁹ Кушнарченко Н.Н. Документоведение. Учебник. Киев. «Знание», 2005. – С. 39.

³⁰ См. Трусев А.И. Основы теории судебных доказательств. – М. 1960; Арсеньев В.Д. Вопросы общей теории доказательств. – М. 1964; Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М. 1966; Белкин Р.С. Собрание, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы. – М. 1966; его же: Курс криминалистики. – Т.1. – М., 1997; Белкин А.Р. Теория доказывания. – М., Норма, 1998.

²⁷ Словарь иностранных слов. – М.: Сов. энциклопедия, 1964. – С.349.

²⁸ Кондаков Н.И. Логический словарь – справочник. – М.: Наука, 1975. – С. 271.

роль и функциональное назначение. Подчеркивая значение отдельных актов в решении специальных задач уголовного процесса, отметим в связи с этим, что уголовное дело представляет собой специфическое объединение кумулятивных возможностей индивидуально-определенных процессуальных актов, выступает во внешней среде в качестве особого документального фонда, обеспечивающего, в конечном счете, решение как общих, так и частных задач уголовного процесса.

Понятно, что речь идет о возможности его использования с некоторыми уточнениями, обусловленными спецификой предмета данной работы. Последнее обстоятельство важно всегда иметь в виду, поскольку речь идет о специфике уголовно-процессуального познания явлений, осуществляемого на основе последовательно-поступательного собирания (путем обнаружения и закрепления), накопления и хранения информации, основное содержание которой образуют фактические данные, именуемые уголовно-процессуальными доказательствами, закрепленные в общей системе документов, которые в своем единстве и образуют основное содержание уголовного дела. С учетом сказанного, можно вполне определенно констатировать, что **кумулятивная функция уголовного дела** обусловлена спецификой обеспечения дознания, досудебного следствия, всех видов судебных производств доказательственной информацией, получаемой в уголовном процессе путем ее собирания, концентрации, хранения и использования в одном документальном блоке, именуемом уголовным делом, с целью установления истины, оптимального решения на ее основе всего комплекса правовых и воспитательных задач. При этом отметим, что в уголовном процессе такую роль может играть как одноразовый акт, в виде, например, заявления объективно обоснованного алиби, взрывающего всю систему обвинения в отношении конкретного лица, так и совокупность специально совершаемых с целью накопления доказательственной информации действий. Последние, в своем единстве, образуют такое прагматическое явление, которое в криминалистике именуется собиранием доказательств.

Важно при этом обратить внимание на то, что уголовное дело является не только информационным фондом уголовного процесса по конкретному криминогенному факту, но и обеспечивает возможность функционирования имеющейся информации в соответствии с действующим законодательством с целью

оптимального решения всего комплекса задач, стоящих перед уголовным процессом.

Поскольку уголовный процесс начинается автодинамически с момента его инициации подачей заявления, сообщения, поступления, иных источников информации о совершенном или подготавливаемом преступлении, постольку речь должна идти именно об информации, а не о доказательствах, хотя последние представляют собой разновидность первой³¹. Этим также объясняется обозначение рассматриваемой функции в качестве информационно-накопительной. Понятно, что характеристику данной функции следует осуществлять с учетом основных положений общей теории информации. Обычно в гуманитарных науках, в том числе в правоведении, да и в быту тоже, информацию отождествляют с какими-либо сообщениями, известиями или сведениями. Возможно для решения бытовых, да и других задач, не требующих каких-либо информационных измерений, приведенное понимание информации может оказаться вполне приемлемым. Но там, где решение сложных задач требует конкретных информационных измерений, более приемлемым является то понимание информации, которое принято в современной кибернетике. Здесь исходят из сигнальной концепции информации, в соответствии с которой количество информации характеризуется двоичной системой, т.е. в битах, где один бит информации содержит один сигнал (либо его отсутствие). Известный английский ученый У.Р. Эшби понятие информации связывает с отраженным разнообразием материального мира. По его мнению, информация как раз и представляет собой отраженное разнообразие³².

Американский ученый К. Шеннон, исходя из того, что любая информация несет новое знание, которое до его освоения обладает известной степенью неопределенности, пришел к выводу, что информация представляет собой меру снятой неопределенности, именуемой в классической физике и кибернети-

³¹ См. Зеленецкий В.С. Возбуждение уголовного дела. – Харьков: изд. КрымАрт, 1998. – С. 340; его же, Прокурорский надзор за исполнением органами дознания и досудебного следствия законов при приеме, регистрации, проверке и разрешении заявлений и сообщений о преступлениях. – Харьков: Изд. Восточно-регионального центра гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С. 400.

³² См. Эшби У.Р. Введение в кибернетику. – М. Иностран. Лит., 1959. – С. 21.

ке **энтропией**. Поскольку **энтропия** есть средство определения меры дезорганизованности системы, то отрицание энтропии с целью достижения определенности и представляет собой информацию³³. Последняя по своей количественной и качественной определенности вполне конкретна, и поэтому может быть достаточно точно измерена. Этот аспект работы с информацией выходит за пределы темы данного исследования (тем более, что в уголовном процессе при анализе и оценке доказательственной информации, методы ее количественного измерения не применяются), однако сам факт существования таких возможностей ориентирует на целесообразность его учета при разработке актуальных проблем информационного обеспечения уголовно-процессуальной деятельности.

Общезвестно, что специфика накопления, фиксации и хранения информации в уголовном процессе обуславливается особенностями и качественной определенностью тех объектов, которые являются ее носителями. Одни из них по своей сути являются материальными и в предусмотренных законом случаях выполняют функцию вещественных доказательств; другие относятся к числу физических, а третьи – юридических лиц, которые в уголовном процессе занимают особый процессуальный статус. Реализация последнего позволяет ввести, зафиксировать и сохранить в деле различные виды информации, в частности, визуальную (воспринимаемую зрением); аудиальную (или отраженную слуховыми рецепторами); обонятельную (зафиксированную анализаторами запаха); тактильную (воспринятую кожными анализаторами) и вкусовую. Понятно, что накопление названных видов информации обладает особой спецификой, но в конечном счете она получает свое фиксированное отражение в протоколах следственных и судебных действий, а также в материалах соответствующих экспертных исследований. Важно при этом обратить внимание на то, что «по подсчетам психологов до 90 % всей информации человек получает через органы зрения» и лишь «аудиальная информация составляет порядка 8-9 % от всей поступающей информации через органы чувств

человека»³⁴, в связи с чем все другие виды информации встречаются настолько редко, что показать их процентное отношение к визуальной не представляется возможным.

В уголовном процессе фиксация, хранение и передача информации осуществляется в определенных языковых формах. Следовательно правильное использование соответствующего языка является одним из условий эффективного осуществления названных видов деятельности. никоим образом не касаясь политических аспектов остро дискутируемого в стране вопроса о языке³⁵, отмечу, что в соответствии со ст. 10 Конституции Украины делопроизводство в стране должно осуществляться на государственном языке, которым, как известно, является украинский язык. Учитывая многонациональный состав Украины, ст. 19 УПК устанавливает, что «судопроизводство проводится на украинском языке или на языке большинства населения данной местности». Полагаю, что такое решение является не только оптимально демократическим, соответствующим как интересам граждан различных национальностей, так и всех органов и лиц, ведущих уголовный процесс, равно как и общества в целом. Таким образом, рассматриваемые в данном разделе функции должны осуществляться на естественном языке, под которым понимается «язык повседневного общения, служащего формой выражения мыслей»³⁶ не только в ходе межличностного общения, но так же в производственной, в том числе уголовно-процессуальной деятельности. Сказанное не исключает возможности использования

³⁴ Зинovieва Н.Б. Документоведение. Учебно-методическое пособие. – М.: ИПО Профиздат, 2001. – С. 12.

³⁵ См., например, публикации в газете «2000» за 18 ноября 2005 г. №46 (294) «Украинский язык как способ политического доминирования» (блок F 7); «Украинский язык: вперед в прошлое» за 25 ноября 2005 г. (блок С.5); «Кто боится русского языка» за 30 декабря 2005 г. (блок F 7); «Отсутствие референдума о языке, НАТО и Евросоюзе – полное отсутствие демократии» за 01 января 2006 г. (блок F 7); «Хто підштовхує Україну до гуманітарного краху» за 20 января 2006 г. (блок F 7); «Кина не будет? На русском языке» за 20 января 2006 г. (блок F 7) и др.

³⁶ Данный вопрос имеет существенное практическое значение в связи с чем компания Research&Branding Group провела с 5 по 15 октября 2006 г. специальное социологическое исследование. В результате выяснилось, что украинским языком в различной степени владеют 86 процентов наших соотечественников, русским 92 процента. В то же время свободно общаются по-украински 57 процентов опрошенных, на достаточном уровне – 29 процентов, плохо – 11 процентов. Вовсе не умеют говорить на государственном языке 3 процента респондентов. Что же касается русского языка, то цифры составили соответственно 68,24, 5 и 1 процент. – «Факты», 6 декабря 2006. – № 227. – С. 4.

³³ Шеннон К.Э. Работы по теории информации и кибернетике. – М., 1983. – С. 373. С учетом изложенных положений украинские ученые разработали концепцию социальной энтропии – новой величины для характеристики управленческих процессов и уровня их осуществления. См. Карнегин Ю.М., Калитич Г.И. Основы теоретической информатики. – К.: Наукова думка, 1990 – 232 с.

в уголовном процессе **искусственных и частично искусственных или составных (смешанных)**, состоящих из различных элементов естественного и искусственного языков.

Под искусственным понимается такой язык, который специально создан в виде индивидуально-определенных кодов для передачи и приема информации в каких-либо сферах деятельности, например, азбука Морзе, международный язык эсперанто или широко используемые в разведке или контрразведке, вооруженных силах и некоторых правоохранительных органах шифры. Применение последних возможно на основе как ручных, так и машинных методов с учетом строгого соблюдения специально разработанных криптографических правил. Последние настолько важны для обеспечения сохранности различных видов информации, государственной тайны, что их разработка, изготовление, распространение, хранение и эксплуатация осуществляется на основе специально разработанных правил, утвержденных решениями высших должностных лиц государства³⁷.

Существуют и другие виды искусственных языков вне правовой регламентации в различных сферах жизнедеятельности общества. Таким, в частности, является язык общения глухонемых, которые хоть и весьма редко, но все же принимают участие в уголовном процессе, что, естественно, предполагает необходимость привлечения для обеспечения перевода специально подготовленных в этой части специалистов.

Если глухонемые в процессе общения используют язык жестов и мимики, то в последние годы в Соединенных Штатах Америки разработан и получил довольно широкое распространение так называемый американский беззвучный язык (ASL). Более того, в 35 штатах США признали официальный статус беззвучного языка в качестве программного курса для общественных школ. Свыше 100 университетов включили ASL в программу преподавания иностранных языков³⁸. И хотя мы не располагаем данными об использовании ASL-языка в уголовном процессе, но исключать такую возможность вряд ли целесообразно.

К числу комбинированных (смешанных, составных), или, как их называют в документоведении, частично-искусственным

относят языки, используемые в гуманитарных и естественных науках, «поскольку они представляют собой некоторые фрагменты естественного языка, обогащенные дополнительными знаками и символами»³⁹.

Возбуждение уголовного дела является таким юридическим фактом, который порождает ряд существенных правовых последствий и, прежде всего, регистрацию его как особого объекта статистического учета и отчетности. Именно совокупность таких действий и образует содержание **учетно-регистрационной функции уголовного дела**.⁴⁰

*Рекомендована к опубликованию на заседании сектора
изучения проблем судебной деятельности
ИИПП АПРН Украины
(протокол № 8 от 10 сентября 2008 г.)
Рецензент – канд. юрид. наук И.Н. Козьяков*

³⁷ См. Положення про порядок здійснення криптографічного мовлення інформації в Україні. Затверджено Указом Президента України 505/98 від 22 травня 1998 р.

³⁸ См. Язык жестов как иностранный. Еженедельник «2000», №3 (302) от 20 января 2006 г., блок «С», Аспекты, стр. 1.

³⁹ Зиновьева Н.Б. Документоведение. Учебно-методическое пособие. – М.: Профиздат, 2001. – С. 32.

⁴⁰ См. часть вторую данной статьи в следующем номере сборника.

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СУД, ВСТАНОВЛЕНИЙ ЗАКОНОМ, В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Науковому аналізу проблем нормативного забезпечення права на справедливий суд у сфері кримінального судочинства присвячені роботи Л.Б. Алексєєвої, В.Д. Бринцева, Ю.М. Грошевого, В.Т. Маляренка, М.А. Маркуш, І.Є. Марочкина, В.О. Лазаревої, Л.М. Лобойка, Н.В. Сібільової та інших вчених. Їх подальше дослідження актуалізується у зв'язку із розробкою нового кримінально-процесуального законодавства України, яке має відповідати європейським стандартам, зокрема – у галузі забезпечення права кожного на судовий захист.

Одним з його елементів є право на суд, встановлений законом, або право на законного суддю (в доктрині західних держав відомо ще як право на «свого» суддю). Відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при встановленні обґрунтованості будь-якого обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий і відкритий розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. Таким чином, складовою права кожного на справедливий суд є гарантія того, що справа розглядатиметься судом, який створено виключно на підставі закону.

Ця вимога має складний комплексний характер і передбачає декілька положень, які стосуються організаційних та процесуальних аспектів. Конвенція виходить з того, що для захисту прав людини держава повинна мати належну судову систему (йдеться не тільки про суди, а й інші органи, які для цілей ст. 6 можуть виступати як судові, наприклад, корпоративні дисциплінарні органи, тощо); склад суду при розгляді конкретної справи має встановлюватися законом, а не довільно визначатися; в нормативній формі також повинні встановлюватися критерії, які передбачають, в якому саме суді підлягає розгляду справа. Саме з цих по-

зицій оцінює Європейський Суд з прав людини (далі – Суд) дотримання державою вимог Конвенції щодо розгляду справи «судом, встановленим законом» у контексті ст. 6 Конвенції.

Право на суд, встановлений законом, закріплено у законодавстві багатьох європейських держав, причому не тільки галузевому, а й на рівні Основного закону. Так, відповідно до ч. 1 ст. 47 Конституції Російської Федерації «ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в тому суді і тим суддею, до підсудності яких вона віднесена законом». Аналогічна норма передбачена Конституцією ФРН – згідно з ч. 1 ст. 101, «ніхто не може бути вилучений із відання свого законного судді», а також Конституцією Австрійської Республіки – «ніхто не може бути позбавлений свого законного судді». Ст. 77 Конституції Республіки Казахстан до принципів, якими повинен користуватися суддя при застосуванні закону відносить положення, відповідно до якого нікому не може бути без його згоди змінена підсудність, передбачена для нього законом¹. Вбачається, що наведені конституційні норми є прикладом імплементації норм європейського права у внутрішнє законодавство держави.

Значення даного правоположення у сфері кримінального судочинства полягає в тому, що воно унеможливорює довільно вирішувати питання про підсудність кримінальної справи та склад суду, який її розглядатиме, що передбачає необхідність нормативного встановлення чітких критеріїв вирішення цих питань. Поряд з іншими умовами щодо порядку проведення судового розгляду воно забезпечує неупередженість суду та ефективно поновлення у правах в межах правосуддя, яке відповідає стандарту справедливості, тобто дозволяє реалізувати право на судовий захист у повному обсязі.

В Україні зазначені правила знайшли закріплення в галузевому законодавстві в ряді норм, зокрема – тих, що складають інститут підсудності, під якою розуміють сукупність передбачених законом юридичних ознак і властивостей кримінальної справи, згідно з якими кримінально-процесуальний закон визначає, в якому суді вона повинна розглядатися по першій інстанції². Регламентація даного питання саме на рівні закону

¹ Конституции государств Европы. В 3 т. Т. 1 / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. – М.: Изд-во НОРМА, 2001. – С. 615.

² Кримінальний процес України. Підручник / За ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. – Х.: Право, 2000. – С. 311-312.

забезпечує кожному можливість знати, де і яким складом суду буде розглядатися конкретна кримінальна справа.

Чинним законодавством України передбачено декілька видів підсудності – предметну (родову), спеціальну, територіальну та за зв'язком справ. Разом з тим, поряд із загальними правилами підсудності КПК України встановлює й низку виключень із них, які пов'язані із передачею справи з одного суду до іншого. В спеціальній літературі підстави передання кримінальної справи поділяють на процесуальні та організаційні. До процесуальних підстав відносять непідсудність справи суду та доцільність передання справи. Організаційні підстави включають неможливість заміни судді, щодо якого заявлено та задоволено відвід; неможливість сформування нового складу суду після скасування вироку за умови, що головуєчий у справі вже брав участь у її розгляді; малочисельність суду, якому підсудна справа, за умови, що судді зайняті розглядом іншої справи протягом тривалого часу³.

Якщо непідсудність справи суду є обставиною, яка має чітко визначений характер і її встановлення тягне наслідки, прямо передбачені законом, то доцільність передання справи носить оцінний характер і тому потребує встановлення чітких критеріїв для прийняття рішення про передачу кримінальної справи, адже в даному випадку також має бути забезпечено право на суд, встановлений законом.

Відповідно до ст. 38 КПК України в окремих випадках справа може бути передана на розгляд суду за місцем проживання чи роботи обвинуваченого або за місцем знаходження більшості свідків з метою забезпечення найбільш об'єктивного і повного розгляду справи, а також найкращого забезпечення виховної ролі судового розгляду. Питання про передачу справи з одного районного (міського), міжрайонного (окружного) суду до іншого чи з одного військового суду гарнізону до іншого в межах Автономної Республіки Крим, однієї області, міст Києва і Севастополя, одного військового регіону чи Військово-Морських Сил вирішується головою відповідно Верховного суду АРК, обласного, Київського і Севастопольського міських судів, головою військового суду регіону, Військово-Морських Сил. Питання про передачу справи до суду іншої області або військового суду, міжобласного суду або військового суду іншого регіону вирішу-

ється Головою Верховного Суду України чи його заступником. Аналізуючи зазначені підстави передання кримінальної справи, Л.М. Лобойко обґрунтовано зазначає, що критерії визначення доцільності є досить «розмитими», бо в основу покладено оціночні поняття «найбільш повний і об'єктивний розгляд справи», «найкраще забезпечення виховної ролі судового розгляду»⁴.

Частина 2 ст. 34 КПК України також передбачає певні можливості щодо зміни підсудності справи – у випадках особливої складності або важливості справи, підсудної місцевому суду, апеляційний суд Автономної Республіки Крим, апеляційні суди областей, міст Києва і Севастополя мають право прийняти її до свого провадження. В даному випадку критерії зміни підсудності справи також встановлюються з використанням оцінних понять «особлива складність справи» та «особлива важливість справи», які по-різному тлумачаться в судовій практиці і тому надають можливість вирішувати це питання не завжди виключно в інтересах правосуддя, а й керуючись політичними, особистими та іншими інтересами. Привертає увагу й той факт, що підсудність кримінальної справи в такому разі вирішується не на підставі встановлених законом чітких критеріїв, а ґрунтуючись на дискреційному рішенні, що іноді не дозволяє уникнути невизначеності в даному питанні. Більш того, закон не містить вимог щодо винесення в таких випадках обґрунтованого та мотивованого рішення. В результаті створюється потенційна загроза порушення права обвинуваченого на судовий захист, а саме – його права на законного суддю. Контекстно також слід зазначити, що чинне кримінально-процесуальне законодавство України недостатньо чітко вирішує питання про підсудність тих справ, які відповідно до ч. 4 ст. 57 КПК України передані вищестоящому суду у випадках, коли відведено головуєчого суду, а також при його самовідводі за умови, що він не може бути замінений іншим суддею. Немає чіткості і у питанні визначення підсудності справ у випадку неможливості сформувати склад суду у зв'язку із виконанням суддями процесуальних повноважень на досудовому провадженні або їх повторної участі у розгляді справи.

Вбачається, що подібна регламентація правил підсудності в кримінально-процесуальному законодавстві України не відповідає принципу правової визначеності, який, як неодноразово нагадував Європейський Суд, є одним з основоположних ас-

³ Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Істина, 2007. – С. 272.

⁴ Лобойко Л.М. Вказ.праця. – С. 272.

пектів принципу верховенства права⁵. Розглядаючи це питання стосовно забезпечення в кримінальному судочинстві права на свободу та особисту недоторканність в контексті ст. 5 Конвенції, Суд зазначив, що дотримання загального принципу правової визначеності передбачає, що національний закон має бути сформульовано чітко, що забезпечує можливість передбачити наслідки його застосування. Стандарт «законності», встановлений Конвенцією, вимагає, щоб всі закони були сформульовані з достатньою чіткістю, яка дозволяла би особі – за допомогою поради, якщо це є необхідним – передбачити наслідки, які може потягти та або інша дія⁶.

Підсудність справи має визначатися не на підставі дискреції, а виключно законом, в якому, звичайно, крім загальних правил слід врахувати й можливі їх зміни за наявності чітко встановлених критеріїв. В цьому плані прикладом може бути порядок зміни підсудності справи, передбачений ст. 22 Кодексу адміністративного судочинства України, відповідно до якої суд передає адміністративну справу на розгляд іншого адміністративного суду, якщо: 1) задоволено клопотання відповідача, місце проживання (перебування) якого раніше не було відомо, про передачу справи за місцем його проживання (перебування); 2) після відкриття провадження у справі виявилось, що провадження у справі відкрито без дотримання правил предметної підсудності; 3) після відкриття провадження у справі та до початку судового розгляду виявилось, що провадження у справі відкрито без дотримання правил територіальної підсудності; 4) після задоволення відводів (самовідводів) чи в інших випадках неможливо утворити новий склад суду для розгляду справи; 5) ліквідовано адміністративний суд, який розглядав справу. Важливе значення для забезпечення права на суд, встановлений законом, мають і наступні процесуальні гарантії, передбачені цією ж статтею: – питання про передачу адміністративної справи розглядається судом в судовому засіданні з повідомленням осіб, які беруть участь у справі; – ухвала про передачу справи може бути оскаржена в апеляційному порядку; – передача адміністративної справи з одного суду до іншого здійснюється лише

після закінчення строку на оскарження ухвали суду, а в разі подання апеляційної скарги – після залишення її без задоволення. Використання зазначеного позитивного досвіду законотворення відповідає положенням Концепції реформування кримінальної юстиції, затвердженої Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008, щодо необхідності уніфікації судового провадження з розгляду кримінальних справ за новим Кримінальним процесуальним кодексом України з цивільним та адміністративним судочинством наскільки це дозволять особливості, обумовлені предметом і завданням кримінального судочинства⁷.

Проекти нового КПК України містять порядок забезпечення даного права та підстави зміни підсудності кримінальної справи, який суттєво відрізняється від встановленого чинним законодавством.

Так, проект КПК України за реєстр. № 1233 від 13.12.2007 р. встановлює лише одну підставу зміни територіальної підсудності – якщо неможливо сформувати склад суду для розгляду кримінальної справи за підсудністю (ч. 1 ст. 320). Право ж апеляційного суду прийняти до свого провадження справу, яка підсудна місцевому суду, законопроектом взагалі не передбачено. По-іншому, ніж в чинному законодавстві, це питання вирішено й у проекті КПК України, підготовленому робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права від 11.09.2008 р. – кримінальне провадження передається на розгляд іншого суду, якщо: 1) до початку судового розгляду виявилось, що кримінальне провадження надійшло до суду без дотримання правил територіальної підсудності; 2) кримінальне провадження надійшло до суду без дотримання правил предметної підсудності; 2) після задоволення відводів (самовідводів) чи в інших випадках неможливо утворити новий склад суду для судового розгляду; 3) обвинувачений працює або працював у суді, до підсудності якого належить здійснення кримінального провадження; 4) ліквідовано суд, який здійснював судовий розгляд (ст. 32).

Аналіз вищенаведених положень дозволяє констатувати, що розробники обох законопроектів обґрунтовано відмовилися від закріплення деяких підстав зміни підсудності справи, аналогічних тим, що передбачені чинним КПК України, та від викорис-

⁵ Справа «Булгакова против Российской Федерации» від 18.01.2007 р. // Бюллетень Європейського Суду по правам человека. – 2007. – № 10. – С. 53.

⁶ Справа «Владимир Соловьев против Российской Федерации» від 24.05.2007 р. // Бюллетень Європейського Суду по правам человека. – 2007. – № 12. – С. 119.

⁷ Офіційний вісник України. – 2008. – № 27. – Ст. 838.

тання при правовому регулюванні цих питань оцінних понять. На нашу думку, це заслуговує на позитивну оцінку, оскільки дозволяє уникнути правової невизначеності в даному питанні. Що ж стосується переліку підстав зміни підсудності кримінальної справи, то в проекті КПК України, підготовленому Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, вони визначені в найбільш повному обсязі, з урахуванням тих конкретних обставин, які можуть виникнути в результаті застосування інших кримінально-процесуальних норм, що стосуються порядку відводів суддів, а також неможливості їх повторної участі в розгляді кримінальної справи. Новою є підстава зміни підсудності у зв'язку із тим, що обвинувачений працює або працював у суді, до підсудності якого належить здійснення кримінального провадження. Це положення спрямоване на забезпечення об'єктивності та неупередженості суду, що також є гарантією забезпечення права кожного на справедливий суд.

Підсумовуючи викладене, можна дійти наступних висновків:

по-перше, чинна правова регламентація в кримінально-процесуальному законодавстві України права на суд, встановлений законом, потребує суттєвої зміни, оскільки не може бути визнана достатньо чіткою і такою, що в повній мірі забезпечує право кожного на судовий захист;

по-друге, підстави передачі кримінальної справи з одного суду в інший доцільно визначити в закритому переліку, з урахуванням тих обставин, які можуть визвати необхідність вирішення даного питання;

по-третє, механізм правового регулювання порядку передачі кримінальної справи з одного суду до іншого повинен включати також певні гарантії, які стосуються вимог закону щодо обґрунтування та мотивування рішення про передання справи, а також можливості його оскарження.

*Рекомендована до опублікування відділом
дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової
діяльності ІВПЗ АПРН України
(протокол № 8 від 10 вересня 2008 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук, доцент Н.В. Сібільова*

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЕФЕКТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Проблема якості та ефективності діяльності органів досудового розслідування та суду є однією з гострих та найактуальніших проблем сучасного етапу розвитку суспільства. В ряді політичних та нормативних документів останніх років підвищення ефективності діяльності цих органів для забезпечення прав і свобод людини є головною метою їх реформування.¹ Зокрема, у Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008 (далі за текстом – *Концепція*) зміна підходів до оцінки ефективності діяльності органів системи кримінальної юстиції у ракурсі зміни їх інституційної реорганізації та запровадження нових форм і методів їхньої діяльності визначається одним з основних напрямків її реформування. І це не випадково, оскільки «...в основі всіх спроб «влити нове віно у старі хутра» полягає не стільки консервативність правосвідомості (хоча й вона, зрозуміло, має місце), скільки незмінність показників, за якими провадиться оцінка роботи органів, чиї функції охоплюються системою кримінальної юстиції. Саме параметри, за якими оцінюється діяльність правоохоронних органів та суду, є тим важелем, який вирішальним чином визначає загальну спрямованість функціонування кримінальної юстиції»². Завдання створення досконалої системи кримінального судочинства в Україні передбачає за необхідне розробку теоретичних підстав оцінки якості та ефективності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового роз-

¹ Див.: Концепція реформування кримінальної юстиції України, затверджена Указом Президента України від 8 квітня 2008 року № 311/2008; Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затверджена Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361.

² Див.: И.Б. Михайловская. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса // Государство и право, 2005, – № 5, – 118 с.

слідування та суду.³ Викладене вимагає відмітити декілька моментів щодо розуміння сутності кримінально-процесуальної діяльності як об'єкту оцінки з позиції її ефективності.

В процесуальній теорії поняття кримінально-процесуальної діяльності є відносно визначеним. В різних працях його трактування може мати відмінну сукупність характерних для цієї діяльності рис, проте більшість дослідників (П.А. Лупинська, В.В. Вандишев, Л.Д. Кокорев, В.Г. Дрьомов) виходять з того, що поняття „діяльності” в площині кримінального судочинства означає певну сукупність (комплекс, систему) дій, які вчинюються суб'єктами у формі правовідносин, у встановленому законом порядку, та спрямовані на досягнення цілей кримінального судочинства. Наріжним моментом при визначенні сутності виду діяльності, що розглядається, є характер вирішення питання щодо кола її суб'єктів⁴. Не вдаючись до ретельного дослідження цього питання, лише зазначимо наступне. Позаяк прийняття правозастосовчих актів (кримінально-процесуальних рішень), як кульмінаційного етапу будь-якого правозастосовчого процесу (а саме із правозастосуванням пов'язується сутність та призначення кримінально-процесуальної діяльності), є виключною компетенцією уповноважених державою органів, суб'єктами виду діяльності, що розглядається, є виключно державні органи та особи, що здійснюють провадження по кримінальній справі – органи досудового розслідування, прокурор, суд (суддя). Процесуальна ж діяльність решти учасників процесу (підозрюваного, обвинуваченого, їх захисників та законних представників тощо), здійснюється на підставі та у порядку, визначеному Законом, та за своїм правореалізуючим характером виражається

³ Тут і далі виходячи з діяльнісного підходу до розуміння сутності кримінально-процесу як специфічного виду діяльності спеціально уповноважених суб'єктів, здійснювану на підставі та у порядку визначеному в кримінально-процесуальному законі, ми розділяємо позицію щодо рівнозначності термінів „кримінальний процес”, „кримінальне судочинство” та „кримінально-процесуальна діяльність”. Див.: Н.С.Алексеев, В.Г.Даев, Л.Д. Кокорев. Очерк развития науки советского уголовного процесса. – Воронеж, 1980. – С.22, Кримінальний процес України: Підручник / За ред. Ю.М. Грошевого та В.М. Хотенця. Харків: “Право”, 2000. – С. 14, Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: Учебник/ Отв. ред. П.А. Лупинская. – М.: Юрист, 2005. – С. 21.

⁴ Докладніше див.: Дремов, В. Г. Уголовно-процессуальная деятельность: Сущность и основные черты / В. Г. Дремов. // Правоведение. – 1978. – № 3. – С. 103-106.

у формах дотримання, виконання та використання норм права⁵, а звідси – й не підпадає під ознаки кримінально-процесуальної діяльності в силу її правозастосовчого характеру.

Доречним з позиції оцінки ефективності є розгляд кримінально-процесуальної діяльності *в широкому та вузькому* її розумінні. В *широкому* розумінні – це сукупність дій суб'єктів кримінального судочинства, які вчинюються у встановленому законом порядку. У *вузькому* розумінні – це діяльність кожного окремо взятого суб'єкта кримінального процесу⁶, яка складається із сукупності послідовно вчинюваних ним конкретних процесуальних дій. Залежно від обраного критерію така діяльність може бути класифікована на різні її види (за суб'єктом, функціональної спрямованістю, за періодом здійснення тощо). Проте це вже стосується питання щодо структури кримінально-процесуальної діяльності, яке потребує самостійного розгляду. На цих сторінках обмежимося викладеними положеннями щодо кримінально-процесуальної діяльності і перейдемо безпосередньо до розгляду проблеми її ефективності.

Питання ефективності кримінально-процесуальної діяльності належить до числа вузлових проблем юридичної науки та є складовим компонентом проблеми більш високого системного рівня – проблеми ефективності кримінально-процесуального регулювання суспільних відносин. Тут необхідно відмітити існуюче в процесуальній науці розмаїття думок вчених щодо можливості, доцільності та перспективності окремого дослідження проблем ефективності права та правозастосовчої діяльності в силу їх об'єктивного взаємозв'язку⁷. На наш погляд, не існує

⁵ Див.: Григорьев Ф.А., Черкасов А.Д. Применение права/ Теория государства и права. – М., 1997. – С.413

⁶ Див.: Л.И. Малахова. Уголовно-процессуальная деятельность: общие положения. Автореф. дисс. ...канд.юрид.наук. – Воронеж, 2002. С.12.

⁷ Задумкою В.Д. Афанасьєва і Б.А. Матийченко "... Вряд ли будет оправданным рассматривать с позиции эффективности закон, ибо сам по себе закон (норма, институт, отрасль права) – не динамическая система" (Арсеньев В.Д., Матийченко Б.А. Спорные вопросы теории эффективности советского уголовного процесса// Сов. гос. и право. 1982. – № 5. – С. 145). Спроби оцінювання ефективності правової норми у статичі, без врахування реального механізму її дії Ф.А. Фаткулін розцінює як відрич правової норми від суспільних відносин, що регулюються нею. Див.: Фаткуллин Ф.Н. Актуальные вопросы эффективности советского уголовного процесса. – В кн. Вопросы эффективности советского уголовного процесса. – Казань, 1976. – С. 15-16. Така точка зору підтримується й іншими вченими. Див., наприклад, Хомовский А.А. Объекты изучения эффективности действия права// Сов. гос. и право. – 1977. – № 3. – С. 115; Скворцов К.Ф. В кн. Проблемы эффективности прокурорского надзора. – М., 1977. – С. 31. Інша думка висловлена вченими, які допускають самостійне дослідження питань ефективності кримінально-процесуального закону. Див., наприклад, Галкин Б.А. Советский уголовно-процессуальный закон. – М., 1962. – С. 88-90; Элькин П.С. Толкование и применение норм уголовно-процессуального права. – М., 1967. – С. 31; Курс советского уголовного процесса. Общая часть. – М., 1989. – С. 251-253.

перепон для виділення проблеми ефективності кримінально-процесуальної діяльності в окреме наукове завдання, і, перш за все, тому, що це є необхідним не тільки з суто теоретичних інтересів, проте є нагальною потребою практики органів досудового розслідування, прокуратури та суду в ракурсі розробки відповідних «нових стандартів» оцінки результативності їх діяльності.

Вихідним питанням, що потребує першочергового вирішення є визначення змісту самої категорії ефективності. Відразу ж відмітимо, що проблеми ефективності завжди привертала та привертають увагу багатьох вчених з різних галузей наук. Глибоке вивчення питань ефективності права та правозастосовчої діяльності розпочалося в радянській правовій науці наприкінці 60-х – початку 70-х років. Проведені дослідження показали, що ця проблематика є досить складною, проте викликає великий науковий та практичний інтерес⁸. Більш того, «проблема ефективності норм права в літературі іменується „проблемою найвищого ступеня важкості”⁹, а її актуальність пояснюється, перш за все, невизначеністю ефективності як правової категорії (в той час, як цей інститут активно використовується в економіці, кібернетиці, управлінні), неточним ви-

⁸ Серед фундаментальних колективних праць вчених слід особливо виділити: Некоторые вопросы эффективности уголовного законодательства. Вып. 29. – Свердловск, 1974.; Эффективность действия правовых норм. – Л., 1977; Вопросы эффективности советского уголовного процесса. Казань, 1976. – С. 15-16.; Строгович М.С., Алексеева Л.Б. Ларин А.М. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности. – М., 1979; Петрухин И.Л. Батурин Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М., 1979; Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. Эффективность правовых норм. – М., 1980.

Оскільки дослідження проблеми еволюції підходів до поняття ефективності права вже неодноразово розглядалося в рамках як загальнотеоретичних, так й галузевих досліджень, в тому числі в „пострадянський” час, остільки розгляд цього питання в рамках даної роботи уявляється зайвим. Ми ж в своєму дослідженні на підставі аналізу основних підходів та існуючих тенденцій спробуємо сформулювати концептуальне бачення категорії ефективності в сучасному кримінальному процесі.

Про еволюцію підходів до поняття ефективності права окрім вказаних праць див.: Н.С.Алексеев, В.Г.Даев, Л.Д. Кокорев. Очерк развития науки советского уголовного процесса. – Воронеж, 1980. – С.67-71;

Курс советского уголовного процесса. Общая часть. – М., 1989. – С. 249-283; Кузнецов А.П. Курылева В.Н. эффективность уголовно-правовых норм: теоретический аспект// Российский следователь. – 2007, № 20. С. 20

⁹ Див.: Кузнецов А.П. Курылева В.Н. Вказ.праця. – С. 20.

бором мети, відсутністю чітко встановлених єдиних критеріїв ефективності в цій галузі, мір її вимірювання та оцінки»¹⁰.

При всій різноманітності поглядів домінуючим при визначенні категорії ефективності серед процесуалістів слід визнати *цільовий підхід*. Останній обумовлює розуміння ефективності як *співвідношення між фактичним результатом, що настав після реалізації закону, та метою, яку він переслідував*¹¹. На базі такого трактування поняття, що розглядається, були побудовані дослідження вченими питань щодо ефективності як кримінально-процесуального закону, так і правозастосовчої практики¹². І це цілком правильно. Процес здійснення будь-якої діяльності розпочинається з постановки мети та закінчується досягненням певного результату. Однак поставлена мета може досягатися чи ні. Звідси й результат може бути ефективним (в тій чи іншій мірі) чи неефективним. В цьому аспекті терміни ефективність та результативність нерідко розглядаються як тотожні. Під ефективним прийнято розуміти все, що призводить очікувані результати, які співпадають з метою певної діяльності¹³.

¹⁰ Проблемы эффективности борьбы с преступностью в России (материалы научно-практической конференции) // Г.иП., 2003, – № 11, – С. 99-112.

¹¹ Див.: Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. Эффективность правовых норм. – М., 1980. – С. 21-75.

¹² Див, наприклад: Строгович М.С., Алексеева Л.Б. Ларин А.М. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности. М., 1979; Петрухин И.Л. Батурин Г.П., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М., 1979; Зинатуллин З.З. Уголовно-процессуальное принуждение и его эффективность. – Казань, 1981; Пашкевич П.Ф. Процессуальный закон и эффективность уголовного судопроизводства. – М., 1984; Маликов М.Ф. Проблемы судебного приговора. – Уфа, 1987. – С. 109-118 та інш.

¹³ Деякі дослідники, виділяючи в правовій ефективності цільовий компонент, не зводять її до результативності. Виходячи із смислового значення терміну „ефективність” як „властивість когось чи чогось, що призводить до потрібних результатів”, розглядають цю категорію як визначальну дефініцію і трактують як „потенційну властивість правового рішення вчинювати вплив на суспільні відносини в певному напрямку (А. С. Пашков, Д. М. Чечот), сприяти досягненню бажаної мети (М. Д. Шаргородський), забезпечувати досягнення соціально-корисної та об’єктивно обґрунтованої мети (В. А. Козлов), забезпечувати нормальний рух правосуддя (Д. М. Чечот) тощо. (Див.: Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. – М., 1980. – С. 23-24). Не піддаючи ретельному аналізу викладені підходи, вкажемо лише на те, що обидва з них мають право на існування, не протирічають один одному. З цього приводу приєднуємося до точки зору щодо можливості розгляду ефективності і як визначальної, і як визначаючої категорії (Див.: Абрамова А.А. Эффективность механизма правового регулирования. Автореф. дисс...канд.юрид.наук. – Красноярск, 2006. – С. 5.). Як оцінна категорія вона здатна відігравати важливу роль в управлінні різними видами соціальної діяльності, в тому числі кримінально-процесуальною діяльністю. Розгляд категорії ефективності як оцінюваної з позиції досконалості її складових елементів є необхідною умовою для пошуку резервів вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності державних органів та посадових осіб, що ведуть процес.

Отже, відправним моментом, критерієм¹⁴ для оцінки ефективності будь-якого явища, зокрема й кримінально-процесуальної діяльності є *ступінь досягнення тієї мети, заради якої ця діяльність здійснюється*. Оскільки йдеться про здійснення діяльності у правовій сфері, звичайно такі цілі (завдання) формулюються не довільно, а встановлюються у Законі. В кожному акті діяльності того чи іншого суб'єкту кримінального процесу вирішуються особливі завдання, досягаються специфічні цілі, що в сукупному рахунку призводять до виконання завдань кримінального процесу¹⁵.

Визначати поняття ефективності як оцінної категорії необхідно саме через „ступінь”, „рівень” її результативності, Оскільки ефективність як оцінна категорія є мірою «речей», цим поняттям не тільки визначається *прикладний* характер успішності, результативності діяльності органів та осіб, що ведуть процес, проте й *диференціюється* оцінка їхньої діяльності. Спроби визначення ефективності як „відповідності фактично досягнутого поставленій цілі”, „адекватності між ідеально наміченим та реально досягнутими результатами” були піддані обґрунтованій критиці з боку вчених¹⁶.

Далі, слід відмітити достатньо визначений (іманентно властивий) зв'язок категорії ефективності з *якісною визначе-*

ністю явища, що визначається цим поняттям. Для оцінної категорії „ефективність” не байдужим є той шлях, який призвів до необхідного результату. Як справедливо було зазначено в правовій літературі, „відношення результату до мети не є єдиним критерієм ефективності, оскільки важливим є не тільки сам результат, проте й оцінка засобів та витрат, за допомогою яких цей результат досягається”¹⁷. Визнаючи досягнення мети, відправним моментом при оцінці ефективності кримінально-процесуальної діяльності, не можна недооцінювати засоби, що призводять до такої мети, оскільки „...без засобів цілі нереальні, нездійснювані, так само як і при відсутності цілей існуючі засоби не призводять до будь-якого результату”¹⁸. Отже, йдеться про необхідність при визначенні ефективності будь-якого процесу враховувати не тільки результат певної діяльності, що складає його зміст, але й виходити з якісної характеристики відповідних елементів, що складають його структуру. „Робота механізму, з одного боку, повинна оцінюватися в повному обсязі як єдине цілісне явище; з іншого – визначатися якістю діяльності окремих його вузлів, ланок, елементів”¹⁹. Інакше кажучи, результативність процесу, якщо вона закономірна, а не випадкова, не може розглядатися у відриві від якості його структурних елементів²⁰. Тому правильним слід визнати

¹⁴ Для вирішення питання щодо ефективності будь-то діяльності чи правової норми необхідно встановити критерії (від грецьк. Kriterion – засіб для судження) – ознака, на підставі якої провадиться оцінка, визначення чи класифікація чого-небудь; мерило оцінки”. Див.: Советский энциклопедический словарь. – М., 1980. – 663с.

¹⁵ Тут ми не будемо вдаватися до докладного аналізу питання щодо завдань кримінального судочинства та розмежування категорій „ціль”, „завдання” та „призначення” кримінального судочинства, оскільки ця проблема плідно розроблялася і дискутировалася в юридичній науці як в дореволюційній, так і радянській час. Особливий відтінок ця дискусія має сьогодні в умовах кардинальної переорієнтації діяльності органів досудового розслідування та суду на пріоритетність захисту прав особи та необхідності нормативного закріплення концепції сучасного цільового призначення кримінального судочинства в новому Кримінально-процесуальному кодексі України. Невипадково ця проблема стала самостійним напрямком низки досліджень за період останніх десяти років. Див., наприклад: Барабаш А.С. Природа российского уголовного процесса, цели уголовно-процессуальной деятельности и их установление. – СПб.: Юрид.центр Пресс, 2005; Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в Контексті європейських стандартів. – К.: Юрінком Інтер, 2005; Попов А.П. Целеполагание в современном уголовном судопроизводстве. – Петигорск, 2005 тощо. На цих сторінках лише обмежимося констатацією того, що такі завдання на даний час визначені в ст.2 чинного КПК України.

¹⁶ Як справедливо зазначено Ф.Н. Фаткулінін в ракурсі дослідження питання ефективності закону, – „Логічно така теза не тільки виключає диференціацію ефективності процесуальних норм та інститутів на будь-які ступені, проте й призводить до визнання ефективними лише тих правових установлень, заради яким вже повністю досягнути цілі законодавця”. Див.: Вопросы эффективности советского уголовного процесса. – Казань, 1976. – С.21.

¹⁷ Див. : Пашков А.С., Явич Л.С. Эффективность действия правовой нормы(к методологии и методике социологического исследования) / Сов. Государство и право. – 1970. – №3 – С.42.

¹⁸ Каримов Д.А. Философские проблемы права. – М.: «Мысль», 1972. – С.381.

¹⁹ Див.: Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Под ред. Проф. М.Н. Марченко. Том 2. теория права. – М.: Изд-во «Зерцало», 2000. – С. 282

²⁰ Якісний підхід до розуміння ефективності діяльності у кримінальному судочинстві простежується у працях вчених, які розробляли цю проблему на рівні окремих стадій, інститутів, діяльності окремих суб'єктів кримінального процесу, також в ракурсі розгляду суміжних загальнотеоретичних питань А.Б.Соловьев. Методология и методика исследования эффективности производства следственных действий // Актуальные проблемы досудебных стадий уголовного судопроизводства. –М.: Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – С.75; Арсеньев В.Д., Матийченко Б.А. теоретические вопросы эффективности судебно-экспертной деятельности по уголовным делам.// В сб.: организационные проблемы судебной экспертизы. – М., 1982.П.С. Элькинд. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. – С.65. Власов В.И. Качество расследования преступлений. Ульяновск, 1985; Степанов К.В. Проблемы качества предварительного расследования. Автореф.дисс....канд.юрид.наук. – Краснодар, 2004; Баев О.Я. уголовно-процессуальное исследование преступлений: система и ее качество. – М: «Юрлитинформ», 2007.

діяльнісний підхід деяких дослідників до вирішення тих чи інших правових питань ефективності. Так, Ю.Е.Аврутин з цього приводу зазначає: «В основі методології аналізу ефективності правоохоронної діяльності має бути діяльнісний підхід, при цьому поняття «ефективність» має охоплювати всю структуру діяльності, тобто не тільки її результат, проте й цільове призначення, процес та особистий стиль здійснення, засоби, що використовуються при цьому»²¹.

Отже, невідмінною умовою повного та всебічного визначення поняття ефективності кримінально-процесуальної діяльності є виділення та аналіз її складових структурних компонентів. Тут слід зазначити, що питання щодо структури кримінально-процесуальної діяльності хоча вже й було предметом самостійного розгляду в сучасній загальнотеоретичній, філософській, а також процесуальній літературі²², проте з точки зору наших дослідницьких інтересів (*виділення та аналіз структурних елементів кримінально-процесуальної діяльності як складових його ефективності*) потребує окремого самостійного дослідження. Не забігаючи наперед, тут лише коротко зазначимо наступне. Екстраполяція загальнотеоретичних положень у сфері теорії соціальної та юридичної діяльності на кримінальне судочинство дає можливість вважати, що *змістовими* структурними компонентами кримінально-процесуальної діяльності є *суб'єкт, предмет, мета, засіб, форма, результат* діяльності, а також сама *дія*, які перебувають між собою у певному взаємозв'язку та взаємозалежності. Отже, об'єктами оцінки з позиції якості будуть виступати не тільки результат кримінально-процесуальної діяльності, проте й решта вказаних її змістових складових елементів. Викладене обумовлює необхідність надати характеристику „якості” в кримінальному

судочинстві²³. Взагальному вигляді якість об'єкту – це його відповідність певним стандартам²⁴. Якщо йдеться про визначення якості у правовій сфері, то такі стандарти, встановлюються державою у відповідних законах та відомчих нормативних актах у формі певних вимог, що висуваються до процесуальних дій та рішень. Оскільки саме кримінально-процесуальний закон націлює органи кримінальної юстиції, що здійснюють провадження у справі, на ті чи інші стандарти їх діяльності, такі правові вимоги до їх діяльності мають „віддзеркалювати” сучасні очікування суспільства від результатів такої діяльності. Як справедливо в цьому аспекті зазначив В.І. Власов, «... правовий зміст якості розслідування злочинів відповідає вимогам соціально-економічного розвитку, демократичному перетворенню всіх сторін життя нашого суспільства, оскільки в нього органічно може увійти кожна вираблена наукою і практикою властивість, що поліпшує якість дізнання та попереднього слідства, та отримала державне оформлення та закріплення в кримінально-процесуальних нормах. І навпаки: якщо будь-який кримінально-процесуальний припис застарів і не містить сучасних вимог до якісних властивостей розслідування, то він уточнюється, доповнюється, змінюється чи скасовується».

²³ Тут слід відмітити, що проблема якості у кримінальному судочинстві на комплексному рівні є малорозробленою. Окремі її аспекти розглядалися в науці в основному в контексті глибокого дослідження проблем ефективності кримінального судочинства. Їм, зокрема, присвячені вже згадувані колективні дослідження та наукові роботи відомих процесуалістів. Що ж до комплексного кримінально-процесуального дослідження питання якості, то таких робіт небагато: за радянських часів – Морщакова Т.Г. Теоретические основы оценки качества и организации правосудия по уголовным делам (процессуальные, статистические и социологические аспекты). Автореф.дисс.... докт. юрид.наук. – М., 1985. Власов В.И. Расследование преступлений. Проблемы качества. – Саратов, 1988; Власов В.И. Качество расследования преступлений. – Ульяновск, 1985; За сучасний період, як нам відомо, цей проблематиці присвячені лише 2 праці російських процесуалістів – Степанов К.В. Проблемы качества предварительного расследования. Автореф.дисс....канд.юрид.наук. – Краснодар, 2004; Баев О.Я. уголовно-процессуальное исследование преступлений: система и ее качество. – М.: «Юрлитинформ», 2007.

²⁴ Звичайно, уявлення сутності категорії якості як взагалі, так і в правовій сфері потребує розгляду багатоспекторного кола питань. Через обмеженість об'ємом роботи на цих сторінках ми не будемо поглиблюватися в проблему якості, оскільки остання є темою самостійного, дуже актуального в сучасних умовах, дослідження. Тут лише відсилаємо читача до відповідної довідкової та управлінської літератури, зокрема, Див.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1989. –Т. 2 – С. 99; Словарь русского языка. В 4-х т. М., 1982. Т.2. С.38; Философский словарь. М., 1975. С.171; Шадрин А.Д. Менеджмент качества. От основ к практике. – М., 2005. – С.157 та ін.

²¹ Аврутин Ю. Е. Эффективность деятельности органов внутренних дел: Государственно-правовые, социальные и организационные аспекты изучения, оценки, проектирования: Автореф. Дисс. ...докт. юрид. наук. – СПб., 1998. – 46 с.

²² Проблема комплексного дослідження кримінально-процесуальної діяльності, її сутності, структури, природи відноситься до числа малодосліджених. Серед сучасних робіт див., наприклад: Дубинський А.Я. Понятие, структура и содержание уголовно-процессуальной деятельности// проблемы социалистической законности: Респ.межвед.науч.сб. – Харьков, 1989. – Вып.24. – С.48. Погорецький М.А. Поняття „діяльність” та його значення для теорії ОРД// Вісник академії правових наук України. – 2004. – №3(38). – С.202 – 213; Аврутин Ю.Е. Вказ.праця; Л.И. Малахова. Вказ.праця тощо.

ся законодавцем»²⁵. Отже, система стандартів кримінально-процесуальної діяльності як взагалі, так і щодо вимог до її окремих структурних елементів має своєчасно модифікуватися на законодавчому рівні відповідно до змін, що відбуваються в соціально-економічному розвитку суспільства. В той же час, констатуючи сучасний стан кримінально-процесуального законодавства можна не доводити тезис про те, що „реалії сучасного кримінального судочинства далеко не завжди відповідають суспільним очікуванням до його якості в цілому, і досягненню його призначення по кожній кримінальній справі”²⁶.

В ракурсі виділеного якісного аспекту ефективності кримінально-процесуальної діяльності плідним для теорії кримінального процесу уявляється розроблений в загальнотеоретичній літературі системний підхід до визначення ефективності механізму правового регулювання. Останній заснований, по-перше, на виявленні якості його *статичних елементів*; по-друге, визначені якості *динамічної сторони* механізму правового регулювання (під якою мається на увазі процес дії статичних елементів), та, по-третє, визначені якості *внутрішніх системних зв'язків* такого механізму²⁷.

Якщо такий підхід екстраполювати на кримінально-процесуальну діяльність, яка сама є одним з елементів правового регулювання, то *ефективність* такої діяльності (і в широкому, і у вузькому її розумінні) як *рівень її результативності (ступень досягнення необхідного результату)* матиме складний „накопичувальний” характер, що визначається сукупністю різнопланових її характеристик: якісною визначеністю статичних структурних компонентів кримінально-процесуальної діяльності (суб'єкту, предмета, мети, засобів, форми, результату), якістю внутрішніх їх системних зв'язків та якістю динаміки такої діяльності. На фундаментальне значення доброякісності виділених статичних змістових компонентів кримінально-процесуальної діяльності вже зверталась увага при розгляді поняття якості в кримінальному судочинстві. Дослідження ж решти складових компонентів ефективності передбачає їх са-

мостійний розгляд, що, на жаль, є неможливим в рамках однієї наукової статті. Тут лише зазначимо, що запропоноване визначення *ефективності кримінально-процесуальної діяльності*, будучи робочим, не претендує на вичерпний перелік усіх її суттєвих рис. Воно є лише відправною теоретичною конструкцією, яка, з одного боку, визначає напрями наповнення цієї категорії специфічним для кримінального судочинства змістом. Таке наповнення повинно відбуватися в напрямках багатовекторного аналізу якісної визначеності вказаних складових, ефективності кримінально-процесуальної діяльності з позиції їх соціальної адекватності та слідуючого за таким аналізом формулювання нових стандартів якості кримінально-процесуальної діяльності. З *іншого боку*, такий підхід до визначення ефективності кримінально-процесуальної діяльності з методологічних позицій вносить порозумілість в категоріальний апарат, слугує упорядкуванню процесуальної термінології, попереджає суміш понять, дозволяє прослідити співвідношення ефективності з іншими суміжними категоріями²⁸.

Отже, викладене обумовлює вектори подальшого дослідження багатоспекторного кола теоретико-практичних питань у сфері ефективності кримінально-процесуальної діяльності, зокрема у напрямках: визначення стандартів якості змістових складових кримінально-процесуальної діяльності – її суб'єктів, засобів, форм, результату залежно від предмета відповідного її різновиду; визначення стандартів якості цілеполягання у кримінальному судочинстві; формулювання вимог до динаміки кримінального судочинства; характеристики механізму формування загальної ефективності всього провадження. Розроблені теоретичні положення створюватимуть базу для формулювання системи нових критеріїв та показників оцінки ефективності діяльності, а значить матимуть безпосереднє прикладне значення для практики діяльності органів досудового розслідування та суду.

²⁸ Про ігнорування різниці між категоріями „якість” та „ефективність” в кримінальному судочинстві докладніше Див.: Власов В.И. Расследование преступлений. Проблемы качества. Дисс. докт. юрид. наук. – С.53 Щодо ототожнювання категорії ефективність з іншими поняттями, такими як „оптимальність”, „правильність” та „обґрунтованість”, „корисність”, „доцільність” Див.: Лебедев М.П. Об эффективности воздействия права// Советское государство и право. – 1963. – №1. – С. 23, 31; Смирнов О.В. Эффективность правового регулирования организации труда на предприятии. – М., 1968. – С. 30. Пашков А.С., Явич Я.С. Эффективность действия правовой нормы// Советское государство и право. – 1970. – № 3. – С. 41.

²⁵ Власов В.И. Расследование преступлений. Проблемы качества. Дисс. Докт. юрид. наук. С.40.

²⁶ Баев О.Я. уголовно-процессуальное исследование преступлений: система и ее качество. – М: «Юрлитинформ», 2007. – С. 3.

²⁷ Абрамова А.А. Эффективность механизма правового регулирования. Автореф. дисс...канд.юрид.наук. Красноярск, 2006. – С. – 12-13.

Розгляд питання щодо концептуального бачення сутності ефективності кримінального процесу був би неповний без аналізу існуючих в сучасній правовій літературі інших підходів до визначення цієї категорії у сфері кримінального судочинства.

Найбільшу полеміку в юридичній літературі викликає *економічний підхід* до визначення ефективності кримінального судочинства. Залежно від характеру відповіді на питання, чи повинні витрати робочого часу, кадрових та інших ресурсів враховуватися при оцінці ефективності діяльності органів та осіб, що ведуть процес, думки вчених розподілялися ще за радянських часів. Так, П.Ф. Пашкевич вважав, що „не можна розглядати ефективність у відриві від економічності, яка є одним з критеріїв ефективності, що ефективне здійснення кримінального процесу досягається лише тоді, коли всі його цілі – і найближчі, і кінцеві – реалізовані із найменшою шкодою для різних соціальних цінностей, з найменшими економічними витратами, в найбільш короткий строк. Чим з найменшими витратами праці досягається швидке та повне розкриття злочину, виявлення винних та притягнення їх до кримінальної відповідальності, тим ефективніше (результативніше) слід вважати кримінальне судочинство”²⁹. Прихильники іншої позиції з питання, що розглядається, звертали увагу на те, що – „співвідношення позитивних та негативних результатів відображає *економічність* (в широкому розумінні), корисність, проте не ефективність застосування норми”³⁰. Деякі автори розглядали витрати на правосуддя лише як засіб досягнення його цілей, проте аж ніяк критерій його ефективності³¹.

Економічний підхід до визначення ефективності набув особливої популярності в сучасних умовах, коли діяльність органів кримінальної юстиції фінансується явно невідповідно до їх реальних потреб. Так В.Т. Томін вважає, що „кримінальний процес (кримінальне судочинство) можна назвати ефективним лише у тому разі, якщо він виконує свої завдання, витрачаючи лише ті засоби, що виділені йому бюджетом....Краще, звичайно, щоб таких грошей було більше та щоб виділені гроші витрачали-

ся раціонально...”³². Такий підхід прослідковується в наступних роботах Н.А. Власової, Ю.В.Деришева, С.В. Бажанова³³.

Засоби досягнення завдань кримінального судочинства, безумовно, повинні бути раціональними, економічними, здатними забезпечити оптимальний результат в досягненні цілей при мінімально сприйнятій витраті зусиль суб’єктів кримінального процесу. Тому ми цілком погоджуємося з думкою вчених, що розглядають економічність не як самоціль, а засіб отримання найкращих результатів у досягненні цілей при витраті найменшої енергії, якщо це не протирічить принципам кримінального процесу³⁴. Неприпустимим є розгляд економічності як основного показника ефективності системи органів кримінальної юстиції, оскільки вирішальне значення має не обсяг різних витрат, а соціально-політичний аспект діяльності цих органів, зокрема, ступінь дотримання законності³⁵. Трактують ефективності як „максимізації досягнення наших цілей шляхом використання обмежених нейтральних ресурсів”³⁶ притаманно сучасній теорії управління. Відповідно до логіки такого підходу, пріоритетними при визначенні та оцінці ефективності діяльності органів кримінальної юстиції, пов’язаної з розслідуванням та вирішенням кримінальних справ, стають питання витрат та здобутків, проте не якості. Разом з тим навряд чи є виправданим зводити призначення вказаних органів тільки до забезпечення функціонування та розвитку державної економіки. З цієї позиції викликає сумнів протистояння деяких вчених введенню до кримінального процесу певних прогресивних інститутів (зокрема, судового контролю за досудовим розслідуванням, суду присяжних тощо) лише через їх високозатратність³⁷.

³² Томин В.Т., Попов А.П. Эффективное уголовное судопроизводство: управленческие, социальные и правовые аспекты. – Петитгорск, 2003. – С.26.

³³ Власова Н.А. Проблемы совершенствования форм досудебного производства в уголовном процессе. Дис. ... докт. юрид. наук – М., 2001. – 405 с.; Деришев Ю.В. Уголовное досудебное производство: концепция процедурного и функционально-правового построения// Автореф. дисс. ...докт. юрид. наук. Омск: Омская Академия МВД России, 2005; С.В. Бажанов. Стоимость уголовного процесса. Дис....д-ра юрид.наук. Нижний Новгород, 2002. 585 с. <http://kalinovsky-k.narod.ru/b/bazanov2002/index.htm>

³⁴ П.С. Элькинд. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. – Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. – С.67.

³⁵ Кудрявцев В.Н. Эффективность применения уголовного закона. – М., 1973. – С.5.

³⁶ Саймон Г.А., Смитбург Д.Х., Томпсон В.А. Менеджмент в организациях. – М., 1995. – С. 27-28.

³⁷ Див.:С.В. Бажанов. Вказ праця; Томин В.Т., Попов А.П. Эффективное уголовное судопроизводство – Петитгорск, 2003. – С. 20.

²⁹ Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности. С.211-218

³⁰ Самощенко И.С., Венгеров А.Б., Никитинский В.Н. К изучению эффективности действующего законодательства. – Правоведение, 1971, №4. – С.25-27.

³¹ Право і соціологія. – М.: „Наука”, 1973, –266 с.

Проблема економного використання ресурсів, засобів кримінально-процесуальної діяльності повинна вирішуватися на законодавчому рівні при розумній конструкції процесуальних форм, які б прискорювали кримінальне судочинство, які мають органічно поєднуватися з інтересами правосуддя. На суб'єктивному рівні правозастосувачів „економічність” досягається шляхом раціонального використання наданих законом засобів діяльності. Наприклад, економічність судового слідства може бути забезпечена шляхом уважного та критичного ставлення судді до визначення списку осіб, які підлягають виклику до судового засідання тощо. Іншими словами, економічність не є самоціллю, а поглинається поняттям якості здійснення кримінально-процесуальної діяльності, є однією з її характеристик. Вимога ж „процесуальної економії” на рівні правозастосовчої діяльності повинна розглядатися крізь призму доцільності у виборі засобів досягнення конкретних цілей у межах та на підставі закону³⁸. У зв'язку з цим не можна недооцінювати певну свободу розсуду, який законодавець надає правозастосувачеві. Як справедливо було відмічено П.С. Елькінд, „...надання компетентному органу держави (посадовій особі) вибору найбільш доцільних засобів досягнення цілей з урахуванням особливостей конкретної кримінально-процесуальної ситуації складає необхідну й при цьому дуже важливу умову забезпечення оптимальної ефективності засобів, що обираються для досягнення цілей кримінального судочинства”³⁹.

Враховуючи, що економічність є лише одним з аспектів якісної характеристики кримінально-процесуальної діяльності, з методологічної сторони уявляється невірним включення такої вимоги в загальне визначення ефективності виду діяльності, що розглядається.

Далі слід виділити існуючий в літературі підхід до розуміння ефективності як рівня збалансованості інтересів. Переорієнтація кримінального судочинства на захист прав та законних інтересів особи (як особи, потерпілої від злочину, так і особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування)

³⁸ М. А. Гуревич „процессуальную экономию”, трактує як „необходимость наиболее полного и целесообразного использования установленных законом процессуальных средств и форм для правильного и быстрого разрешения дела”. Див.: Гуревич М. А. Принципы советского гражданского процессуального права / Труды ВЮЗИ. – М.: ВЮЗИ, 1965. – Т. 3. – С. 55.

³⁹ П.С. Елькінд. Вказ.праця. – С. 66.

обумовлює необхідність з інших позицій підійти до концепції ефективності кримінального судочинства як взагалі, так і його окремих етапів⁴⁰. В цьому аспекті не можна не брати до уваги той факт, що права та законні інтереси осіб, втягнутих до орбіти кримінального судочинства, не завжди співпадають з інтересами правосуддя у вигляді досягнення істини по справі та прийняття законного та обґрунтованого рішення⁴¹. Звідси й реалізацію кримінальним судочинством свого призначення в сучасних умовах деякі процесуалісти вбачають в певному компромісі, досягненні певного балансу між названими інтересами. Так, російський процесуаліст В.Т. Томін однією з основних рис ефективного кримінального судочинства вважає його можливість в конкретних ситуаціях „розумно вирішити об'єктивно існуюче протиріччя між інтересами досягнення цілей кримінального процесу та необхідністю забезпечення прав та свобод громадян, які опинилися до нього причетними”⁴². Визначений автором методологічний підхід простежується (так чи інакше) в низьці наукових досліджень інших російських авторів. Так, наприклад, Ю.В. Деришев включає до поняття ефективності „також адекватність (розмірність) кримінально-процесуальної діяльності обмеженню прав та інтересів учасників кримінального процесу”⁴³. Такий підхід є цілком обґрунтованим та зрозумілим, оскільки віддзеркалює сучасне розуміння соціальної сутності кримінального судочинства. В той же час в аспекті категорії «ефективність» слід зазначити наступне.

⁴⁰ Якщо ст.2 чинного КПК України закріплює охорону прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб одним із „рядових” завдань кримінального судочинства, то ст.3 Конституції України визначає саме пріоритетність забезпечення прав та свобод людини перед іншими цілями правосуддя. Враховуючи різну етимологічну значущість понять забезпечення та охорона, автор дотримується думки про те, що стосовно завдань кримінального судочинства, як взагалі, так і окремих його стадій, доречно вести мову не про охорону, а про *забезпечення* прав та законних інтересів учасників (Див. докладніше: Глинська Н.В. Поняття та критерії ефективності скороченого судового слідства / Питання боротьби зі злочинністю: Збірник наукових праць. – № 15. – Х.: Кроссроуд, 2008. – С. 182 – 198).

⁴¹ Автор в своїх дослідженнях вже торкався питання конфлікту цілей в кримінальному судочинстві. Будучи обмеженим розміром статті, відсилаємо читача до вказаної наукової статті.

⁴² Див.: Томін В.Т., Попов А.П. Эффективное уголовное судопроизводство. – Пятигорск, 2003. – С. 19.

⁴³ Див.: Деришев Ю.В. Уголовное досудебное производство: концепция процедурного и функционально-правового построения // Автореф. дисс. ...докт. юрид. наук. Омск: Омская Академия МВД России, 2005.

Забезпечення прав осіб в кримінальному судочинстві складає суть окремого (пріоритетного) напрямку діяльності органів, що ведуть процес. І тому в сучасній процесуальній літературі воно цілком виправдано включається до функцій кримінального процесу⁴⁴. Максимально високий рівень забезпеченості прав осіб у кримінальному судочинстві є одним з бажаних та необхідних результатів цього напрямку діяльності, а значить, і всього кримінального процесу. Водночас, відмічаючи неодмінне пріоритетне значення прав та основних свобод особи у кримінальному судочинстві, не можна забувати, що в ході провадження кримінально-процесуальної діяльності вирішується й комплекс інших, не менш важливих завдань правосуддя, пов'язаних з розкриттям вчиненого злочину та адекватним вирішенням питання про покарання винного. Як справедливо відмічено у правовій літературі, „...для держави та суспільства однаково важлими є як успішна боротьба із злочинними посяганнями, так і успішний захист прав та свобод людини. Тут недопустимим є протиставлення та конкуренція між публічними та особистими інтересами”⁴⁵. Більш того, в силу органічної єдності та взаємозв'язку завдань забезпечення державою прав та законних інтересів особи, втягнутої в орбіту кримінального судочинства, в тому числі й потерпілого, з розкриттям злочину та справедливим покаранням винного, саме „публічне начало кримінального процесу обслуговує не тільки публічний інтерес, тобто інтерес держави та суспільства в цілому, проте й інтерес особи”⁴⁶.

Що ж до ефективності кримінально-процесуальної діяльності, як загальної категорії, що характеризує „успішність” усіх взаємопов'язаних та взаємодіючих між собою напрямків діяльності, що розглядається, з методологічної точки зору невинуватим

даним є визначати цю категорію через окремі, хоча й найважливіші її компоненти, які відображають одиничне та особливе у змісті загального явища – кримінально-процесуальної діяльності. Враховуючи, що ретельний філософсько-юридичний аналіз характеру співвідношення категорій „загальне поняття” та „часткове поняття” був проведений В.С. Зеленецьким, відсилаємо читача до відповідної праці⁴⁷.

Проблема ж забезпеченості інтересів суспільства та окремих осіб у кримінальному судочинстві відноситься до соціальної ефективності самого права та повинна вирішуватися, перш за все, на правотворчому рівні⁴⁸. Це стосується досконалості нормативної основи правового регулювання (відповідності юридичних норм загальносоціальним закономірностям, наявності відпрацьованих процедурних механізмів їх реалізації тощо)⁴⁹.

⁴⁷ Див.: Зеленецкий В.С. Общая теория борьбы с преступностью. – Х.: Основа, 1994. – С. 114-120. Тут лише процитуємо О.П. Шептуліна, який відмітив „... те, що загальне поняття є продуктом узагальнення колосального конкретного матеріалу, що стосується окремих явищ, предметів, чи те, що загальне поняття охоплює велику кількість окремих предметів, ніскільки не говорить про те, що воно включає до свого змісту все багатство особливого, притаманного даним окремим предметам чи даному конкретному матеріалу. Якщо б воно (загальне поняття) дійсно включало до свого змісту все, що притаманно конкретним предметам, що складають його об'єм, воно не було б результатом узагальнення цих предметів, а скоріше, було б результатом звалювання їх в одну кучу, не загальним поняттям, прикладним до кожного з них, а одиничним поняттям, що не є прикладним щодо жодного з них, проте лише до їх сукупності” (Див.: Шептулин А.П. Диалектика единичного, особенного и общего. – М., 1973. – С. 192-193).

⁴⁸ Зокрема, підхід до розгляду ефективності права як збалансованості інтересів, потреба людей не є новим для теорії права. Так В.В. Лапаєва вказує на те, що „у сучасних умовах задача правового регулювання вбачається не в досягненні заданих зверху цілей, а у вираженні та узгодженні соціальних інтересів, що сприяє нормальному, довільному розвитку суспільних відносин. А тому положення теорії ефективності законодавства мають бути відповідним чином переглянуті”. Проблеми общей теории права и государства/ Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 2002. – С. 503-504. Східні думки висловлені й іншими авторами. (Див., наприклад, : Казимирчук В. П. Социальный механизм действия права // Сов. Государство и право. 1970. № 10. – С. 37. Савельева Е. М. Проблемы совершенствования законодательной деятельности в России на федеральном уровне// Государство и право. – 2001. – № 9. – С. 5.)

В той же час спроби звести проблему ефективності навіть на рівні правотворчості до збалансованості викликають обґрунтовані заперечення з боку вчених. Як справедливо було зазначено в правовій літературі, „Погоджуючись із тим, що у сучасних умовах, цілі та завдання суттєво змінилися, відмітимо, що достатньо важко визначити, наскільки збалансовано узгоджені соціальні інтереси, наскільки надійно забезпечена «максимально можлива міра свободи», а значить, наскільки ефективна система діючих норм права” (Див.:Жинкин, С.А. Некоторые аспекты понятия эффективности норм права//Правоведение. – 2004. – № 1 (252). – С. 191-196).

⁴⁹ Докладніше див. : Загальна теорія держави і права: /За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Харків: право, 2002. – 432 с., С. 417. та ін.;

⁴⁴ Див.: Ф.А. Абашева, Зинатуллин Т.З. Функциональная характеристика современного российского уголовного процесса. – М.: Изд-во «юрлитинформ», 2008. – С. 17-18.

⁴⁵ Див.: Еникеев З. Д., Васильева Е.Г. Исследование проблем правовой защиты общечеловеческих ценностей как одно из важных направлений развития отечественной уголовно-процессуальной науки <http://www.iuaj.net/lib/konf-MASP/enikeev.htm>. Такий підхід відображений в міжнародних актах, пов'язаних з соціальним прогресом та розвитком із досягненням у рівній мірі їх головних цілей, у числі яких вказується проведення заходів в сфері соціального захисту та боротьби із злочинністю. См.: Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М., 2000. – С. 37, 39, 53, 79, 82, 88, 328 и др.

⁴⁶ Артемонова Е.А. Частное начало в российском уголовном судопроизводстве. – Саратов: Изд.-во ГОУ ВПО «саратовская государственная академия права», 2004. – С.30.

Не претендуючи на вичерпність, відмітимо лише декілька моментів. Екстраполяція ст.3 Конституції України на кримінальне судочинство повинна знайти своє відображення в „ієрархічній побудові” завдань кримінального процесу в новому КПК України, виходячи з пріоритетності забезпечення прав особи⁵⁰. Як справедливо було зазначено І.Б.Михайловською, „...набір завдань, вирішення яких необхідно для її (цілі – *авторський додаток*) досягнення, повинен мати не лінійну, а ієрархічну структуру, що дозволяло б визначити пріоритетність завдань, що вирішуються, та критерії вирішення конфлікту між ними, узгодженості декларативних положень з конкретними завданнями діяльності суб'єктів шляхом досконалої логічної побудови основних інститутів, системи принципів”⁵¹.

Оскільки ж повне та вичерпне узгодження приватних та публічних інтересів в законі апріорі є неможливим в силу індивідуальності кожної кримінальної справи, на правозастосовчому рівні вирішення проблеми збалансованості інтересів (рівно як і економічності провадження) пов'язано з тією ж *доцільністю* у правозастосуванні, яка передбачає „врахування конкретних умов застосування того чи іншого нормативно-правового акту, взяття до уваги специфіки ситуації, що склалася на момент прийняття рішення, вибір найбільш оптимального варіанту реалізації правових вимог в тих чи інших конкретних обставинах”⁵². Як правило, призначенням правозастосувачів, є якісне застосування правових норм. Інша ситуація складається при застосуванні норм, що надають правозастосувачеві певну свободу розсуду (відносно-визначених, диспозитивних норм, норм, що містять оцінні поняття). В цій ситуації пріоритетність захисту прав і свобод людини, як справедливо зазначає О.В. Капліна, „повинна бути для органів, що ведуть процес, орієнтиром в їх правозастосовчій діяльності, засобом до розкриття змісту оцін-

⁵⁰ Про ідею ієрархічної побудови цілей та завдань кримінального судочинства докладніше Див.: І.Б. Михайловская. Цели, функции, принципы российского уголовного судопроизводства. – М., 2003. – С.42-61; І.Б. Михайловская. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса// Государство и право, 2005, – №5. – С.111-118; Демидов И.Ф. Проблема прав человека в российском уголовном процессе (концептуальные положения). – М., 1995. – С. 6,37.

⁵¹ І.Б. Михайловская. Социальное назначение уголовной юстиции и цель уголовного процесса// Государство и право, 2005. – №5. – С. 111-118.

⁵² Див.:Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Под ред. Проф. М.Н. Марченко. Том 2. Теория права. – М.: Изд-во «Зерцало», 2000. – С. 318.

них понять, істотно впливати на процес застосування права, бути критерієм оцінки самих результатів тлумачення”⁵³. Отже, в правовій державі принцип пріоритетності забезпечення прав та законних інтересів осіб має стати неодмінною умовою та керівною засадою правозастосовчої діяльності державних органів. З функціональної точки зору, посилення на такий принцип правозастосувачем при мотивуванні обрання „найменш обмежувачого” права та законні інтереси особи варіанту поведінки у спірній кримінально-процесуальній ситуації буде нічим іншим, як одним з законних засобів обґрунтування правильності та справедливості його позиції. Таким чином, відбувається своєрідне „прирощування” ступеня ефективності правової норми за рахунок її найбільш доцільного застосування.

Наприкінці розгляду цього питання слід зазначити, що викладене не виключає, більш того, обумовлює необхідність оцінки ефективності діяльності органів, що ведуть процес з позиції нового для кримінального процесу критерію – рівня забезпеченості прав та законних інтересів учасників процесу як в рамках провадження по справі взагалі, так і на певному його етапі.

*Рекомендована до друку на засіданні сектору
дослідження проблем судової діяльності
ІВПЗ АПРН України*

(протокол №8 від 10 вересня 2008 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, професор В.С. Зеленецький

⁵³ Див.: Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: Монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 52.

**ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ
СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ**

Актуальним у світлі започаткованої у 2008 р. Президентом України конституційної реформи є питання обсягу регулювання організації й діяльності судової влади в Основному Законі України. Відповідно до Указу Президента України “Про національну конституційну раду” від 27.12.2007р¹. на неї покладено завдання підготовки концепції системного оновлення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні та проекту нової редакції Конституції України. Отже, постає питання реформування судової системи України.

Ступінь розробленості проблеми. Перспективи розвитку законодавства про судоустрій України вивчалися такими вченими, як С.Г. Штогун², М.І. Сірий³, Р.О. Куйбіда⁴. Ними висловлювалися авторські позиції щодо моделі судової системи України, доцільності реформування ряду її інститутів, однак, закріплення основ судоустрою на рівні Основного закону країни ними не вивчалось.

Метою даної статті є аналіз концептуальних засад реформування судової системи України, зокрема проблеми визначення меж конституційно-правового регулювання судової влади і забезпечення стабільності судової системи.

Аналіз конституцій європейських країн свідчить, що кожна країна обирає власну модель конституційних засад судової влади. Досить значний обсяг статей, присвячених судовій владі, містить Основний Закон ФРН. У ньому закладено основи судової системи, яка є децентралізованою і складається із судів федерального рівня і судів земель, повноваження Федерального Конституційного суду і конституційних судів земель, право за-

гальних судів на звернення до конституційних судів у визначених законом випадках, незалежність суддів, заборона на створення надзвичайних судів, право особи на звернення до суду, гарантії особи у разі затримання за підозрою у вчиненні злочину (статті 92-104)⁵. Конституція Франції містить лише норми щодо повноважень Вищої ради магістратури, незалежності судової влади і незмінюваності суддів, заборони свавільного затримання особи (статті 64-66)⁶.

Аналіз зазначених вище та ряду конституцій інших країн Європи дозволяє зробити висновок, що в них, як правило, визначаються основні принципи організації судової системи, заборона на створення надзвичайних і особливих судів, незалежність і недоторканність суддів, повноваження голови держави у галузі судоустрою, повноваження конституційного суду країни, право особи на судовий захист і процесуальні права особи у разі затримання за підозрою у вчиненні правопорушення. Типовим для конституцій країн Європи є визначення складу і повноваження вищого органу суддівського самоврядування, який є відповідальним за формування суддівського корпусу, а іноді й інших працівників у галузі юстиції (прокурорів, слідчих) – Туреччина, Франція, Болгарія, Польща, Італія, Португалія, Іспанія. Загальною рисою основних законів країн Європи є лаконічність у визначенні структури судової системи: як правило, її склад визначається чинним законодавством⁷.

Слід зазначити, що Конституція України 1996 р. (далі – КУ) в порівнянні з конституціями інших країн Європи містить досить детальне регулювання основ судоустрою й судочинства. Важливими положеннями Основного Закону України у цій сфері є пріоритет прав і свобод людини і громадянина (ст. 3), принцип верховенства права (ст. 8), гарантування судового захисту прав і свобод людини і громадянина й права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст.55), право на надання кваліфікованої правової допомоги у судах (ст. 59),

¹ Офіційний вісник Президента України від 05.01.2008. – 2008 р. – № 1. – Стор. 55. – Ст. 57.

² С.Г. Штогун. Перспективи судоустрою // Зеркало недели. – 2006. – № 28(607). – С. 6.

³ Н.И. Сирый. Судебная реформа: заявления, проекты и реалии. – 2007. – № 10 (639). – С. 7.

⁴ Куйбіда Р.О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи: Моногр. – К.: Атіка, 2004. – 288 с.

⁵ Основной Закон Федеративной Республики Германия от 23.05.1949 г. // Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Л.А. Окунькова. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 181-234.

⁶ Конституция Французской республики от 02.04.1976 г. // Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Л.А. Окунькова. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 665-586.

⁷ Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Л.А. Окунькова. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – 895 с.

визначення виключно законами України питань судоустрою, судочинства, статусу суддів (ст. 92). Два окремих розділи КУ присвячені безпосередньому регулюванню організації судової влади – розділ VIII “Правосуддя” і розділ XII “Конституційний Суд України”. У розділі VIII закладені основні засади організації судової системи (територіальність, інстанційність, спеціалізація, єдність, поширення судової юрисдикції на всі правовідносини, які виникають у державі, обов’язковість судових рішень), її ланки (місцеві, апеляційні суди, Верховний Суд України, підсистема спеціалізованих судів), основи статусу суддів (незалежність, недоторканність, незмінюваність, вимоги до професійних суддів, основи процедури їх призначення й обрання на посади, підстави звільнення суддів), державне фінансування органів судової влади, повноваження і склад Вищої ради юстиції як органу, який є відповідальним за формування висококваліфікованого суддівського корпусу. Розділ XII КУ визначає повноваження, склад і порядок формування Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції⁸.

На подальших етапах конституційної реформи слід мати на увазі, що надто детальна регламентація організації судової влади на конституційному рівні не потрібна. Основний Закон України має містити засадничі положення, які стосуються устрою судової системи і порядку відправлення правосуддя. Зокрема, розширення нині існуючого обсягу регулювання цих питань є недоречним. Більше того, варто відмовитися від визначення переліку судових ланок, які входять до складу судової системи і ряду положень щодо статусу суддів. Ці питання мають бути врегульовані на рівні закону, оскільки у такому разі при виникненні необхідності реформування судової системи необхідно буде лише змінити відповідне законодавство. Внесення змін до КУ з огляду на правову природу цього акту вищої юридичної сили є ускладненим.

Однак низка норм Конституції України, що стосуються організації та діяльності судової влади, потребує змін і уточнення.

По-перше, назва розділу VIII – “Правосуддя” має бути замінена на назву “Судова влада”. В науковій юридичній літературі усталеною є думка про те, що останній термін є більш широким і охоплює як власне судові установи, так і інші органи, які займаються організаційним і кадровим забезпеченням судів. Отже, під

органами судової влади слід розуміти усі суди, які діють на території України, а також Вищу раду юстиції, кваліфікаційні комісії суддів, органи суддівського самоврядування. Досить вдалою є пропозиція віднести до судової влади і Державну судову адміністрацію України як орган організаційного і фінансового забезпечення судів, підпорядкувавши її Верховному Суду України.

По-друге, частину 1 ст. 55 КУ слід викласти в такій редакції: “кожній особі у разі порушення її прав і свобод забезпечується право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом, утвореним на підставі закону. Забороняється безпідставна відмова у наданні судового захисту”. У такий спосіб на конституційному рівні буде закріплене право особи на доступ до суду і справедливе судочинство.

По-третє, на конституційному рівні варто посилити гарантії незалежності і незмінюваності суддів. Нині відповідно до КУ судді загальних судів призначаються на перший строк – 5 років – Президентом України, а після цього у разі успішної діяльності на посаді можуть бути обрані безстроково Верховною Радою України. Міжнародні експерти неодноразово наголошували на тому, що процедура переобрання суддів негативно позначається на їх незалежності, оскільки існує ризик їх повторного необрання. Крім того, в умовах політичної реформи Верховна Рада України не працює протягом значних проміжків часу, а отже, складається ситуація, коли судді мають по декілька місяців чекати на їх обрання. За цей час вони отримують заробітну плату в суді, але не мають право відправляти правосуддя. Такі ситуації є несприятливими з огляду на існуюче нині навантаження на суддів загальних судів. Отже, варто відмовитися від процедури двоетапного призначення суддів на посади і надати відповідні повноваження або Президенту, або Верховній Раді України. У такий спосіб це питання вирішено у Російській Федерації, де судді призначаються на посаду Президентом РФ (ст. 128 Конституції РФ)⁹. Перевірка професійних якостей суддів має бути зміщена на етап призначення кандидатів на відповідні посади. Наприклад, можливе запровадження конкурсного відбору кандидатів на посади суддів за умови проходження обов’язкового стажування кандидатів, які успішно склали кваліфікаційний іспит у суді з метою перевірки їх здібностей до практичної роботи.

⁸ Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
208

⁹ Конституция Российской Федерации. – М.: ЭЛИТ, 2004. – 32 с.
209

По-четверте, слід визначити на конституційному рівні, що звільнення суддів має бути обґрунтованим і проходити лише на підставах і у спосіб, визначений законом. Суддя може бути звільнений з посади лише тим органом, який його призначив, і лише після проведення службової перевірки, передбаченої законом. Підстави звільнення і усунення суддів від посади, а також процедура перевірки діяльності суддів мають бути чітко закріплені в Законі України “Про статус суддів”. Слід також уточнити і Закон України “Про Конституційний Суд України” у частині процедури звільнення відповідних суддів з посад. Ситуації, коли судді звільняються з посад без попередження і відповідного мотивування, мають бути заборонені на конституційному рівні.

По-п’яте, слід надати Конституційному Суду України право вирішувати конфлікти, які відбуваються між вищими органами влади в Україні. Ця новація викликана об’єктивними реаліями політичної реформи, яка триває в Україні й здатна значно підвищити авторитет судової влади у суспільстві. Аналогічним повноваженням наділені Конституційний Суд РФ (п. 3 ст. 125 Конституції РФ)¹⁰, Федеральний Конституційний Суд ФРН (п. 3,4 ст. 93 Конституції ФРН)¹¹.

Слід зупинитися і на перспективах удосконалення судової системи України. Запропоновані Концепцією вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів¹² зміни до судового устрою по суті своїй є не еволюційними, а докорінними, спрямованими на повну перебудову судової системи на принципово нових положеннях, адже пропонується змінити як інстанційну побудову судової системи, так і її структуру по горизонталі. Однак такі зміни не є фінансово обґрунтованими, крім того, викликає сумніви їх практична необхідність. Авторами концепції не було проведено комплексного дослідження, яке б довело, що діюча система судового устрою не виконує завдань, які стоять перед нею. Безперечно, вона не є досконалою, має свої недоліки, але

вади можна усувати шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства.

Так, у Концепції пропонується ліквідувати господарські суди, а суди загальної юрисдикції розділити на кримінальні та цивільні з відповідним створенням вищих спеціалізованих судів. По-перше, це створює ситуацію, коли судова система із централізованої стає децентралізованою, що суперечить положенням Основного Закону України (ст. 125 КУ). По-друге, це створить численні проблеми організаційного і матеріального характеру (за підрахунками Держаної судової адміністрації України витрати на утворення нових ланок судової системи, а саме вищих кримінальних і цивільних, окружних кримінальних судів, складе майже 1,1 млрд. грн.). По-третє, господарські суди досить ефективно діють. За даними судової статистики у 2002–2004 рр. у господарських судах понад строки, встановлені законом, розглянуто 0,001–0,002 % справ. Аналогічний показник у судах загальної юрисдикції склав 19,5–20,0 %.¹³ Це свідчить про більш високу ефективність судів господарської юрисдикції.

Для судової системи не менш важливою, ніж досконалість внутрішньої побудови, є *стабільність законодавства про судоустрій*, що дозволяє забезпечити усталену роботу судової системи впродовж тривалого часу. Можна послатися на досвід розвинених країн. Як правило, судові системи, які склалися у тій чи іншій країні, є досить усталеними. Деякі з них функціонують незмінно або із незначними змінами протягом багатьох десятиріч. Так, судова система США базується на Акті про судоустрій 1789 р., Німеччини – на законі Про судоустрій 1877 р. в редакції від 09.05.1975 р., Італії – на Статуті про судоустрій від 1941 р. У Франції статус суддів визначається законом про статус магістратури 1958 р., а судова система – Кодексом про судовий устрій Франції 1978 р.¹⁴ Часта зміна судової системи, крім іншого, суперечить принципу правової визначеності, розвиненому у практиці Європейського Суду з прав людини, складовою якого є вимога розумної стабільності права, що забезпечує незмінність правових приписів протягом певного періоду і зумовлює заборону їх частих змін¹⁵.

¹⁰ Конституция Российской Федерации. – М.: ЭЛИТ, 2004. – 32 с.

¹¹ Основной Закон Федеративной Республики Германия от 23.05.1949 г./ Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Л.А. Окунькова. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1999. – С. 181 – 234.

¹² Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.2006 р., № 361/2006 // Уряд. кур’єр (Орієнтир). – 2006. – № 95. – С. 1-8.

¹³ Дані про роботу судів загальної юрисдикції у 2002 – І півріччі 2005 рр. // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 11(63). – С. 34.

¹⁴ Безнасюк А.С. Рустамов Х.У. Судебная власть: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИДАНА; Закон и право, 2002. – 455с. – С. 203.

¹⁵ Погребняк С. Вимоги до нормативно-правових актів, що впливають з принципу правової визначеності // Вісн. Акад. прав. наук України. – № 3(42). – 2005. – С. 42-53. – С. 50.

Окрім того, на користь необхідності забезпечення стабільності законодавства про судоустрій можна навести такі аргументи. У 1976 р. відомий російський процесуаліст М.А. Гурвич обґрунтував поняття „стабільність судового рішення, яке набуло законної сили”. Така стабільність, на думку автора, забезпечується двома заборонами: по-перше, неможливістю його перегляду; по-друге, неможливістю нового розгляду справи, який здатен призвести до скасування або зміни раніше винесеного рішення¹⁶. Це положення можна застосувати не лише до судових актів, а й до судової системи як такої.

Але найбільш переконливим є посилання на загальну теорію систем. Система з точки зору філософського підходу – це сукупність пов’язаних між собою елементів, які складають певне цілісне утворення. Системний об’єкт не можна розглядати як такий, що складається із окремих елементів і відносин між ними; його не можна пізнати, якщо виділити лише одну із складових його зв’язків; специфіка цього об’єкту полягає у наявності взаємозалежних зв’язків, і дослідження цього взаємозв’язку є важливим завданням наукового аналізу. Дуже важливою є особлива єдність системного об’єкту із навколишнім середовищем, той факт, що ця система, як правило, є елементом іншої системи більш високого порядку, а її елементи водночас є системою більш низького порядку.

Викладене дає підстави виокремити сутнісні характеристики системи, як-то: (1) цілісність та подільність на елементи; (2) наявність стійких зв’язків (відносин) між елементами системи, які є більш міцними, ніж зв’язки (відносини) цих елементів з елементами, які не входять до даної системи; (3) наявність інтегративних властивостей, які притаманні системі у цілому, але не спостерігаються у її окремих елементах; (4) організація (зорганізованість) систем, які розвиваються¹⁷.

Не викликає заперечень, що будь-яка судова система є різновидом соціальної системи, а отже її побудова і функціонування підпорядковується загальним законам соціальних систем. Віснуючій класифікації систем за різними критеріями судову систему можна віднести до: (1) штучної системи (оскільки вона утворена людиною); (2) цілеспрямованої (вона має мету: судова система є

організаційно-функціональним втіленням судової влади, основне призначення якої – захист прав і основних свобод людини і громадянина); (3) ієрархічної (структурованої), оскільки вона побудована за різними рівнями; (4) відкритої (вона взаємодіє з оточуючим середовищем; (5) за ступенем складності – складна, але така, що підлягає опису; (6) рівновагової (якщо зміни проходять одночасно за двома протилежними напрямками, то на певному рівні вони компенсуються); (7) з точки зору організації, судова система стабільна (не розвивається), але з точки зору стадій процесу для його суб’єктів – вона є такою, що знаходиться у розвитку¹⁸.

В основі принципів управління будь-якою системою лежить два основних положення: з одного боку, слід забезпечити задану системі мету функціонування, а з іншого – стабільність її існування в зовнішньому світі, що змінюється. Крім того, умовою існування будь-якої системи є її стійкість, тобто незалежність від тих зовнішніх впливів, яких вона постійно зазнає. Це означає, що незважаючи на коливання, система зберігає ті її сутнісні властивості, які роблять її системою. Стійкість системи розуміється як її властивість зберігати динамічну рівновагу із зовнішнім середовищем, як здатність до змін та адаптації. В багатьох випадках загальна стійкість системи підвищується із зростанням кількості її елементів лише за умови, що збільшення кількості елементів не призводить до зменшення структурної цілісності системи. За загальним правилом, стійкість системи залежить не лише від кількості її елементів, але й від характеру самих елементів, способів їх взаємодії та виду структурних зв’язків. Так, наприклад, добре організована армія може бути більш боездатною та стійкою, ніж чисельна, але слабка армія¹⁹.

Отже, враховуючи викладені аргументи, можна зробити висновок, що судова система задля забезпечення досягнення очікувань суспільства і законодавчо визначених завдань має бути стабільною, тобто незмінюваною протягом певного часу. Не можна маніпулювати гаслами судово-правової реформи без ретельного обґрунтування пропонованих змін. Вважаємо, що єдиною підставою для докорінного реформування системи судів має бути

¹⁶ Гурвич М.А. Судебное решение. Теоретические проблемы. – М.: Юрид. лит., 1976. – 265 с. – С. 47.

¹⁷ Прангишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности. – М.: СИНТЕГ, 2000. – С. 63.

¹⁸ Прангишвили И.В. Системный подход и общесистемные закономерности. – М.: СИНТЕГ, 2000. – С. 75-84.

¹⁹ Там само. – С. 68; 201.

її доведена неефективність, тобто повна нездатність виконувати покладені на неї функції і завдання. Для цього доцільно розробити певні критерії ефективності правосуддя. Нині таким критерієм відповідно до судової статистики є кількісні показники скасування рішень суду першої інстанції вищими судами, які відображають якість розгляду судами справ²⁰. Цього, на нашу думку, недостатньо.

Система критеріїв ефективності судової системи має бути комплексною, включаючи як організаційні, так і процесуальні аспекти діяльності органів судової влади. До перших слід віднести: (1) оптимальність використання судами наданих відповідно до Закону “Про Держаний бюджет України” матеріальних і фінансових ресурсів для забезпечення їх діяльності; (2) зручність територіального розташування суду з точки зору забезпечення фізичного доступу громадян до суду; (3) порядок розподілу справ серед суддями, який забезпечує найбільш компетентний і оперативний розгляд справ; (4) порядок визначення навантаження на суддів; (5) порядок розподілу справ між суддями, який унеможливує адміністративний вплив на них; (6) процедура добору суддівських кадрів на конкурсних засадах, яка забезпечує приток найкращих із кращих правників до судової системи; (7) достатність фінансування судової системи відповідно до її потреб; (8) досконалість системи підвищення кваліфікації суддів і працівників апарату суду; (9) процедура притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, яка забезпечує ефективний вплив на суддів, які з певних причин допускають порушення законодавства, і усуває причини таких порушень у майбутньому; (10) порядок висвітлення в засобах масової інформації діяльності судів, який забезпечує постійний зворотний зв’язок: “суд – суспільство” з метою підвищення довіри до судової влади.

Процесуальні критерії ефективності судового органу мають бути такими: (1) дотримання “розумного строку” розгляду судами справ, які перебувають у провадженні, з урахуванням складності обставин справи, кількості учасників справи; (2) кількість суттєвих порушень процесуального і матеріального права, які допускаються суддями під час розгляду справ; (3) забезпечення реалізації права особи на відстоювання власної позиції в суді; (4) наявність дієвого механізму реалізації права на захист мало-

забезпечених осіб; (5) система перегляду рішень суду, яка забезпечує можливість виправлення судових помилок і стабільність актів судової влади.

Отже, на нашу думку, слід досить виважено підходити до питання реформування судової системи і обґрунтовувати кожний крок у цьому напрямку. З огляду на це заслуговує на увагу законопроект суддів Верховного Суду України щодо внесення змін до Закону “Про судоустрій України”²¹. Стосовно організації судової системи проект передбачає: 1) утворення в підсистемі спеціалізованих судів ювенальних судів по розгляду справ, які пов’язані із захистом прав і свобод, законних інтересів сім’ї та неповнолітніх дітей; 2) надання місцевим загальним судам повноважень із узагальнення судової практики і аналізу судової статистики; 3) скасування військових судів, Апеляційного Суду України і виключення посилань на Касаційний Суд України із Закону “Про судоустрій України”; 4) утворення місцевих загальних окружних судів, розглядають по першій інстанції кримінальні, цивільні справи, віднесені процесуальним законом до їх підсудності (складні кримінальні й цивільні справи, у тому числі справи за участю судів присяжних); 5) передачу Державної судової адміністрації України під підпорядкування Верховного Суду України; 6) призначення суддів на адміністративні посади головою Верховного Суду України за рекомендацією Ради суддів України.

*Рекомендована до опублікування на засіданні
Лабораторії дослідження проблем міжнародного
співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю
ІВПЗ АПрН України
(протокол № 6 від 10 вересня 2008 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук О.Ю. Шостко*

²⁰ Дані про роботу судів загальної юрисдикції у 2002–І півріччі 2005 рр. // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 11(63). – С. 35.

²¹ www.rada.kiev.ua. – Офіційний сайт Верховного Суду України. – Законопроект про судоустрій.

В.Ю. Шепітько, д.ю.н., професор,
член-кореспондент АПрН України
завідувач лабораторії «Використання сучасних
досягнень науки і техніки у боротьби зі злочинністю»
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України, м. Харків

В.А. Журавель, д.ю.н., професор,
завідувач сектору дослідження проблем
прокурорської діяльності та досудового слідства
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України, м. Харків

Г.К. Авдєєва, к.ю.н., ст. науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
АПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНИХ ЗАСОБІВ ЗДІЙСНЕННЯ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Підвищення ефективності діяльності слідчих органів залежить, насамперед, від якості розроблених криміналістикою прийомів, засобів та методів здійснення досудового слідства. Серед сучасних криміналістичних розробок особливе місце посідають організаційно-тактичні засоби. І це не випадково, оскільки досягнення мети кримінального судочинства не можливе без застосування оптимальної системи процесуальних дій, здійснення ретельної підготовки до їх провадження, обрання найбільш доцільних тактичних прийомів у ситуаціях, що склалися, тощо. Більше того, самі слідчі завжди конче зацікавлені в обранні таких організаційно-тактичних засобів, пізнавальні можливості яких найбільш повно сприяють вирішенню завдань щодо одержання правдивих показань, визнання вини, виявлення і закріплення певних слідів злочину в матеріальній обстановці або в пам'яті людей, розв'язання конфліктної ситуації, мінімізації тактичного ризику і недопущення настання негативних наслідків, упередження і подолання протидії розслідуванню.

У зв'язку з цим нагальним є не лише формування самих організаційно-тактичних засобів, а й те щоб ці засоби відповідали критеріям ефективності. Щодо проблем формування організаційно-тактичних засобів, то, як видається, можна вио-

кремити два аспекти. Перший пов'язаний із процедурою їх розроблення, а другий - із можливістю їх реалізації в повсякденній практиці розкриття та розслідування злочинів. Зазначені аспекти знаходяться у певному діалектичному взаємозв'язку, оскільки самі по собі тактичні прийоми і рекомендації, тактичні комбінації і операції мало що значать для практики розслідування злочинів, якщо порядок їх використання з цією метою не забезпечено організаційно, якщо вони розроблені без урахування реальних потреб практики і якщо, нарешті, вони не стали надбанням слідчих, дізнавачів, оперативних працівників при їх навчанні (професійній підготовці).

При визначенні критеріїв ефективності організації розслідування в цілому необхідно виходити з того, що це складна, багатоаспектна проблема, розв'язання якої залежить, передусім, від таких чинників: ретельного аналізу вихідної інформації (на цей чинник вказало 44,7 % опитаних слідчих¹); конкретизації предмета доказування та правильного визначення завдань розслідування (49,7 %); аргументованого визначення шляхів та способів вирішення поставлених завдань (25 %); мотивованого висунення версій та складання письмового плану розслідування (38,8 %); ретельного контролю за виконанням плану розслідування (22,5 %); своєчасного корегування плану розслідування (30,6 %); організації здійснення слідчих дій та тактичних операцій (48,8 %); належної координації дій учасників розслідування (37,8 %); налагодженої системи взаємодії в процесі розслідування між слідчими та оперативно-розшуковими органами (69,1 %); належного матеріально-технічно забезпечення процесу розслідування (50,3 %).

Реалії сьогодення дають підстави констатувати, що серед найбільш дієвих засобів підвищення ефективності організації

¹ З метою визначення найбільш раціональних шляхів підвищення організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства співробітниками Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України за спеціально розробленою анкетною було проведено опитування 320 слідчих, з яких слідчих прокуратури – 298 респондентів, СБУ – 22 респонденти. В опитуванні прийняли участь слідчі прокуратури з таких регіонів України: Автономна республіка Крим – 7; Вінницька область – 9; Дніпропетровська область – 44; Закарпатська область – 8; Запорізька область – 47; Київська область – 44; Львівська область – 9; Миколаївська область – 14; Одеська область – 28; Сумська область – 23; Тернопільська область – 11; Херсонська область – 35; Хмельницька область – 19. Відсотковий розподіл за досвідом роботи склав: до 1-го року – 10,6 %; до 3-х років – 21,3 %; до 5-ти років – 21,9%; до 10-ти років – 26,2 %; більше 10-ти років – 20%.

розслідування можна назвати такі: а) розроблення систем типових версій та механізмів їх використання при розслідуванні конкретного різновиду злочинів, у тому числі із застосуванням комп'ютерної техніки (такої ж думки дотримуються 61,6 % опитаних респондентів); б) вдосконалення процедури висунення і перевірки робочих версій та контрверсій (35,3 %); в) більш широка практика застосування алгоритмізації та програмування процесу розслідування (14,7 %).

Крім того, в контексті розглядуваної проблеми актуальною залишається необхідність розроблення нових методик розслідування та вдосконалення існуючих, поширення передової слідчої практики, модернізація форм взаємодії та координації дій слідчих органів з іншими суб'єктами при розслідуванні окремих видів злочинних проявів тощо.

Загальноновизнаним є твердження, що ефективність організації розслідування залежить від застосування планування та прогнозування як невід'ємних складових конструктивної діяльності слідчого. Йдеться про розумові операції, які спрямовані на формулювання завдань розслідування та визначення найбільш раціональних і ефективних шляхів їх розв'язання, а також передбачення можливих найбільш імовірних результатів процесу доказування, форм поведінки учасників кримінального процесу, наслідків застосування тих чи інших організаційно-тактичних засобів тощо. І хоча прогнозування носить допоміжний характер по відношенню до планування, воно його істотно збагачує, а взаємна інтеграція конкретних прийомів планування та прогнозування дозволяє розробити оптимальну процедуру прийняття тактичного рішення. У зв'язку з цим прогноз слід розглядати як одну з підстав планування поряд з версією і слідчою ситуацією (ситуацією слідчої дії).

Виходячи з важливості планування та прогнозування для забезпечення ефективності організації розслідування, як позитивне слід відзначити, що переважна більшість опитаних нами слідчих (92,8 %) здійснює планування досудового розслідування за рахунок складання письмових планів. При цьому письмові плани головним чином складаються з метою: організації процесу розслідування в цілому (на це вказали 91,2 % опитаних слідчих); здійснення окремої слідчої дії (24,7 %); провадження тактичної операції (14,4 %). Серед форм письмового плану найпоширенішими є такі: розгорнуті, згідно до запропонованої

типової форми (44,1 %); прості, у вигляді переліку слідчих дій (41,2 %); у вигляді блок-схем (алгоритмів) (17,8 %); сітьові графіки (3,7 %).

Щодо самих організаційно-тактичних засобів, то під час здійснення досудового розслідування слідчими найбільш часто використовуються такі з них: окремі тактичні прийоми (25,6 %); комплекси тактичних прийомів (тактичні комбінації) (26,6 %); оптимальні системи слідчих дій (25,3 %); тактичні операції (комплекси слідчих дій і оперативно-розшукових заходів) (49,7 %). Наведені дані свідчать про те, що слідчі віддають перевагу комплексному застосуванню слідчих дій і оперативно-розшукових заходів або тактичних прийомів.

При цьому слідчі не є абсолютно вільними у обранні тих чи інших організаційно-тактичних засобів, а повинні враховувати певні чинники, котрі зумовлюють цей вибір. До числа чинників, котрі детермінують вибір слідчими того чи іншого організаційно-тактичного засобу, як видається, можна віднести на пізнавальному рівні – характер слідів злочину, на нормативному рівні – наявність правових підстав, на тактичному рівні – фактичну необхідність і ефективність їх застосування. У свою чергу ефективність організаційно-тактичних засобів визначається, з одного боку, можливістю отримання відповідного результату, а з іншого, оптимальністю їх застосування.

Отже, визначення критеріїв ефективності застосування організаційно-тактичних засобів досудового слідства повинно здійснюватись на підставі поєднання двох чинників – *результативності і оптимальності*.

Під результативністю слід розуміти, передусім, одержання максимуму потенційно можливої доказової інформації (на цей показник вказало 75% опитаних слідчих). Водночас при оцінці результативності застосування певних організаційно-тактичних засобів недостатньо виходити із однієї лише констатації одержання доказової інформації. В кожному конкретному випадку важливо визначити величину, обсяг, кількість отриманих відомостей у відповідності до потенційних можливостей кожного із застосовуваних організаційно-тактичних засобів в певній ситуації розслідування, а також необхідно з'ясувати рівень досягнення мети і вирішення завдань розслідування, наприклад, одержання правдивих показань, визнання вини, ступінь впливу цих засобів на розв'язання конфліктної ситуації, забезпечення

слідчої таємниці, в тому числі таємниці джерел отримання необхідної інформації, зниження або подолання наміру протидії розслідуванню, збереження до певного моменту ще невикористаного джерела доказової інформації тощо. Звідсіля виникає необхідність у встановленні рівня ефективності застосування кожного конкретного організаційно-тактичного засобу.

Результативність застосування конкретного організаційно-тактичного засобу при здійсненні тієї чи іншої слідчої дії зазвичай досягається за умов обов'язкового врахування: обсягу інформації, яка є у розпорядженні слідчого (на цей чинник вказало 57,5 % респондентів); професійного рівня слідчого, його пізнавальних, комунікативних та конструктивних здібностей (54,7 %); ступеня складності завдань, що підлягають розв'язанню (18,7 %); наявності чи відсутності часу для належної підготовки до слідчої дії (28,1 %); характеру самої слідчої дії (вербальна, невербальна, комплексна)² (17,8 %); позиції та поведінки учасників слідчої дії (16,2 %); ситуації слідчої дії (безконфліктна, конфліктна, приваблива, тупикова) (21,6 %); ступеня тактичного ризику та рівня прогнозованості поведінки учасників слідчої дії (6,6 %); можливості застосування науково-технічних засобів (21,6 %) та залучення фахівців різних галузей знань до участі в слідчій дії (27,2 %).

Щодо останнього чинника, то як позитивне слід визнати доволі широку практику звернення слідчих за допомогою до спеціалістів різних галузей знань при проведенні слідчих дій. Так, 56,9 % респондентів відзначили, що роблять це завжди, 17,2 % – інколи. Разом із тим є високим і негативне та байдуже ставлення слідчих до можливостей залучення спеціалістів – 25,9 %. Найбільш часто слідчі звертаються до таких категорій спеціалістів: криміналіста (79,4 %); товаровознавця (22,5 %); інженера в галузі комп'ютерної техніки (10,9 %); економіста (3,1 %); бухгалтера (2,5 %); медика (4,5 %); психолога (2,4 %); аудитора (3,1 %); будівельника (2,1 %); еколога (1,9 %); хіміка (1,2 %).

² Проведене анкетування показало, що під час здійснення досудового розслідування найбільш часто в провадженні слідчих знаходяться такі слідчі дії: допит (на цю слідчу дію вказало 97,8% опитаних слідчих); очна ставка (33,7%); пред'явлення для впізнання (11,6%); обшук (20,3%); виїмка (47,5%); слідчий огляд (68,4%); освідчення (5,9%); відтворення обстановки та обставин події (слідчий експеримент та перевірка показань на місці) (18,4%); одержання зразків для порівняльного дослідження (26,2%); призначення експертизи (56,9%); накладення арешту на кореспонденцію, зняття інформації з каналів зв'язку (3,1%).

Разом із тим оцінювати ефективність застосування організаційно-тактичних засобів лише тільки по одержаному результату видається не зовсім правильним. Важливо при цьому враховувати, за допомогою яких конкретно засобів і трудових затрат досягнуто цього результату. Ось чому ефективність окремих організаційно-тактичних засобів поряд із результатом повинна також визначатися із врахуванням оптимальності їх застосування, тобто щоб ці засоби застосовувалися у відповідності до чинного законодавства (так вважають 60,3 % опитаних слідчих), своєчасно (52,8 %), на високому професійному рівні (36,9 %), з належною фіксацією отриманих результатів у відповідності до приписів кримінально-процесуального закону (43,4 %), залученням спеціалістів різних галузей знань (27,2 %), використанням необхідних тактичних прийомів, їх комплексів (24,9 %), застосуванням необхідної криміналістичної техніки (20,9 %), з дотриманням відповідних тактичних рекомендацій (10,9 %).

Враховуючи висловлене, можна сформулювати дві процесуальні умови, котрі визначають вибір належного організаційно-тактичного засобу для вирішення певного окремого завдання доказування: по-перше, необхідно, щоб безпосередня мета і пізнавальні можливості конкретного організаційно-тактичного засобу, що застосовується, максимально співпадали із характером тих окремих завдань, що вирішуються на певному етапі розслідування; по-друге, повинні неухильно дотримуватися спеціальні процесуальні приписи, з якими законодавець пов'язує забезпечення оптимального режиму зібрання доказів і дотримання прав осіб, що беруть участь у кримінальному процесі.

Крім процесуальних умов, котрі визначають вибір належного організаційно-тактичного засобу, також треба виходити з його тактичної доцільності, котра, в свою чергу, зумовлена декількома обставинами: 1) можливістю розв'язати певне першочергове завдання доказування шляхом застосування близьких за пізнавальними можливостями організаційно-тактичних засобів; 2) необхідністю вирішення декількох близьких по важливості завдань доказування за рахунок застосування різних організаційно-тактичних засобів; 3) можливістю послідовного застосування декількох однакових або різних організаційно-тактичних засобів (тактичних комплексів).

Так, серед найбільш ефективних тактичних прийомів, що спрямовані на розв'язання конфліктних ситуацій можна на-

звати такі: максимальна деталізація показань (на цей прийом вказало 42,8 % опитаних слідчих); пред'явлення доказів із нарошуванням їх викривної сили (42,5 %); зіставлення показань з іншими доказами (41,3 %); стимулювання позитивних якостей підозрюваного, обвинуваченого (32,8 %); роз'яснення положень закону (24,1 %); використання конфліктних стосунків між співучасниками злочину (19,6 %); оголошення показань інших осіб (10,3 %); пред'явлення спочатку ключового доказу з роз'ясненням того, що він не є останнім (6,9 %).

Отже, варіативність, можливість заміни одних організаційно-тактичних засобів іншими і є запорукою реалізації тактичної доцільності при обранні саме найбільш ефективного з них, наприклад від системи тактичних прийомів, яка у даній ситуації стає малоефективною, слідчий може перейти до іншої, котра в силу ситуації, що склалася, є більш необхідною та ефективною³.

Таким чином, тактичні прийоми, рекомендації, комбінації та операції не лише утворюють систему організаційно-тактичних засобів, але й є головним інструментарієм слідчого для розв'язання тактичних завдань, що виникають в тій чи іншій слідчій ситуації.

Аналізуючи кожний організаційно-тактичний засіб, треба зазначити, що, не дивлячись на значну наукову та практичну значущість цих категорій, питання щодо визначення їх поняття в криміналістичній літературі залишаються дискусійними. Так, на сьогодні можна виокремити декілька підходів до визначення поняття тактичного прийому. На думку одних вчених-криміналістів зазначену категорію слід розглядати як спосіб дії, обраний слідчим з урахуванням слідчої ситуації⁴, інші науковці вважають, що тактичний прийом охоплює не тільки спосіб дій, але й лінію поведінки слідчого⁵ або навіть є способом вербального і невербального впливу на об'єкт (фрагмент об'єктивної дійсності, документ, предмет, людину), що сприяє ефективному

³ Див.: Богинский В.Е. К вопросу о системах тактических приемов допроса подозреваемого // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства: Краткие тезисы. – Х., 1978. – С. 260.

⁴ Див.: Гончаренко В.Г., Сокиран Ф.М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навчал. посібник. – К., 1994. – С. 17; Шепитько В.Ю. Теория криминалистической тактики: Монография. – Х., 2002. – С.23; Гаврилин Ю.В. Криминалистическая тактика и методика расследования отдельных преступлений в определениях и схемах: Учеб. пособие. – М., 2004. – С. 8 та ін.

⁵ Див.: Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособие. – Волгоград, 1993. – С. 105 та ін.

збиранню та використанню інформації, оптимізації розв'язання інших завдань щодо підготовки і проведенню слідчої дії⁶.

Щодо тактичних прийомів, то найбільш перспективним напрямком слід визнати намагання науковців розробити певні їх комплекси у відповідності до наявної ситуації, що склалася як у процесі розслідування в цілому, так і при провадженні конкретної слідчої дії зокрема. Серед цих комплексів особливе місце посідають системи тактичних прийомів провадження окремих слідчих дій⁷. При цьому обов'язковою умовою є те, що система тактичних прийомів процесуальної дії повинна становити не просту їх сукупність, не будь-який їх перелік, а лише таку побудову, яка передбачає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому складові компоненти взаємопов'язані, посідають відповідне місце у певній послідовності та виконують необхідні функції⁸.

У зв'язку з цим серед шляхів, що спрямовані на підвищення ефективності застосування тактичних прийомів можна назвати такі: визначення максимально вичерпного переліку тактичних прийомів стосовно кожної слідчої дії (44,4 %); здійснення типізації ситуацій слідчих дій (23,1 %); розроблення оптимальної послідовності (алгоритмів) реалізації тактичних прийомів, їх комплексів – тактичних комбінацій, відповідно до кожної типової ситуації (39,7 %); визначення характеру тактичних прийомів, їх конкретного змісту та призначення (12,5 %).

При розв'язанні проблем забезпечення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства неможливо залишити осторонь і питання забезпеченості слідчих підрозділів науково-методичними та техніко-криміналістичними засобами. При цьому треба відзначити, що під час опитування слідчі доволі відверто і в той же час критично надали оцінку щодо ступеня вирішення цього питання. Так, з числа опитаних задоволені рівнем забезпечення науково-методичною та довідковою літературою 46,6 % респондентів, в той же час техніко-криміналістичними засобами лише 32,2 %. Серед опитаних зустрічаються слідчі, які повністю незадоволені

⁶ Див.: Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М., 1976. – С. 51; Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. В.А. Образцова. – М., 1995. – С. 282.

⁷ Див.: Шепитько В.Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике. – Х., 1995.

⁸ Див.: Шепитько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. – Х., 2007. – С. 123.

ні рівнем своєї забезпеченості науково-методичними та техніко-криміналістичними засобами, а звіти про їх нібито забезпеченість розцінюють не інакше як відомчі байки. Зазначене свідчить про наявність істотних недоліків у даній сфері, усунення яких передбачає необхідність консолідованих зусиль як з боку науковців щодо розроблення нових та вдосконалення існуючих засобів, так і відповідних державних структур для збільшення обсягів фінансування цих програм.

Крім того ефективність організаційно-тактичних засобів залежить не тільки від якості проведених наукових досліджень у цій сфері, а й від практики їх застосування слідчими під час конкретного акту розслідування. І в цьому аспекті особливого значення набувають питання щодо слідчих помилок, оскільки існує прямий зв'язок між результативністю невідкладних слідчих дій і розв'язанням завдань кримінального судочинства, тому що результат, якщо він не випадковий, є закономірним наслідком кваліфікованого проведення тієї чи іншої слідчої дії, вмілого застосування конкретного організаційно-тактичного засобу. Звідсіля зрозумілим є підвищений інтерес до якості провадження таких слідчих дій, як огляд місця події, допит, обшук, виїмка та мінімізації при цьому слідчих помилок, під якими більшість науковців розуміє відступ або невірне застосування кримінального чи кримінально-процесуального законодавства, а також відповідних криміналістичних рекомендацій⁹. Самі помилки за природою походження прийнято поділяти на гносеологічні, організаційні, правові, процесуальні, криміналістичні.

У зв'язку з цим вузькою й однобічною слід визнати думку К.В. Степанова, котрий під слідчою помилкою розуміє будь-які дії чи рішення слідчого при здійсненні розслідування по кримінальній справі, що виразилися у відхиленнях від вимог кримінально-процесуального закону¹⁰. З таким твердженням погодитись не можна, тому що помилки, котрі виникають при прийнятті процесуального рішення – це тільки «вершина айсбергу», основну, підводну його частину складають помилки в розумовій, пізнавальній діяльності, зокрема при висуненні і перевірці версій, оцінці доказів, провадженні окремих слідчих дій тощо. В цьому плані правий О.Я. Баєв, коли наголошує,

⁹ Див.: Марченко А.Б. Слідчі помилки та шляхи їх подолання: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006. – С. 7.

¹⁰ Див.: Степанов К.В. Проблемы качества предварительного расследования: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2004. – С. 17.

що можна повністю дотриматися всіх норм кримінально-процесуального закону, у точній відповідності до них провести всі слідчі та судові дії і ні на крок не наблизитися до розкриття злочину і доказування винності особи, що його вчинила¹¹.

Серед причин, що призводять до слідчих помилок під час розслідування в першу чергу треба назвати такі: відсутність належного практичного досвіду (на цю причину вказало 59,6 % опитаних слідчих); відсутність належного теоретичного рівня підготовки (17,8 %); невміння організувати свою роботу (32,8 %); відсутність належного науково-методичного та техніко-криміналістичного забезпечення організації досудового слідства (25,6 %); надмірне навантаження слідчих (38,1 %).

Отже, ефективність організаційно-тактичних засобів залежить не лише від якості наукових розробок у цій галузі знань, але й від умілого їх застосування працівниками слідчих органів, за умов мінімізації помилок з боку останніх.

*Рекомендована до опублікування на засіданні
лабораторії «Використання сучасних досягнень науки
і техніки у боротьбі зі злочинністю»*

ІВПЗ АПрН України

(протокол № 9 від 10 вересня 2008 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, професор В.О. Коновалова

¹¹ Див.: Баєв О.Я. Уголовно-процессуальное исследование преступлений: система и ее качество. – М., 2007. – С. 88.

Трибуна докторанта, аспіранта і здобувача

УДК 343.617

В.Є. Михайлов,
суддя Центрального районного суду
м. Сімферополя Автономної Республіки Крим,
здобувач кафедри кримінального права № 1
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАННЯ ОСОБИ СУБ'ЄКТОМ ЗЛОЧИНУ ЗАРАЖЕННЯ ВІРУСОМ ІМУНОДЕФІЦИТУ ЛЮДИНИ ЧИ ІНШОЇ НЕВИЛІКОВНОЇ ІНФЕКЦІЙНОЇ ХВОРОБИ (ст. 130 КК УКРАЇНИ)

Актуальність запропонованого дослідження зумовлюється постійним зростанням кількості осіб, які є носіями ВІЛ чи вірусу іншої невиліковної інфекційної хвороби і становлять потенційну небезпеку для себе, рідних та близьких, інших оточуючих осіб (наприклад, засуджених, представників правоохоронних органів, лікарів).

Метою статті є аналіз передбачених ст. 130 КК України ознак суб'єкта злочину зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби та обґрунтування пропозицій щодо їх уточнення.

На теперішній час науковці, досліджуючи ознаки цього злочину, його складу та практики застосування ст. 130 КК, обмежуються викладенням матеріалу у підручниках та коментарях до КК¹. У зв'язку з цим залишається без вирішення низка проблемних питань кваліфікації аналізованого злочину, спірно тлума-

чаються або визначаються окремі ознаки його суб'єкта, момент визнання злочину закінченим та інші питання.

Акцентуючи увагу на ознаках суб'єкта розглядуваного злочину, слід зазначити, що труднощі їх кримінально-правової характеристики значною мірою пов'язані з недосконалістю редакції ст. 130 КК, відсутністю чіткого переліку невиліковних інфекційних захворювань, що є небезпечними для життя людини, а також психофізичним станом особи, яка безпосередньо вчиняє цей злочин.

Відразу треба зазначити, що суб'єкт злочину, передбаченого ст. 130 КК, характеризується як обов'язковими загальними ознаками, так і додатковими. Наявність останніх дозволяє вважати особу, яка його вчинила, спеціальним суб'єктом.

Що стосується загальних ознак: «фізична особа», «осудність», «вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність» (в нашому випадку з 16 років), то серед них певну особливість має ознака, яка пов'язана із осудністю особи. Вивчення матеріалів судової практики свідчить, що переважна більшість осіб, які підлягають кримінальній відповідальності за ст. 130 КК, визнаються судами обмежено осудними. І хоча обмежена осудність не виключає осудності як обов'язкової ознаки суб'єкта, однак її переважна наявність суттєво впливає на кримінально-правову характеристику особи², що визнається винною у вчиненні злочину. Вочевидь, що така особливість особи, яка вчиняє злочин, передбачений ст. 130 КК, поруч із додатковими ознаками суб'єкта, потребує окремого дослідження.

Висновок про те, що суб'єкта цього злочину треба вважати спеціальним, ґрунтується на положеннях ч.2 ст. 130 КК, згідно з яким зараження іншої особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби здійснюється *особою, яка знала про те, що вона є носієм цього вірусу*. Інші ознаки, як загальні, так і додаткові, що характеризують суб'єкта цього злочину, законодавцем прямо в ст.130 КК не зазначені, проте впливають із змісту диспозиції вказаної статті та положень, що містяться в Загальній частині КК.

Наведений в ч. 2 ст. 130 КК опис додаткової ознаки суб'єкта за ч. 2 ст. 130 КК викликає щонайменше одне, але принципове

¹ Див., наприклад: Кримінальний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. четверте, доповн. – Х.: Одіссей, 2008. – С. 391-393; Кримінальне право України: Особ. ч.: Підручник / Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін.; За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К.: Юрид. думка, 2004. – С. 60-62; Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – У 2-х ч.: К. 2 / Під заг. ред. Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. – К.: ФОРУМ, 2001. – С. 77-79.

² Див.: Борисов В., Пашенко О. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів // Вісник Академії правових наук України. Зб. наук. праць. – Харків, 2005. – № 3 (42). – С. 188-189.

питання: знання особою про наявність у неї (її організмі) вірусу (імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби) вимагається при застосуванні будь-якої частини статті 130 КК, чи стосується лише частини 2 зазначеної статті?

Окремі науковці вважають, що законодавець завдяки такій вказівці розрізняє три можливі категорії суб'єктів цього злочину – 1) *носіїв вірусу*, 2) *хворих на захворювання*, що викликані вказаними видами вірусу та 3) *осіб, які не страждають на такі захворювання*³. Однак, більшість криміналістів навпаки зауважує, що словосполучення «особою, яка знала про те, що вона є носієм цього вірусу», характеризує суб'єкта злочину, передбаченого будь-якою частиною ст. 130 КК. На наш погляд, така вказівка дійсно поширюється на всі частини ст. 130 КК і є загальною для всіх суб'єктів цього злочину. При цьому не має значення особа вже хвора на таку хворобу чи є лише її носієм, адже хворобливий стан є кінцевим етапом ураження організму вірусом певної інфекційної хвороби.

Іноді в літературі робиться спроба виділити групи ознак спеціального суб'єкта зараження, зокрема, в залежності від частини ст. 130 КК. Так, пропонується окремо розглядати осіб, які *знають про наявне захворювання* та *осіб, які страждають на захворювання*. Однак усвідомлення особою наявності у неї певного виду вірусу поширюється при цьому на всі випадки вчинення діяння⁴.

Уявляється, що для уникнення непорозуміннь щодо визначення ознак суб'єкта зараження ВІЛ чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, слід було б передбачити відповідну ознаку ще у частині 1 цієї статті, доповнивши її такою вказівкою – *особою, яка знала про те, що вона є носієм такого вірусу або хворіє на таку інфекційну хворобу*. Поки що такий висновок лише випливає із закону. Разом з тим, тлумачення тексту ст. 130 КК свідчить про певну множинність ознак спеціального суб'єкта

³ Слід зазначити, що виділення третьої категорії спеціальних суб'єктів злочину, передбаченого ст. 130 КК, має поки що поодинокі прихильників. Див., наприклад: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Під заг. ред. Потебенька М.О., Гончаренка В.Г. – К., «ФОРУМ», 2001. – У 2-х част.: Книга 2. – С. 79.

⁴ Див.: Кримінальний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – Х.: Одиссей, 2004. – С. 383; Кримінальне право України: Особ. ч.: Підручник / Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін.; За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К.: Юрид. думка, 2004. – С. 60-62.

аналізованого злочину, оскільки знання особи про небезпечну хворобу неможливе без наявності у неї такої хвороби. Тому першою додатковою ознакою слід вважати ту, яка вказує на *наявність у особи ВІЛ чи іншої невиліковної інфекційної хвороби*. Друга додаткова ознака передбачає *наявність знання особи про існування у неї або в її організмі вказаного виду чи видів вірусу*.

Таким чином, при аналізі суб'єкта зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби крім трьох загальних ознак необхідно виокремлювати ще дві **додаткові ознаки**.

Кримінально-правове значення виокремлення ознаки *наявності ВІЛ чи іншої невиліковної інфекційної хвороби* виявляється в тому, що залежно від виду вірусу суб'єктів цього злочину можна класифікувати на: 1) осіб, які є носіями ВІЛ або хворими на СНІД, та на 2) осіб, які є носіями вірусу чи хворими на іншу невиліковну інфекційну хворобу. Відсутність вказаних видів вірусу взагалі виключає можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності, принаймні за закінчений злочин.

Далі, вказівка на *знання особою про існування у неї (або в її організмі) вказаного виду чи видів вірусу*, свідчить про існування певного джерела інформації про факт наявності певного вірусу чи захворювання в організмі суб'єкта злочину (повідомлення іншої особи, результатів тестування, аналізу біологічних матеріалів, власних спеціальних медичних знань, переливання крові від особи, яка є інфікованою, інших джерел).

Щодо можливості визнання суб'єкта зараження *обмежено осудним*, то на цьому питанні, як попередньо було зазначено, необхідно теж зупинитись.

Справа в тому, що, як зазначають спеціалісти, як при ВІЛ-інфекції, так і інших вірусах інфекційних хвороб, особливо при розгорнутій клінічній картині СНІДу, майже у 75% випадків перебігу захворювання констатуються випадки ураження центральної нервової системи людини, які спричиняє сам вірус або супроводжуючі його інфекції⁵. Тобто ВІЛ, до речі, як і інші види вірусу невиліковних інфекційних хвороб, у більшості випадків викликає психічні розлади та психічні захворювання одразу або, переважно, на наступних етапах розвитку захворювання.

⁵ Див.: Левенець І. Судово-психіатричне значення психічних розладів при ВІЛ-інфікуванні та СНІДі // Актуальні проблеми правознавства: Наук. зб. ЮІ ТАНГ. – Вип.4. – Тернопіль: ЮІ ТАНГ, 2002. – С. 256-258.

Всі можливі симптоматичні прояви психічних розладів інтелектуальної сфери особи, яка стала, наприклад, носієм вірусу ВІЛ, складають стан так званої «ВІЛ-деменції», що виявляється у 50-60 % хворих та відображають характерні порушення інтелектуальної сфери таких осіб. Різного роду психічні захворювання (від грубих порушень інтелектуальної сфери і слабості до незначних психічних розладів – депресивні прояви, втрата мотивації до суспільної діяльності, думки про самогубство, пригнічений психоемоційний стан) можуть відмічатися ще на початку захворювання як слабо виражені⁶.

Тому психологи та психіатри прийшли до висновку про необхідність виокремлення певного самостійного напрямку спеціалізованої психіатричної допомоги для подолання таких та інших психоемоційних розладів осіб зазначених вище категорій. У зв'язку з цим стає популярним і розвивається каунселінг – підтримуюче консультування з елементами кризової психологічної (психіатричної) підтримки, надання медичної інформації, життєвих порад тощо.

З огляду на вищевказане, можна визнати, що *суб'єкт зараження ВІЛ чи вірусом іншої невиліковної інфекційної хвороби на підставі наявних або супроводжуваних вірус хвороб у переважній більшості випадків може бути визнаний судом обмежено осудним*⁷.

За законом, згідно з частиною 2 ст. 20 КК, визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання, хоча чинне кримінальне законодавство не конкретизує варіанти чи способи такого врахування.

Найбільш поширеною у теорії кримінального права вважається пропозиція враховувати факт визнання особи обмежено осудною однією з можливих пом'якшуючих обставин, що, до речі, знаходить вияв як у наукових дослідженнях, так і у вітчиз-

⁶ Див.: Кривич І.П., Страшко С.В., Левицька Л.М., Гусева Г.М., Олай-Верано В.В. Проблема психічного здоров'я ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД // Проблеми освіти. – Вип.48. – К., 2006. – С. 112-115; Бойко А. Соціальна робота з людьми, які живуть з ВІЛ-інфекцією та СНІДом // Соціальна політика і соціальна робота. – 2001. – № 2. – С.54-61.

⁷ Примітка. Проблеми обмеженої осудності присвятили багато уваги видатні криміналісти. Значний внесок у розвиток теорії обмеженої осудності внесли В.С. Трахтеров, С.І. Тихенко, В.Д. Спасович, М.С. Таганцев, С.В. Познишев, Е.Я. Немировський, А.А. Пионтковський, Р.І. Михеев, П.С. Матишевський. Сьогодні цю проблематику досліджують І.Я. Козаченко, В.Г. Павлов, А.В. Наумов, О.Д. Сітковская, В.О. Навроцький, Е.В. Фесенко, С.С. Яценко, О.В. Зайцев та ін.

няній судовій практиці застосування КК України. Таку позицію зайняв і Пленум Верховного Суду України.

Подібний підхід відстоюється і в більшості країн СНД, а також Австрії, Данії, ФРН, Швейцарії, Польщі, Великобританії, Японії, де факт визнання особи обмежено осудною в обов'язковому (імперативному) або факультативному (диспозитивному) порядку тягне пом'якшення її покарання⁸.

Залежно від конкретного випадку, психічний розлад, що став підставою визнання особи обмежено осудною, може бути: 1) певним чином *взаємопов'язаним із характером вчиненого особою злочину* (наприклад, психічні розлади, що виявляються у сексуальних відхиленнях, що і знайшло вираз у такому статевому злочині, як зґвалтування), 2) визнаний таким, що не впливає безпосередньо на вчинений злочин, не обумовлює його вчинення (наприклад, ті ж самі психічні розлади, що виявляються у сексуальних відхиленнях особи, яка вчинила умисний корисливий злочин або злочин з необережною формою вини). За таких умов обов'язкове врахування стану обмеженої осудності судом було б необґрунтованим та недоцільним, а тому розв'язання цього питання залишається на розсуд суду та визначається його оцінкою ролі наявного психічного розладу та його впливу на формування злочинної поведінки⁹.

На цій підставі окремі науковці, особливо спеціалісти у галузі науки кримінально-виконавчого права, висловлювали та підтримували пропозиції створення спеціальних пенітенціарних установ для обмежено осудних¹⁰. Причому, особам, визнаним обмежено осудними, примусові заходи можуть призначатись поряд з притягненням до кримінальної відповідальності

⁸ Див.: Зайцев О.В. Щодо деяких аспектів кримінально-правових наслідків визнання особи обмежено осудною // Матер. Восьмої міжнар. наук.-практ. конф. "Наука і освіта. – 2005". – Т. 46: Право. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2005. – С.54-56.

⁹ Див.: Белокобыльская Т.К. Криминологическая характеристика несовершеннолетних преступников с психическими аномалиями: Автореф. дисс. канд. юрид. наук /МГУ им. М.В. Ломоносова. – М., 1981. – С. 18-20; Мельник В. До проблеми виконання покарання засудженими з психічними аномаліями в умовах ВТУ // Право України. – 2000. – №5. – С.66-68.

¹⁰ Див.: Емельянов В.П. Преступность несовершеннолетних с психическими аномалиями. – Саратов: Изд.-во Саратов, ун-та, 1980. – С. 78; Личность преступника / Алимов С.Б., Борзенков Г.Н., Вышинская З.А., Кодрашков Н.Н., и др.; Редкол.: Кудрявцев В.Н., Миньковский Г.М., Сахаров А.Б. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 261.

(тобто поряд з призначенням покарання або звільненням від його відбування)¹¹.

Разом з тим законодавець не конкретизує, які саме види примусових заходів медичного характеру повинні застосовуватися до обмежено осудної особи. За час дії чинного КК 2001 року були висловлені три точки зору стосовно виду таких примусових заходів:

1) одні обґрунтовують можливість лише застосування амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку¹²,

2) другі вважають, що можлива і госпіталізація до психіатричного закладу з різними типами нагляду¹³,

3) третя, найбільш чисельна, група дослідників вважають, що до обмежено осудної особи можливо застосувати не лише будь-який вид примусового заходу медичного характеру, але й примусове лікування¹⁴.

Разом з тим, Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 3 червня 2005 року № 7 «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування», у п. 7 вказує, що до осіб, визнаних обмежено осудними, у разі необхідності може застосовуватись лише амбулаторна психіатрична допомога у примусовому порядку.

Враховуючи таку ситуацію, необхідно наявну суперечність усунути шляхом прийняття відповідних законів, інших нормативно-правових актів (в тому числі на рівні Міністерства охорони здоров'я, Державного департаменту виконання покарань).

Отже, **суб'єктом злочину**, передбаченого ст. 130 КК, може визнаватись особа, яка наділена загальними та додатковими ознаками. Додатковими слід визнавати: 1) *наявність ВІЛ чи*

іншої невиліковної інфекційної хвороби у особи, 2) знання самої особи про наявність вірусу.

Сутнісна риса особи, яка відображає можливість у більшості випадків визнання особи вказаного злочину обмежено осудною, є важливою складовою кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого ст. 130 КК. Вона має враховуватися при призначенні покарання особі, яка буде визнана винною у вчиненні злочину, а також може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру. Як зазначалось, законодавець не конкретизує які саме види примусових заходів медичного характеру повинні застосовуватись до обмежено осудної особи. З моменту набрання чинності КК 2001 року були висловлені різні точки зору, з цього приводу, проте на законодавчому чи відомчому рівні це питання залишається не вирішеним, хоч судова практика стикається із труднощами визначення виду примусових медичних заходів щодо названих осіб.

Наведене свідчить про необхідність подальших досліджень ознак злочину, передбаченого ст. 130 КК України, його складу та кримінально-правової характеристики.

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПРН України (протокол № 8 від 10.09.2008 р.)

Рецензент – доктор юрид. наук, професор В.І. Борисов.

¹¹ Примітка. Згідно статті 94 КК (Види примусових заходів медичного характеру), залежно від характеру та тяжкості захворювання, тяжкості вчиненого діяння, з урахуванням ступеня небезпечності психічно хворого для себе або для інших осіб, суд може застосувати такі примусові заходи медичного характеру: надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку, госпіталізація до психіатричного закладу із звичайним наглядом, госпіталізація до психіатричного закладу з посиленням нагляду, госпіталізація до психіатричного закладу із суворим наглядом.

¹² Див.: Кримінальний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. В.Т. Малярника, В.В. Стахиса, В.Я. Тація. – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 292-298.

¹³ Див.: Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 4 вид. переробл. та доповн. / Відп. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2006. – С. 33.

¹⁴ Див.: Приходько Т.М. Проблема обмеженої осудності в кримінальному праві: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 2001. – С. 14.

ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 216 КК, ЙОГО ЗМІСТ ТА ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ

В системі елементів кримінально-правової характеристики злочину чільне місце посідає склад злочину, а відповідно – й ознаки, які його характеризують¹. До таких ознак належить і предмет злочину. Необхідність його дослідження зумовлюється значенням предмета злочину для з'ясування механізму посягання особи, що його вчиняє, на об'єкт кримінально-правової охорони, відмежування одних злочинів від інших (а також злочинів від незлочинних діянь), для оцінки ступеню суспільної небезпечності посягання.

Проблемі предмета злочину приділялась увага в літературі: в різний час вона висвітлювалася в роботах М.І. Бажанова, Я.М. Брайніна, В.К. Глістіна, Є.К. Каіржанова, М.Й. Коржанського, С.Ф. Кравцова, В.М. Кудрявцева, М.І. Мельника, Б.С. Нікіфорова, М.І. Панова, А.А. Піонтковського, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, А.Н. Трайніна, Є.В. Фесенка, Є.О. Фролова та інших науковців. Предмет злочину традиційно розглядається поряд з питаннями об'єкта злочину. При цьому фахівцями сформовано кілька не співпадаючих позицій щодо його юридичної сутності: одні вважають предмет тотожним об'єкту злочину, інші розглядають його як обов'язкову ознаку складу будь-якого злочину, треті вбачають в предметі факультативну ознаку складу, яка належить до об'єкта злочину й у сукупності з ним утворює самостійний елемент складу злочину². Остання точка зору, яка має найбільшу кількість прихильників серед сучасних криміналістів, уявляється переконливішою, у зв'язку з чим обґрунтованим поділ усіх злочинів на дві групи:

¹ Див.: Борисов В.И., Пашенко А.А. К вопросу о сущности уголовно-правовой характеристики преступлений [Текст] / В.И.Борисов, А.А. Пашенко // Уголовное право. – 2005. – № 3. – С. 11.

² Див.: Кримінальне право України. Загальна частина [Текст]: підручник / Ю.В.Баулін, В.І.Борисов, Л.М.Кривоченко та ін.; За ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – С. 105-107.

безпредметні (такі, що не містять в структурі складу зазначеної ознаки) та предметні (які, відповідно, таку ознаку мають)³.

Виходячи з прямої вказівки закону, до обов'язкових юридично значущих ознак, які в сукупності утворюють підставу кримінальної відповідальності за злочин, передбачений ст. 216 КК, альтернативно входять такі предмети, як *незаконно виготовлені, одержані чи підроблені марки акцизного збору, контрольні марки для маркування упаковок примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних, а також голографічні захисні елементи*. Таким чином, зазначене посягання належить до предметних злочинів, характерною особливістю яких є наявність предмета, на який безпосередньо спрямовані злочинні дії винного, шляхом чого він посягає на суспільні відносини, що є об'єктом злочину. Дослідження окремих теоретико-прикладних проблем, пов'язаних із розумінням зазначених предметів та їх загальних ознак є метою цієї статті.

Більшість криміналістів розуміє під предметом злочину річ матеріального світу, впливаючи на яку особа посягає на об'єкт злочину або з певними властивостями якої кримінальний закон пов'язує наявність складу злочину у вчиненому⁴. При цьому для його характеристики у вітчизняній кримінально-правовій доктрині вироблено певні загальні (універсальні) ознаки. Так, М.І. Панов визначив, що предмет злочину характеризується соціальною, фізичною та юридичною ознаками.⁵ Ця думка знайшла підтримку та подальший розвиток у роботах багатьох вітчизняних криміналістів, у т.ч. й в ході досліджень злочинних посягань на відносини у сфері господарської діяльності. Зокрема, Н.О. Гуторова, розглядаючи злочини проти державних фінансів (до яких вона відносить і діяння, передбачене ст. 216 КК), аналізує їх предмети крізь призму зазначених ознак.

³ Див.: Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве [Текст] / В.Я.Тацій. – Харьков: Вища школа, 1988. – С. 49.

⁴ Див.: Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве [Текст] / В.Я.Тацій. – Харьков: Вища школа, 1988. – С. 47.; Кравцов С.В. Предмет преступления [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / С.В. Кравцов. – Л., 1976. – С. 8; Кримінальне право України. Загальна частина [Текст]: підручн. для студ. юрид вузів і фак. / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.О. Бенківський та ін.; За ред. П.С.Матишевського та ін. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 131; Кримінальне право України. Загальна частина [Текст]: підручник / Ю.В. Баулін, В.І.Борисов, Л.М.Кривоченко та ін.; За ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – с. 106.

⁵ Див.: Панов Н.И. Понятие предмета преступления по советскому уголовному праву [Текст] / Н.И. Панов // Проблемы правоведения. – 1984. – Вып. 45. – С. 68.

Фізична ознака предмета злочину показує, що йому притаманні певні фізичні (натурально-речові) властивості, тобто його можна розглядати як матеріальне явище, предмет матеріального світу⁶. *Юридична* ознака передбачає, що предмет повинен бути прямо вказаний у законі або прямо впливати з його змісту, тобто виступати обов'язковою ознакою складу злочину. *Соціальна* ознака свідчить про нерозривний зв'язок предмета із суспільними відносинами, які утворюють об'єкт відповідного злочину. Дослідження цих ознак стосовно предметів, зазначених у ст. 216 КК, дозволяє глибше пізнати сутність злочину, кримінальна відповідальність за який встановлена зазначеною статтею, уточнити зміст його безпосередніх об'єктів, вирішити деякі проблемні питання його кваліфікації.

Оскільки диспозиція статті 216 КК має бланкетний характер, інформація про легальні визначення зазначених у ній предметів та їх опис містяться в низці нормативно-правових актів України, що належать до регулятивного законодавства. Аналіз цих документів дозволяє з'ясувати зміст *фізичної ознаки* предметів злочину, передбаченого ст. 216 КК. Так, згідно зі ст. 1 Закону України „Про акцизний збір на алкогольні напої та тютюнові вироби” **маркою акцизного збору** є спеціальний знак, яким маркуються алкогольні напої та тютюнові вироби⁷. Ці знаки виготовляються з паперу вагою 70 ± 3 г/кв. м і мають такі розміри: для алкогольних напоїв – довжина 160 мм $\pm$ 0,25 мм, ширина 20 мм $\pm$ 0,25 мм; для тютюнових виробів – довжина 44 мм $\pm$ 0,25 мм, ширина 20 мм $\pm$ 0,25 мм. Марки на алкогольні напої та тютюнові вироби імпортного виробництва мають фіолетовий колір, вітчизняного – зелений. Наскрізна нумерація

⁶ Необхідно відзначити, що у сучасній науці кримінального права обґрунтовано позиції щодо необхідності визнання предметом злочину окрім власне речей і деяких неречовинних субстанцій – зокрема, інформації, електричної, теплової та інших видів енергії (Див.: Панов Н.И. Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием. – Х.: Вища шк., 1977. – С. 19, 97, 98.; Радутний О.Е. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання та розголошення відомостей, що становлять комерційну таємницю (аналіз складів злочинів): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х.: Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого – 2002. – С. 8; Лащук Є.В. Предмет злочину в кримінальному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – С. 7-9). У зв'язку з цим підкреслимо, що предмет злочину, передбаченого ст. 216 КК може існувати лише у матеріально-речовинній формі.

⁷ Див.: Про акцизний збір на алкогольні напої та тютюнові вироби [Текст]: Закон України від 15 вересня 1995 року № 329/95-ВР// Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 40. – Ст.297.

на марках акцизного збору, яка наноситься паралельно довшій стороні марки, складається з двох цифр індексу регіону України за місцезнаходженням виробника продукції, серії та окремого для кожної марки номера. Крім того, на кожен марку наносяться такі реквізити: для тютюнових виробів – напис, що складається з початкових літер слів „тютюн імпортований” („тютюн вітчизняний”) – „ТІ” („ТВ”), двозначного та однозначного числа (рік і квартал, у якому вироблено марки), розділених скісними лініями; для алкогольних напоїв – напис, що складається з початкових літер слів „алкоголь імпортований” („алкоголь вітчизняний”) – „АІ” („АВ”), двох двозначних чисел (рік і місяць, у якому вироблено марки), розділених скісними лініями, та зазначення суми акцизного збору, сплаченої за одиницю маркованої продукції, з точністю до тисячного знака⁸.

Контрольна марка є самоклеїмим знаком одноразового використання, зовнішній бік якого має спеціальний голографічний захист (ст. 2 Закону від 23 березня 2000 р. № 587-III „Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних”).⁹ Її розмір – 18 x 26 мм. Така марка має серію (А – для примірників фонограм у формі магнітних носіїв та вінілових дисків, В – для примірників аудіовізуальних творів та відеограм у формі магнітних носіїв та кіноплівки; К – для примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних у формі оптичних носіїв) та номер (який складається з восьми знаків – шести цифр і двох літер українського алфавіту, які розміщуються на контрольній марці послідовно). Літери в номері контрольної марки є кодовим позначенням тиражу і замінюються після виготовлення кожного мільйона контрольних марок¹⁰.

⁸ Див.: п.п. 1, 5 Положення про виробництво, зберігання, продаж марок акцизного збору з голографічними захисними елементами і маркування алкогольних напоїв та тютюнових виробів, затвердженого Постановою КМУ від 23 квітня 2003 р. № 567 „Про запровадження марок акцизного збору нового зразка з голографічними захисними елементами для маркування алкогольних напоїв та тютюнових виробів” із змінами і доповненнями)

⁹ Див.: Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних [Текст]: Закон України від 23 березня 2000 р. № 587-III./Відомості Верховної Ради України. – 2000 р. – № 24. – Ст. 183.

¹⁰ Див.: Про затвердження Порядку виробництва, зберігання, видачі контрольних марок та маркування примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних [Текст]: постанова Кабінету Міністрів України від 13 жовтня 2000 р. № 1555. (п.п. 6-9) // Офіційний вісник України. – 2000 р. – № 42. – Ст. 1792.

Голографічний захисний елемент є матеріальним об'єктом з тонкошаровою структурою, який створюється з метою формування (відновлення) записаного на ньому зображення шляхом інтерференції та дифракції світла, що відбивається. Такі елементи виготовляють у формі знаків, габаритні розміри та форма яких встановлюються замовником і визначаються призначенням та умовами експлуатації об'єкта захисту. За конструктивним виконанням розрізняються такі види голографічних захисних елементів: гнучка етикетка-наклейка; фольга для гарячого припресування до об'єкта захисту; плівка для ламінування документа, що захищається; плomba із спеціального матеріалу або речовини; зображення або позначка безпосередньо на об'єкті захисту.¹¹

Таким чином, законодавством досить точно визначено матеріально-речові властивості й зовнішні атрибути, які характеризують предмети злочину, передбаченого ст. 216 КК. У цьому зв'язку актуальним є питання про можливість визнання таким предметом підробок, які неточно відтворюють параметри й фізичні характеристики зразків, встановлених відповідними державними органами для марок акцизного збору, контрольних марок, голографічних захисних елементів. В цьому випадку доцільно нагадати позицію, сформовану судовою практикою стосовно кримінально-правової оцінки підробки грошей та цінних паперів залежно від ступеню схожості фальсифікованих предметів з оригінальними. Зокрема, Верховний Суд України роз'яснює, що як фальшивомонетництво може бути кваліфікована як повна імітація грошового знака чи державного цінного папера, так й істотна фальсифікація тим чи іншим способом справжніх грошових знаків чи державних цінних паперів, що робить можливим досягнення мети їх збуту і, за задумом винного, у звичайних умовах ускладнює або зовсім виключає виявлення підробки. У випадках, коли очевидна невідповідність грошового знака чи державного цінного папера справжнім виключає їх участь в обігу, кваліфікація діяння як фальшивомонетництва виключається¹². На нашу думку, цей прийом

¹¹ Див.: Про затвердження Положення про порядок голографічного захисту документів і товарів [Текст]: постанова Кабінету міністрів України від 24 лютого 2001 р. № 171 // Офіційний вісник України – 2001 р. – № 9 – Ст. 355

¹² Див.: Про практику розгляду судами кримінальних справ про виготовлення або збут підроблених грошей чи цінних паперів [Текст]: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12 квітня 1996 р. № 6. (п.п. 5, 7) // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах. –Х.: „Одісей”, 2008. – С. 176-177.

кримінально-правової оцінки може бути екстрапольований на випадки підробки, використання чи збуту предметів, зазначених у ст. 216 КК: склад передбаченого цією статтею злочину утворюється у випадках, якщо візуально виявити фальсифікацію складно або неможливо (зокрема, якщо для цього необхідне техніко-криміналістичне дослідження – візуальне дослідження із застосуванням світлофільтрів, дослідження у відбитих ультрафіолетових чи інфрачервоних променях, світлова мікроскопія та ін.¹³). При очевидній невідповідності підробки встановленим зразкам (скажімо, виготовлення фальсифікованої марки акцизного збору на ксероксі з відтворенням лише чорного та білого кольорів) необхідно визнати, що склад злочину, передбачений цією статтею, відсутній. Таку підробку та використання підроблених таким чином предметів може бути кваліфіковано (залежно від обставин справи) як готування до обману покупців та замовників (ст. 225 КК).

Від автентичності предмета злочину залежить місце, яке він обіймає в структурі суспільних відносин – об'єкта відповідного злочину, що, в свою чергу, зумовлює й відмінності у змісті соціальної ознаки речі як предмета злочину. Речі, які описано в диспозиції ст. 216 КК, істотно відрізняються за легальністю походження (створення). Так, при незаконному виготовленні – це *справжні* (курсив наш – В.З.) марки акцизного збору, контрольні марки та голографічні захисні елементи, тобто такі, що створені належним суб'єктом, а технічні характеристики яких (якість паперу, колір, дизайн, способи захисту тощо) відповідають вимогам, встановленим відповідними органами¹⁴. Незаконно одержані – це марки та елементи, отримані особою з порушенням встановленого законом порядку (викрадені, привласнені, отримані за підробленими або недійсними документами, зняті з

¹³ Див.: Тимофеева Т.В. Дослідження марок акцизного збору: методичні рекомендації [Текст] / Т.В.Тимофеева; ДНДЕКЦ МВС України. – К., 2004. – С. 6-7.; Чудновський В.В., Трак А.П. Технічна експертиза марок акцизного збору [Текст] / В.В. Чудновський, А.П. Трак // Техническая экспертиза документов: проблемы и развитие: сб. матер. Междунар.науч.-практ. конф. 20-21.10.05 р. (г. Киев). – К.: ИПЦ МВД Украины, 2006. – С. 69-79.

¹⁴ Див.: Дудоров О.О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика [Текст]: монографія / О.О. Дудоров. – К.: Юридична практика, 2003. – С. 246.; Андрушко П.П. Коментар до ст. 216 Кримінального кодексу України [Текст] / П.П. Андрушко // Законодавство України. Науково-практичні коментарі. – 2003. – № 11. – С. 21; Уголовный кодекс Украины. Научно-практический комментарий [Текст]. – 3-е изд., исправл. и дополн. / Отв. ред. С.С. Яценко. – К.: А.С.К., 2003. – С. 550.

інших виробів тощо)¹⁵. На нашу думку, в цьому випадку також ідеться про протиправне набуття винним можливості володіти *справжніми* знаками та елементами. Підроблені предмети – це *несправжні* знаки та елементи, тобто фальсифіковані будь-яким способом (поліграфічним, електрографічним, шляхом ксерокопіювання, малювання і т.ін.), а також видозмінені справжні¹⁶. Таким чином, серед зазначених речей присутні предмети, створені законно та такі, що створені незаконно. Власне, в останній з цих двох груп вироби лише умовно можуть позначатися термінами „марка акцизного збору”, „контрольна марка для маркування упаковок примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп’ютерних програм, баз даних”, „голографічний захисний елемент”, адже насправді вони такими не є – цим речам лише надано вигляду, більш чи менш подібного до певних матеріальних об’єктів (акцизних чи контрольних марок, захисних елементів). Справжні предмети (марки, елементи) виступають в такому випадку лише в ролі своєрідних моделей, які намагається відтворити винний (так само не стають грошима листки паперу з нанесеними на них малюнками, орнаментами, написами та цифрами, які імітують зовнішній вигляд купюр або банкнот, але випущені не державою). Визначення предметів таким чином у тексті диспозиції статті слід розглядати лише як прийом, яким законодавець вказував, спроба імітації яких виробів карана за ст. 216 КК як підроблення.

Як видно з викладеного, предметами злочину, передбаченого ст. 216 КК, є: 1) автентичні марки акцизного збору чи контрольні марки для маркування упаковок примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп’ютерних програм, баз даних або голографічні захисні елементи; 2) речі, які внаслідок підробки відтворюють (імітують) зовнішній вигляд встановле-

них законодавством марок акцизного збору, контрольних марок для маркування упаковок примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп’ютерних програм, баз даних або вигляд та фізичні властивості голографічних захисних елементів. Предмети злочину першої з наведених груп збігаються з предметами суспільних відносин, які виникають з приводу сплати акцизного збору, легального ввезення та реалізації на території України підакцизних товарів, дотримання авторських та (або) суміжних прав при розповсюдженні примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп’ютерних програм, баз даних тощо. Відповідно, й захист цих суспільних відносин забезпечується шляхом встановлення певного режиму поводження з цими предметами. Друга група, навпаки, охоплює речі, які мають негативні соціальні властивості. У зв’язку з цим до складу суспільних відносин названі в ній предмети не входять.

Слід відзначити, що питання про можливість віднесення таких речей до предметів злочину є дискусійним. Так, на думку Є.В. Фесенка, визнаватися предметом злочину і виступати компонентом об’єкта злочинного посягання не можуть „антицінності” (підроблені гроші, порнографічні предмети тощо)¹⁷. З цього слідує, що речі, які входять до другої з названих вище груп не є предметами злочину, передбаченого ст. 216 КК. На нашу думку, згадане дискусійне питання вдало вирішує Н.О. Гуторова: належність предмету до сфери суспільних відносин – його об’єкта – обумовлюється тим, що він є матеріальним виразом цих відносин, або тим, що його наявність чи відсутність є умовою нормального функціонування суспільних відносин. Таке бачення соціальної ознаки предметів злочину робить логічною їх класифікацію на основі характеру їх зв’язку з об’єктом: 1) предмети злочину, які є матеріальним виразом, субстратом матеріальних суспільних відносин, тобто які співпадають із предметами суспільних відносин; 2) предмети злочину, наявність яких або додержання щодо яких особливого правового режиму є умовою або свідчать про нормальне функціонування суспільних відносин; 3) предмети злочину, відсутність яких є умовою нормального існування і функціонування суспільних відносин¹⁸. У цій класифікації справжні, автент-

¹⁵ Див.: Дудоров О.О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика [Текст]: монографія / О.О. Дудоров. – К.: Юридична практика, 2003. – С. 249; Кримінальний кодекс України [Текст]: науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Видання четверте, доповнене. – Х.: ТОВ „Одіссей”, 2008. – С. 611.

¹⁶ Див.: Кримінальний кодекс України [Текст]: науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. / За заг. ред. В.Т. Маляренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Видання четверте, доповнене. – Х.: ТОВ „Одіссей”, 2008. – С. 611; Гуторова Н.О. Преступления в сфере хозяйственной деятельности [Текст]: раздел VII Особенной части Уголовного кодекса Украины с научно-практическим комментарием / Н.А. Гуторова. – Х.: ООО «Одиссей», 2008. – С. 199.

¹⁷ Див.: Фесенко Є.В. Злочини проти здоров’я населення та системи заходів з його охорони [Текст]: монографія / Є.В. Фесенко. – К.: Атіка, 2004. – С. 74.

¹⁸ Див.: Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України [Текст]: монографія / Н.О. Гуторова. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – С. 96-97.

тичні акцизні чи контрольні марки та захисні елементи належать до першої, а несправжні (підроблені) – до третьої позиції.

Дослідження *юридичної ознаки* предметів передбаченого ст. 216 КК злочину дозволяє порушити питання, чи є такими предметами знаки, зразки яких на момент вчинення щодо них незаконних діянь (підробки, використання, збуту) виведені з обігу, а також знаки іноземних держав, які виконують аналогічні завдання (наприклад, марки акцизного збору чи спеціальні марки Російської Федерації)? Досвід обміну акцизних марок у попередні роки свідчить, що у період від припинення обігу марок старого зразка до запровадження нових і в процесі інвентаризації для „тіньовиків” створюються додаткові сприятливі умови для легалізації незаконно виготовленого та фальсифікованого алкоголю¹⁹.

Відповідь на перше питання залежить від того, чи продовжують знаки скасованих зразків виконувати свою соціально-економічну функцію. Так, постановою КМУ від 12.03.08 р. № 179 „Про запровадження марок акцизного збору нового зразка для алкогольних напоїв” з 1 липня 2008 р. запроваджено марки акцизного збору нового зразка для алкогольних напоїв. У п. 3 постанови вказано про припинення з цієї дати продажу марок акцизного збору попереднього зразка та встановлено, що закуплені марки попереднього зразка застосовуються у виробництві алкогольних напоїв до їх повного використання у період до 1 серпня 2008 р., а алкогольні напої з такими марками перебувають в обігу до повної реалізації в межах строку придатності для споживання. Імпортування (ввезення, пересилання) алкогольних напоїв з марками попереднього зразка дозволяється в разі, коли такі марки було придбано до 1 липня 2008 р. в установленому законодавством порядку, а алкогольні напої з такими марками перебувають в обігу до повної реалізації в межах строку придатності для споживання²⁰. Отже, навіть після введення нових марок акцизного збору вироби, марковані знаками скасованого зразка (перебувають на складах, в місцях оптового чи роздрібного продажу, транспортуються тощо), не вилучаються з реалізації, від суб’єктів господарської діяльності не вимагається змінити маркування цих товарів.

¹⁹ Див.: Скалозуб Л. С₂H₅OH в законі. МВС розпочало масштабне відпрацювання ринку спирту й алкоголю [Текст] / Л. Скалозуб // Іменем закону. – 2008. – №32 (5626). – С. 6-7.

²⁰ Див.: Про акцизний збір на алкогольні напої та тютюнові вироби [Текст]: Закон України від 15 вересня 1995 року № 329/95-ВР// Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 40. – Ст. 297.

Тому незаконне виготовлення, підробка, використання чи збут марок акцизного збору старого зразку здатні завдати такої самої шкоди об’єкту кримінально-правової охорони (їх використання зі злочинною метою навіть після 01.08 2008 р. дозволяє маскувати незаконне походження товарів, надавати фальсифікованому товару вигляду справжнього, сприяти приховуванню несплати акцизного збору тощо), у зв’язку з чим зазначені дії є суспільно небезпечними, як і вчинені щодо предметів нового зразка. Такі дії слід кваліфікувати (за наявності інших ознак складу злочину) за ст. 216 КК.

Що ж стосується можливості визнання предметом злочину певних знаків іноземних держав, то, згідно з вимогами Положення про марки акцизного збору, наявність марки акцизного збору на пляшці (упаковці) або на одиниці іншої тари, в яку розлиті алкогольні напої, та на пачці (упаковці) тютюнових виробів є однією з підстав для ввезення на митну територію України, реалізації їх споживачам, перевезення територією України (крім міжнародного транзиту) і зберігання на території України (крім зберігання виробником до маркування виробів згідно з технологічним процесом або зберігання для вивозу з митної території України). Ввезення на митну територію України, транспортування, зберігання, приймання на комісію та консигнацію для продажу і реалізації алкогольних напоїв та тютюнових виробів, на яких немає марок акцизного збору встановленого зразка, забороняється.²¹ Алкогольні напої та тютюнові вироби, марковані з відхиленням від вимог зазначеного Положення та Правил виготовлення, зберігання і продажу марок акцизного збору й маркування алкогольних напоїв та тютюнових виробів, розглядаються як немарковані. Таким чином, незаконні дії з іноземними акцизними марками не можуть завдати шкоди об’єкту, який захищається ст.216 КК, а тому не можуть кваліфікуватися за зазначеною нормою.

Аналіз *соціальної ознаки* зазначених у ст. 216 КК предметів дозволяє визнати, що всі вони мають схожу соціально-економічну властивість – є матеріальними носіями певної інформації, за формою та змістом мають забезпечувати захист позначених ними виробів і документів від підробок, підтверджувати їх оригінальність, а також засвідчувати сплату осо-

²¹ Див.: Указ Президента України від 18 вересня 1995 р. № 849/95//<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=849%2F95>

бою певних платежів. Водночас, цю функцію вони виконують в різних, не тотожних за змістом суспільних відносинах. Так, наявність *марки акцизного збору* на товарі підтверджує сплату акцизного збору, легальність ввезення та реалізації на території України цього виробу.²² *Контрольна марка* засвідчує дотримання авторських і (або) суміжних прав і надає право на розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних.²³ Впровадження таких марок має протидіяти нелегальному обороту „піратської” аудіовізуальної продукції, зробити її ринок контрольованим, прозорим²⁴. Голографічні елементи застосовуються для захисту документів і товарів, які підлягають обов'язковому захисту від підробки, а також інших документів і товарів, голографічний захист яких запроваджується за ініціативою їх власників. Голографічний захист запроваджено з метою підвищення рівня національної безпеки, запобігання розповсюдженню контрафактної продукції та підробці документів, сприяння захисту українського ринку від неякісних товарів²⁵. Вивчення встановлених законодавством переліків документів, які підлягають захисту голографічними елементами, а також груп товарів, які рекомендується захищати голографічними елементами свідчить, що зазначені елементи можуть використовуватися у різноманітних соціальних сферах: національної безпеки, управління, громадської безпеки, торгівлі, захисту здоров'я населення тощо²⁶. Таким чином, в масиві предметів одного й того самого злочину опинилися речі, існування яких (або відсутність їх фальсифікованих екземплярів) стосується нормального функціонування різних за змістом суспільних відносин, що входять до складу не

співпадаючих між собою безпосередніх об'єктів, частина з яких до сфери господарської діяльності не належать. Така ситуація призвела до того, що диспозиція однієї статті передбачає посягання на декілька нетотожних основних безпосередніх об'єктів в альтернативі. З точки зору техніки формулювання підстав кримінальної відповідальності за певне суспільно небезпечне діяння це рішення законодавця навряд чи є бездоганним.

Досліджені у цій роботі фізичні, соціальні та юридичні ознаки, що характеризують предмети злочину, передбаченого ст. 216 КК дозволяють: а) переглянути характер суспільної небезпечності діянь, вчинених стосовно різних груп речей, вказаних у цій статті, у зв'язку з чим критично оцінити адекватність розташування кримінально-правових норм про пов'язані з цими предметами посягання у розділі VII Особливої частини КК України; б) сформулювати пропозиції щодо вдосконалення практики застосування чинного кримінального законодавства в частині, що стосується кваліфікації злочину, передбаченого ст. 216 КК; в) здійснити науково-теоретичну класифікацію предметів злочину, зазначених в диспозиції ст. 216 КК; г) перейти до встановлення додаткових (спеціальних) ознак, притаманних кожному із зазначених вище предметів.

Рекомендована до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю ІВПЗ АПрН України (протокол № 8 від 10.09.2008 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук **М.М. Панов**

²² Див.: Про акцизний збір на алкогольні напої та тютюнові вироби [Текст]: Закон України від 15 вересня 1995 року № 329/95-ВР// Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 40. – Ст. 297.

²³ Див.: Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних [Текст]: Закон України від 23 березня 2000 р. № 587-III./Відомості Верховної Ради України. – 2000 р. – № 24. – Ст. 183..

²⁴ Див.: Дудоров О.О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика [Текст]: монографія / О.О. Дудоров. – К.: Юридична практика, 2003. – С. 239.

²⁵ Див.: Про затвердження Положення про порядок голографічного захисту документів і товарів [Текст]: постанова Кабінету міністрів України від 24 лютого 2001 р. № 171 // Офіційний вісник України – 2001 р. – № 9 – Ст. 355

²⁶ Див.: Про затвердження переліків документів і груп товарів, які підлягають захисту голографічними елементами [Текст]: постанова Кабінету міністрів України від 5 липня 2002 р. № 932.

ДОКРИМІНАЛЬНІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ЖЕРТВИ ТА ЗЛОЧИНЦЯ

„Стосунок „злочинець – жертва” у віктимології є одним з основоположних питань, але дуже складним, найменше розробленим як на теоретичному, так і на емпіричному рівні” – дійсно, не можна не погодитися з О.С. Юрченко.¹ Дослідженню проблем, пов'язаних з особою та поведінкою потерпілого присвячено багато уваги такими науковцями, як П.С. Дагель, О.М. Джужа, В.С. Мінська, В.І. Полубінський, Д.В. Рівман, Л.В. Франк та ін. В.В. Голіним, Б.М. Головкиним, Д.А. Шестаковим досліджувались насильницькі злочини, що скоюються у сім'ї. Встановлено, що взаємовідносини жертви та злочинця відіграють суттєву роль при формуванні особистості злочинця і віктимності потенційної жертви, у виникненні мотиву та цілі злочину тощо, однак вони досі залишаються недостатньо розкритими. Саме тому ця робота присвячена аналізу докримінальних взаємовідносин, їх структури та видів, динаміці, класифікацію, та з'ясуванню, яке значення вони мають при скоєнні злочину.

На основі вивчених нами 250 кримінальних справ, порушених правоохоронними органами Луганської області за статтями 122, 123, 125, 152 КК України та 60 кримінальних справ, порушених за ст. 190 КК України, встановлено, що у 84 % випадків між злочинцем та жертвою до вчинення злочину існував певний соціальний зв'язок, який супроводжувався конкретними взаємовідносинами.

В.І. Полубінський взаємовідносини потенційних жертви та злочинця відносить до безпосередньої специфічної здатності особи стати жертвою злочину, тобто специфічні взаємовідносини є ознакою індивідуальної віктимності.² Цей висновок підтверджують і результати нашого дослідження. Так, встанов-

лено, що більшість потенційних жертв досить багато часу проводили із майбутнім злочинцем або навіть постійно перебували поруч із ним. Такий зв'язок дозволив суб'єктам краще пізнати один одного, виявити особистісні риси, вади, слабкості іншого. Також у потенційного злочинця є можливість дізнатися про такі об'єктивні дані, як розклад дня особи, фізичні можливості потенційної жертви, можливість відчинити або замкнути двері та багато іншої необхідної інформації, яку можна використати при скоєнні злочину.

Докримінальні взаємовідносини, перш за все, є складовою суспільних відносин і утворюють собою різні форми взаємодії суб'єктів, тобто відображають різні соціальні зв'язки. Структура докримінальних взаємовідносин жертви та злочинця має такі ж складові елементи, як і суспільні відносини: *суб'єкти взаємовідносин; соціальний зв'язок; предмет взаємовідносин*. Для більш ґрунтовного розкриття кримінологічної сутності взаємовідносин жертви та злочинця вважаємо за доцільне доповнити цей перелік ще одним елементом – *спілкуванням*, оскільки взаємовідносини жертви та злочинця неможливо розглядати без урахування цілей та характеру їх спілкування. Розглянемо цей елемент взаємовідносин більш детально.

Спілкування – це здійснювана за допомогою знакових засобів взаємодія суб'єктів, викликана потребами спільної діяльності і скерована на суттєву зміну у стані, поведінці та особистісно-змістовних утвореннях партнера.³

Спілкування суб'єктів, між якими існує певний соціальний зв'язок, є показником ступеня взаємодії цих суб'єктів. Основними характеристиками оцінки спілкування є:

- 1) *форма спілкування*, яку, на наш погляд, можна поділити на такі види: безпосереднє, опосередковане, відсутність спілкування при наявності зв'язку;
- 2) *характер спілкування*, який може бути офіційним або неофіційним;
- 3) *загальна комунікативна установка*: дружнє, конструктивне, конфронтаційне, встановлення позиції домінування одного із суб'єктів;
- 4) *інтенсивність спілкування*: постійне, періодичне, випадкове.

³ Психологія. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – С.244.

¹ Юрченко О.Ю. Роль віктимної поведінки потерпілого при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні. – рукопис дисертаційного дослідження. – Харків, 2004. – С.86.

² Полубинский В.И. Криминальная виктимология. Что это такое? – М.: Знание, 1977 – С.32, 38.

Отримані нами в результаті вивчення кримінальних справ емпіричні дані свідчать, що в тих випадках, де між потерпілим та винним існують взаємовідносини, ступінь їх взаємодії має певні відмінності в різних категоріях злочинів. Так, спілкування потенційних потерпілого та злочинця у таких злочинах, як спричинення тілесних ушкоджень та зґвалтування хоча здебільшого і відбувалося безпосередньо (58 % та 66 % відповідно), однак загальна комунікативна установка суттєво відрізняється: при спричиненні тілесних ушкоджень – у 33 % випадків мали місце неприємні стосунки, у 46 % – конструктивні; при зґвалтуваннях: у 59 % – дружні, 18 % – конструктивні, 23 % – неприємні (конфронтаційні). Враховуючи, що загальна кількість кримінальних справ, порушених за спричинення тілесних ушкоджень набагато більша, ніж справ, порушених за зґвалтування, можна припустити, що чим ближчим є зв'язок між суб'єктами, тим вищим рівнем латентності вони характеризуються. Однак вказане припущення потребує окремого дослідження.

Докримінальні взаємовідносини є динамічними і мають певні етапи свого існування. Тому знову таки цілком погоджуємося з О.Ю. Юрченко⁴, яка наголошує, що класифікаційним критерієм також повинна слугувати тривалість існування взаємовідносин. Категорія тривалості рівною мірою стосується і спілкування та може бути віднесена до показників інтенсивності спілкування. У повсякденному житті ми бачимо багато прикладів, коли взаємовідносини починались з активного спілкування суб'єктів, але через деякий час або внаслідок життєвої ситуації (конфлікт, переїзд на нове місце проживання або роботи) поступово припинились або перейшли на інший рівень, (наприклад, опосередковано – через листування).

Тривалість спілкування, а рівно і самих взаємовідносин, залежить як від об'єктивних, так і від суб'єктивних факторів. Так, зміна місця роботи та переїзд на інше місце проживання є об'єктивними факторами, а ставлення суб'єктів один до одного, наявність взаємного інтересу, бажання підтримувати зв'язок – це суб'єктивні показники. Цілком можливо, що у одного із суб'єктів може зникнути бажання у продовженні спілкування і підтримуванні взаємовідносин або пропаде інтерес до суб'єкта.

⁴ Юрченко О.Ю. Роль віктимної поведінки потерпілого при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні. – рукопис дисертаційного дослідження – Харків, 2004. – С.91.

Таким чином, спілкування може припинитися, але наявність взаємовідносин залишиться. Вони можуть прийняти іншу соціальну форму, наприклад із колишніх колег по роботі вони перетворюються на просто знайомих, які працюють в різних установах і обмежуються випадковим спілкуванням. Або навпаки, якщо інтерес і бажання в подальшому спілкуванні не зменшуються, а зростають, то взаємовідносини із рівня дружніх можуть перейти на рівень родинних (наприклад одруження).

Емпіричний досвід показує, що тривалість докримінальних взаємовідносин також впливає і на суб'єктивне ставлення з боку працівників правоохоронних органів. Наприклад, якщо до міліції поступає заява про те, що майном потерпілого шахрайським шляхом заволодів хтось, з ким він познайомився напередодні, такий матеріал імовірніше за все буде прийнятий до провадження в якості кримінальної справи. Якщо ж поступає аналогічна заява стосовно когось з близьких родичів або друзів, то такий матеріал може стати відмовним, а якщо справа навіть і буде порушена, то слідство, скоріш за все, буде супроводжуватись тяганиною. Співробітники міліції зазвичай пропонують у таких випадках звертатися до суду, мотивуючи тим, що це цивільно-правові відносини, не вдаючись у деталі.

Період тривалості взаємовідносин має суттєве значення при оцінюванні злочинної поведінки суб'єкта злочину та поведінки потерпілого у кримінальній ситуації.

Докримінальні взаємовідносини і взаємовідносини взагалі – процес динамічний. Першим етапом динаміки взаємовідносин є їх утворення. Виникнення взаємовідносин має багато форм. Ми виділяємо наступну класифікацію форм утворення взаємовідносин: 1) за способом утворення – це а) взаємовідносини, які виникли випадково; б) взаємовідносини нормативно створені; в) такі, що утворилися природним шляхом; г) випадково-нормативні; 2) за суб'єктом ініціювання – а) ініційовані потенційним злочинцем; б) ініційовані потенційним потерпілим; в) ініційовані третіми особами.

Перший вид виникнення взаємовідносин є випадковим знайомством у „чистому вигляді” (знайомство на вулиці, в громадському транспорті, в ресторані або будь-якому іншому громадському місці). Взаємовідносини між жертвою та злочинцем, які призвели до зґвалтування або шахрайства, частіше за все складаються внаслідок випадкового знайомства. Із 60 вивчених

нами кримінальних справ, порушених за шахрайство, у 58 % випадків потерпілий із злочинцем познайомилися випадково і лише у 17 % були знайомі раніше, а у 25 % випадків не були знайомі взагалі (наприклад, шахрайства, скоювані циганами або за допомогою мобільного телефону чи з метою заволодіння телефоном).

Другий вид виникнення взаємовідносин – створені нормативно. Цей вид охоплює всі взаємовідносини, які утворилися внаслідок приписів у різноманітних документах: оформлення на роботу, оформлення опікунства; реєстрація місця проживання по сусідству і т.ін. До цієї групи ми також віднесли і взаємини, що склалися внаслідок створення правовідносин, наприклад, в результаті порушення кримінальної справи. Цей вид взаємовідносин характерний тим, що суб'єкти вже з моменту створення зв'язані певними зобов'язаннями одне щодо одного і мають якийсь абсолютно конкретний загальний предмет своїх інтересів, хоча інтереси кожного стосовно цього предмету можуть і не співпадати.

Третій вид виникнення взаємовідносин – взаємовідносини, які утворилися природно (тобто між батьками і дітьми, а також взаємовідносини між кровними родичами).

Останній вид утворення взаємовідносин має випадковий і водночас нормативний характер. До цієї групи можна віднести такі, що утворилися, наприклад, унаслідок розподілу на роботу після закінчення навчання, або раптового переведення на інше місце служби державного службовця чи військовослужбовця та ін.

Наступним етапом динаміки взаємовідносин є їх розвиток. Він характеризується подальшим відносно постійним або постійним спілкуванням суб'єктів, появою спільних інтересів, бажанням подальшого спілкування та ін. Залежно від початку взаємин до початку реалізації кримінальної ситуації розвиток може бути короткочасним або тривалим. Розвиток взаємовідносин – це етап, який відіграє суттєву роль у формуванні злочинної мотивації. Процес спілкування суб'єктів супроводжується різноманітними життєвими ситуаціями (конфліктними або, навпаки, приємними, доброзичливими), які впливають на їх суб'єктивне ставлення один до одного, супроводжуючись різноманітними емоційними станами. Внаслідок цього у суб'єктів виникає бажання продовжувати спілкування, зміцнити взаємовідносини, або припинити спілкування і розірвати стосунки. Згідно означених вище комунікативних установок, взаємовід-

носини мають три напрями розвитку і форми існування: 1) позитивні; 2) негативні; 3) нейтральні.

Останній етап – це фіксація докримінальних взаємовідносин потенційних жертви та злочинця, яка відбувається у разі утворення стійкого соціального зв'язку. Про стійкість взаємин, на наш погляд, можна говорити тоді, коли у суб'єктів з'являється загальний предмет їх взаємовідносин або встановлюється певна залежність одного суб'єкта від іншого. Вона може проявлятися на емоційному рівні, нормативному рівні, сімейному рівні. Стійкість соціального зв'язку визначається як об'єктивними, так і суб'єктивними критеріями. До складу об'єктивних критеріїв відноситься активність у підтримуванні спілкування з боку суб'єкта, який не є ініціатором створення взаємовідносин. Така активність може проявлятися, наприклад, у різноманітних пропозиціях з боку цього суб'єкта про спільні дії. Суб'єктивні критерії відображають внутрішнє ставлення суб'єкта, який не є ініціатором створення взаємовідносин, до іншого суб'єкта. Показником такого внутрішнього ставлення є довіра, відсутність страху за майно або здоров'я та життя, бажання продовжувати подальше спілкування. Це критерії оцінки фіксації позитивних взаємовідносин.

Розвиток негативних взаємовідносин також має показники зафіксованості їх у такому стані. Одним із таких критеріїв є конфлікт, внаслідок якого суб'єкти приймають рішення про розрив стосунків. Таке рішення може прийматися як обома, так і одним із суб'єктів. У 67 % випадків з вивчених нами кримінальних справ вище означені злочини були вчинені внаслідок конфлікту. Ще одним з означених критеріїв, що демонструють зафіксованість, є поганий вчинок або життєва ситуація, яка змусила одного із суб'єктів змінити ставлення до іншого, викликала у нього почуття небезпеки, сумніву, образи і т.ін. Тобто, якась подія, дія, вчинок тощо, які трапились об'єктивно, викликали у суб'єктів певну суб'єктивну (психічну, емоційну і нарешті, розумову) діяльність, яка призвела до прийняття того чи іншого рішення.

Нейтральні взаємовідносини характеризуються обмеженістю спілкування, байдужим ставленням суб'єктів один до одного. Такі взаємовідносини характерні для людей, які знайомі один з одним і між ними не існує стійкого соціального зв'язку; вони не мають спільної, однаково суттєвої для кожного зацікавленості. Залишаючись на даному рівні, вони рідко призводять

до створення кримінальної ситуації. Як правило, злочини при таких взаємовідносинах носять спонтанний, незапланований характер і характеризуються наміром, який виникає раптово або скоюються в стані афекту. Зазвичай такому злочину передують конкретна життєва ситуація, яка послугувала приводом для скоєння злочину і спонукала винного до злочинних дій. Що стосується корисливих злочинів (наприклад, крадіжок) між суб'єктами нейтральних взаємовідносин, то, як правило, вони не мають суттєвих особливостей.

Залежно від суб'єкта, який ініціював створення взаємовідносин, вони поділяються на: а) ініційовані потерпілим; б) ініційовані злочинцем; в) ініційовані третіми особами. Вони також мають своє кримінальне продовження наприклад, у вигляді злочинів, передбачених ч.2 ст.155 КК „Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, вчинені батьком, матір'ю, або особою, що їх замінює,” або ч.1 ст.154 КК „Примушування жінки чи чоловіка до вступу в статевий зв'язок природним або неприродним способом особою, від якої жінка чи чоловік матеріально або службово залежні”.

Таким чином, можна зробити висновок, що під докримінальними взаємовідносинами жертви та злочинця слід розуміти створення та розвиток стійкого соціального зв'язку між двома суб'єктами, який утворився випадково, нормативно, природно або випадково – нормативно, має істотне значення для існування і функціонування обох або одного із суб'єктів, та призвів до виникнення кримінальної ситуації.

Наведене вище свідчить, що взаємовідносини жертви та злочинця впливають на механізм злочинної поведінки, і тому потребують уваги з боку науковців. Дослідження взаємовідносин жертви та злочинця, також допоможе у вирішенні багатьох проблем, з якими постійно стикаються суб'єкти правозастосовчої діяльності.

*Рекомендована до опублікування на засіданні
кафедри кримінології та соціології
Луганського державного університету
внутрішніх справ МВС України
(протокол № 21 від 2 квітня 2008 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук, доцент А.Б. Блага*

УДК 343.85

М.А. Копилова, ад'юнкт кафедри
кримінології та кримінально-виконавчого
права КНУВС,
м. Київ

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ НА КУРОРТАХ ПІВДЕННО-СХІДНОГО УЗБЕРЕЖЖЯ АРК

Речі й гроші завжди були найважливішим атрибутом особистого престижу, бо честлюбство ненаситне. Ніяка кількість матеріальних цінностей не спроможна згасити невгамовну спрагу збагачення. У час, коли знецінюються та ігноруються норми моралі та права, корисливі злочини набувають особливо загрозливого масштабу. Не оминуло це і нашу країну.

Злочини проти власності є найпоширенішим видом злочинів у наш час, що підтверджується статистичними даними МВС України. Необхідність дослідження саме цієї категорії посягань зумовлена тим, що злочинці нерідко застосовують до потерпілих залякування, насильство, тортури, знущаються над ними, що посилює суспільну небезпечність цих злочинів. Саме це вимагає активізувати протидію злочинам проти власності, зокрема посилити запобіжний вплив, що, у свою чергу, потребує детального дослідження їх в кримінологічному аспекті.

Власність – це суспільні відносини між людьми з приводу привласнення благ. Як економічна категорія власність розкривається через систему економічних відносин, притаманну суспільству на тому чи іншому етапі його розвитку, і характеризує розподіл благ між суб'єктами господарювання. Як філософська категорія – це максимально можливе розпоряджання предметами різного роду, встановлене звичаєвим чи писаним правом. Юридичний аспект розкривається через право власності. Власність включає в себе суб'єкт, об'єкт і відносини привласнення¹.

Суб'єктом права власності може виступати окремий індивід, певний колектив чи держава в цілому. Об'єктом права власності можуть бути як природні та штучні об'єкти, ідеї, задуми, проекти, різного роду інформація (інтелектуальна власність), так і різні матеріальні блага.

¹ Енциклопедія сучасної України: В 3 т. / Редкол.: О.М. Маринич та ін. – К., 2005. – С. 660-661.

Відносини привласнення регулюються та захищаються законодавством України, в якому й визначено порядок отримання у власність будь-чого. Порушення встановленого порядку набуття права власності та різного роду посягання на власність і є злочинами проти власності.

Вважаємо за необхідне окреслити коло злочинів, які посягають на власність. У VI розділі Кримінального кодексу України, який має назву «Злочини проти власності», виділено 16 статей. Звідси слідує, що законодавець виділяє наступні злочини проти власності: крадіжка, грабіж, розбій, викрадення шляхом демонтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв'язку та їх обладнання, викрадення електричної або теплової енергії шляхом її самовільного використання, вимагання, шахрайство, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою, привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї, умисне знищення або пошкодження майна, умисне пошкодження об'єктів електроенергії, погроза знищення майна, необережне знищення або пошкодження майна, порушення обов'язків щодо охорони майна, придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом. Проте Кримінальним кодексом України передбачено ряд інших злочинів, які посягають на власність. Серед них можна назвати: легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, незаконне заволодіння транспортним засобом тощо.

Крадіжка була одним із найдавніших засобів корисливого заволодіння чужим майном і до того ж найпоширенішим. Недаремно за нею закріпилась загальна назва корисливого злочину на Русі – «зłodийство», а осіб, яких звинувачували у крадіжках, називали зłodіями².

Однією з найпрестижніших професій у злочинному світі вважається професія шахрая. Філософ Цицерон писав, що несправедливість досягається двома способами: насильством і обманом. Так, обман широко застосовується і в іншій корисливій злочинній діяльності. Багато крадіжок, грабежів і розбоїв вчиняються за допомогою обманного проникнення у приміщення, або створення інших умов, які б сприяли заволодінню чужим

майном. Небезпечність шахрайства полягає в тому, що, на відміну від крадіжок, грабежів та розбоїв, це завжди чітко продумана злочинна діяльність, що складається із системи цілеспрямованих діянь.

Грабежі та розбої є особливо небезпечними злочинами. Це пояснюється тим, що вони пов'язані із застосуванням до потерпілого погроз, насильства, завданням йому тілесних ушкоджень тощо. З роками способи вчинення цих злочинів вдосконалювались, злочинці підвищували свою майстерність.

Так, у 2004 році на території Автономної Республіки Крим було зареєстровано 12 380 крадіжок, 1 376 грабежів, 224 розбої, 702 шахрайства, які становили більше половини всієї зареєстрованої злочинності (25 976 зареєстрованих злочинів).

У 2006 році ситуація на території АРК майже не змінилась. Серед 18 629 зареєстрованих злочинів, крадіжки становили – 5 920, грабежі – 1 366, розбої – 314, шахрайства – 705, що в сукупності становить майже половину всієї зареєстрованої злочинності.

Указані злочини є найбільш поширеними видами посягань на власність не лише на курортах Південно-Східного узбережжя АРК, а й по всій Україні. Вони посідають перші місця серед злочинів загальнокримінальної спрямованості на курортах Південно-Східного узбережжя АРК. Саме тому виникає гостра необхідність посилити заходи протидії злочинам проти власності, що вимагає, у свою чергу, провести детальне кримінологічне дослідження найбільш поширених злочинів цієї категорії, що вчиняються на території Південно-Східного узбережжя АРК, а особливо в зонах відпочинку, та розробити на основі дослідження дієві заходи боротьби.

Зауважимо, що до курортів Південно-Східного узбережжя АРК віднесені наступні населені пункти: Керч, Феодосія, Судак, Кіровське та Ленінське, які будуть розглянуті в даній статті³.

Аналіз злочинності свідчить про те, що обумовлена специфікою соціально-економічних умов криміногенна ситуація в цих регіонах має суттєві особливості. Хоча процеси, що відбуваються у сфері правопорядку на курортах Південно-Східного узбережжя АРК перебувають у руслі загальних процесів, притаманних різним типам населених пунктів України в цілому, тим

² Зелінський А.Ф., Коржанський М.Й. Корислива злочинна діяльність. – К.: Генеза, 1998. – С. 83.

³ Перелік населених пунктів, віднесених до курортних: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1996 року № 1576 (у ред. постанови Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1997 року № 1391).

не менш, особливості рівня, структури і динаміки злочинності мають велике значення для пошуку відповідних форм і методів боротьби зі злочинністю в цих регіонах.

Отже, організація боротьби зі злочинами проти власності на сьогоднішній день є одним з пріоритетних напрямків вдосконалення профілактичної діяльності ОВС на курортах Південно-Східного узбережжя АРК.

При проведенні кримінологічних досліджень виділяється масив таких загальнокримінальних корисливих злочинів як: крадіжки, грабежі, розбої, шахрайства та вимагання. Ці злочини становлять близько 90% всієї загальнокримінальної корисливої злочинності⁴.

У даній статті пропонується розглянути злочини проти власності саме загальнокримінальної спрямованості, тобто крадіжки, грабежі, розбої, шахрайства, що були вчинені на курортах Південно-Східного узбережжя АРК.

Розглянемо детальніше найбільш поширені на курортах Південно-Східного узбережжя АРК злочини проти власності:

Таблиця 1

КРАДІЖКА

Населений пункт	2003	2004	Динаміка, %	2004	2005	Динаміка, %	2005	2006	Динаміка, %
Керч	885	1201	26,31	1201	948	-21,07	948	449	-52,64
Феодосія	1486	1475	-0,75	1475	1019	-30,92	1019	766	-24,83
Судак	351	263	-25,1	263	240	-8,75	240	136	-43,33
Кіровське	280	252	-10	252	186	-26,19	186	169	-9,14
Ленінське	766	455	-40,6	455	343	-24,62	343	179	-47,81
Всього по АРК	16237	15527	-4,37	15527	11747	-1,32	11747	7449	-36,59

Як видно з наведеної таблиці 1 кількість вчинених крадіжок з 2003 року до 2006 року значно зменшилась. Проте частка крадіжок серед злочинів загальнокримінальної спрямованості залишається високою й на даний час.

⁴ Кримінологія: довідник термінів, основні визначення, рекомендовані джерела: Навч. посібник / Колб О.Г., Яцишин М.М., Крикунов О.В. та ін. / За заг. ред. О.Г. Колба. - Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського держ. Ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. - С. 199.

Таблиця 2

ГРАБІЖ

Населений пункт	2003	2004	Динаміка, %	2004	2005	Динаміка, %	2005	2006	Динаміка, %
Керч	109	133	22	133	184	38,3	184	125	-32,1
Феодосія	131	108	-17,6	108	128	18,5	128	120	-6,3
Судак	27	14	-48,1	14	8	-42,9	8	10	25
Кіровське	5	5		5	12	140	12	14	16,7
Ленінське	25	23	-8	23	26	13	26	30	15,4
Всього по АРК	1575	1376	-12,6	1376	1577	14,6	1577	1366	-13,4

Аналіз даних, наведених у таблиці 2, свідчить про нестабільність криміногенної ситуації на зазначених курортах АРК: у м. Керч кількість вчинених грабежів з 2003 року до 2005 року поступово зростає, а в 2006 році різко знижується; у м. Феодосія кількість вчинених грабежів коливається, проте спостерігається позитивна тенденція до стабілізації ситуації та зменшення кількості вчинюваних грабежів; у м. Судак взагалі спостерігається постійне зниження кількості вчинених грабежів; проте у містах Кіровське та Ленінське, навпаки, простежується негативна тенденція до поступового збільшення кількості вчинених грабежів, що також не відповідає показникам по Автономній республіці Крим, де простежується поступове зниження рівня вчинених грабежів.

Таблиця 3

РОЗБІЙ

Населений пункт	2003	2004	Динаміка, %	2004	2005	Динаміка, %	2005	2006	Динаміка, %
Керч	32	32		32	42	31,3	42	28	-33,3
Феодосія	22	19	-13,6	19	9	-52,6	9	16	77,8
Судак	6	3	-50	3	6	100	6	7	16,7
Кіровське	3	0	-	0	0	-	0	7	700
Ленінське	6	2	-66,7	2	3	50	3	8	166,7
Всього по АРК	291	224	-23,1	224	241	7,6	241	314	30,3

У таблиці 3 загалом спостерігається поступове збільшення кількості розбійних нападів на громадян як по всій Автономній Республіці Крим, так і у розглядуваних містах, лише у м. Керч протягом останнього року відбулось зменшення розбійних нападів на 33, 3 %.

Таблиця 4

ШАХРАЙСТВО

Населений пункт	2003	2004	Динаміка, %	2004	2005	Динаміка, %	2005	2006	Динаміка, %
Керч	28	99	253,6	99	96	-3,03	96	116	20,8
Феодосія	174	70	-59,8	70	99	41,4	99	63	-36,4
Судак	6	9	50	9	19	111,1	19	5	-73,7
Кіровське	0	0	0	0	9	900	9	16	77,8
Ленінське	13	16	23,1	16	18	12,5	18	11	-38,9
Всього по АРК	754	702	-6,9	702	886	26,2	886	705	-20,4

Ситуація щодо шахрайств у розглянутих в таблиці 4 курортних містах Південно-Східного узбережжя АРК дещо неоднорідна. Якщо у містах Керч та Кіровському спостерігається збільшення кількості випадків шахрайств, то у всіх інших містах, як і по АРК в цілому, спостерігається їх зменшення.

Окрім розглянутих у таблицях злочинів на досліджуваній території вчиняються і ряд інших злочинів проти власності, такі як: вимагання, незаконне заволодіння транспортним засобом, умисні підпали тощо. Проте, як свідчить статистика, їх питома вага у порівнянні з питомаю вагою крадіжок, грабежів, розбоїв та шахрайств є дуже низькою. Так, наприклад, розглянемо динаміку умисних підпалів та незаконних заволодінь транспортними засобами, що були вчинені на території Південно-Східного узбережжя АРК в період з 2003 року до 2006 року.

Таблиця 5

УМИСНІ ПІДПАЛИ

Населений пункт	2003	2004	Динаміка, %	2004	2005	Динаміка, %	2005	2006	Динаміка, %
Керч	0	2	200	2	0	-200	0	0	0
Феодосія	0	1	100	1	0	-100	0	1	100
Судак	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Кіровське	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Ленінське	10	1	-90	1	0	100	0	0	0
Всього по АРК	50	12	-76	12	7	-41,7	7	6	-14,3

Таблиця 6

НЕЗАКОННЕ ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ

Населений пункт	2003	2004	Динаміка, %	2004	2005	Динаміка, %	2005	2006	Динаміка, %
Керч	14	5	-64,3	5	14	64,3	14	7	-50
Феодосія	10	17	-41,2	17	18	5,6	18	11	-38,9
Судак	3	3	0	3	5	40	5	3	-40
Кіровське	4	4	0	4	11	63,7	11	7	-36,4
Ленінське	16	6	-62,5	6	5	-16,7	5	5	0
Всього по АРК	323	246	-23,8	246	232	-5,7	232	199	-14,2

З наведених таблиць видно, по-перше, що кількість вчинених умисних підпалів та незаконних заволодінь транспортними засобами на розглядуваній території є дуже низькою, а по-друге, в обох випадках спостерігається стійка тенденція до зниження рівня динаміки вказаних злочинів.

Зважаючи на це, на нашу думку, слід зосередити увагу саме на дослідженні крадіжок, грабежів, розбоїв та шахрайств, що вчиняються на території Південно-Східного узбережжя АРК, адже, по-перше, їх питома вага в порівнянні з питомаю вагою інших злочинів загальнокримінальної спрямованості є дуже високою, по-друге, дана категорія злочинів має стійкі тенденції до зростання, а по-третє, на нашу думку, крадіжки, грабежі, роз-

бої та шахрайства є найпоширенішими, найнебезпечнішими, в умовах курорту часто латентними й взагалі такими, що потребують розробки принципово нових дієвих заходів протидії саме в умовах курортів.

Як видно з наведених таблиць, крадіжка є найпоширенішим злочином проти власності. Потрібно також зауважити, що в структурі цього виду злочину кількісно переважають крадіжки майна громадян. Щодо грабежів та розбоїв, можна також констатувати факт, що посягання майже завжди відбувається на власність саме громадян.

Дуже небезпечним, на нашу думку, є такий вид злочину проти власності, як шахрайство, особливо в умовах курорту. Це зумовлено тим, що шахраї для власного збагачення можуть користуватись сезонним переміщенням населення до зон відпочинку.

Характерним для всіх злочинів проти власності на курортах є те, що злочинець може бути як місцевим жителем, так і з числа відпочиваючих. Це значно ускладнює роботу ОВС та відображається на відсотку розкриття злочинів. Так, проаналізувавши статистичні дані, можна дійти висновку, що відсоток розкриття злочинів проти власності на курортах Південно-Східного узбережжя АРК рідко коли перевищує 80 %, а загалом варіюється в межах 50-60 %.

Не слід забувати про високий рівень латентності злочинів проти власності, що вчиняються на курортах. Така ситуація перш за все зумовлена ставленням потерпілого. Люди приїждять на курорт заради відпочинку, і мало хто з них хоче псувати відпочинок зверненням до правоохоронних органів та процесуальною тяганиною. Окрім того, більшість з відпочиваючих не бачать ніякої користі та перспективи у разі звернення до ОВС за поновленням порушених прав, оскільки відпустка закінчується й потрібно повертатись додому за сотні, а то й тисячі кілометрів від місця відпочинку. Тому більшість людей не хочуть створювати собі додаткових проблем і не звертаються за допомогою до правоохоронних органів.

Проаналізувавши вищевикладене, можна зробити наступні висновки. Власність – це не лише матеріальні блага (речі, гроші, автотранспорт тощо), а й духовні, тобто інтелектуальна власність, тому об'єктом злочинів проти власності може бути не лише «чуже майно», а й ідеї, задуми, проекти, різного роду інформація (інтелектуальна власність). Незважаючи на це, в

Кримінальному кодексі України в розділі «Злочини проти власності» визначено лише 16 статей, в яких про інтелектуальну власність не згадується. Взагалі в КК України визначено дуже багато злочинів, які посягають на власність, проте вони розміщені в різних розділах.

На основі аналізу статистичних даних про кількість вчинених крадіжок, грабежів, розбоїв та шахрайств на курортах Південно-Східного узбережжя АРК можна дійти висновку, що загалом криміногенна ситуація стабілізується, проте викликає занепокоєння те, що питома вага злочинів проти власності все рівно залишається високою.

Для подолання такої негативної тенденції, на нашу думку, слід, по-перше, розглядати заяви та повідомлення про злочини в найкоротший строк, тобто по гарячих слідах. Це дозволить зменшити вірогідність виїзду злочинця до іншого населеного пункту та підвищить відсоток розкриття злочинів.

По-друге, необхідно налагодити взаємодію ОВС з лінійними відділами міліції на транспорті та в портах, що дозволить контролювати процес приїзду та від'їзду відпочиваючих, мати уявлення про їх кількість та особу, а також підвищить можливість виявлення так званих «гастролерів».

Крім вказаного також необхідно посилювати охорону громадського порядку на курортах Південно-Східного узбережжя АРК. Дієва охорона громадського порядку в найбільш криміногенних місцях з урахуванням часу доби, коли ймовірність вчинення того чи іншого злочину є найбільшою, на нашу думку, призведе до зменшення рівня злочинності.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні
кафедри кримінології та кримінально-виконавчого
права КНУВС
(протокол № 6 від 2 червня 2008 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук Є.В. Рясюк*

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ВИМАГАЧА

Особа злочинця є однією з центральних проблем предмета кримінологічної науки, вирішення якої дозволяє пізнати певною мірою причини і умови вчинення конкретних злочинів і вийти на оптимальні шляхи запобігання таким суспільно небезпечним проявам. Кримінальний кодекс України (КК України) у ст. 189 визначає вимагання як вимогу передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці. У ч.3 ст. 189 КК передбачається відповідальність за вчинення вимагання, поєднаного з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, а у ч. 4 ст. 189 КК – за вчинення вимагання, поєднаного із заподіянням тяжкого тілесного ушкодження. Нами також вивчалися кримінальні справи по вимаганням, поєднаних з насильством, що не є небезпечним для життя і здоров'я. Кримінальної відповідальності за ці дії чинний КК України, на жаль, не містить, на відміну від попереднього кримінального законодавства, яке його передбачало у ч. 2 ст. 144 КК України 1960 р.

Особливість цього злочину бачиться як у своєрідному підході до заволодіння майном іншої особи, що виражається у пред'явленні майнової вимоги, так і психологічному впливі на жертву, різноманітності форм фізичного насильства, яке може їй заподіюватись. Таким чином, дослідивши особу злочинця вимагача, дії якого поєднані із застосуванням до потерпілого різних форм фізичного насильства (від побоїв до тяжких тілесних ушкоджень і навіть убивства), ми матимемо змогу уявити більш-менш конкретну картину про детермінаційний комплекс цього небезпечного корисливого насильницького злочину, а також розробити заходи, у першу чергу, із спеціально-кримінологічного запобігання таким злочинним посяганням.

Проблемі вивчення особи вимагача присвячені праці переважно російських науковців, серед яких: О.В. Дмитрієв, О.А. Єлець, О.В. Корягіна, В.С. Мінська, І.Ф. Перов, М.Ю. Расказов, Ф.Я. Сафін, В.М. Сафонов, С.О. Ступіна та інші. В українській кримінологічній літературі цьому питанню увага майже не приділялася, хоча певні зусилля були зроблені С.В. Дьоменко. Отже, зважаючи на відсутність досліджень особи насильницького вимагача, даний аналіз уявляється вкрай необхідним.

Особа злочинця представляє собою цілісну систему певних ознак та рис, де з'єднуються як ті негативні явища на рівні суспільства, які взагалі впливають на правосвідомість людини й формують її антисуспільну спрямованість, так й ті на рівні певного оточуючого середовища, що відіграють роль безпосередньої причини вчинення злочину. Отже, вивчивши кримінологічну характеристику особи вимагача, дії якого поєднані з фізичним насильством, ми матимемо змогу уявити про найбільш типовий детермінаційний комплекс, що у подальшому дослідженні стане основою щодо розробки заходів із запобігання таким злочинам. Для цього й існує (об'єктивно, сама по собі) структура особи злочинця, що дозволяє дослідникам простежити взаємодію її властивостей.

Взагалі-то не всі вчені використовують дане поняття. В одних випадках воно замінюється «системою ознак»¹ або ж «схемою» вивчення особи злочинця². В кримінології вже досить сталим є виділення чотирьох груп ознак при розгляді структури особи злочинця: соціально-демографічних, кримінально-правових, соціальних ролей та морально-психологічних. Іноді кримінологічна характеристика особи злочинця складається з семи³ і навіть дев'яти⁴ груп ознак. Були також спроби вироблення структури особи вимагача, куди, наприклад, С.В. Дьоменко включає такі блоки: соціально-демографічний; кримінально-правовий; соціально-рольовий та рольові очікування; морально-

¹ Кримінологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / О.М. Джужа, Я.Ю. Кондратьєв, О.Г. Кулик, П.П. Михайленко та ін.; За заг. ред. О.М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 74.

² Бандурка А.М., Давиденко Л.М. Преступность в Украине: причины и противодействие: Монографія. – Харьков: Гос. спец. изд-во «Основа», 2003. – С. 66.

³ Даньшин И.Н. Общетеоретические проблемы криминологии: Монография. – Х.: Прапор, 2005. – С. 110.

⁴ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – С. 258.

психологічний; загальнозначущі позитивні людські якості; суто психологічні та біологічні особливості⁵.

На нашу думку, елементами структури особи злочинця, зокрема, особи насильницького вимагача, є риси та властивості, що у кінцевому результаті створюють три великих блоки ознак, яких достатньо для уявлення про загальний портрет злочинця, як-то: соціально-демографічний (стать, вік, освіта, громадянство, національність, сімейний стан, рід занять та джерела прибутку та ін.); кримінально-правовий (вид і ступінь тяжкості вчиненого злочину, одноособовий чи груповий характер злочинної поведінки, рецидив чи інші різновиди повторності злочинів, форми співучасті, інтенсивність прояву антисуспільної спрямованості особи, наявність судимостей, характер злочинів, що були вчинені винним до засудження, причини припинення злочинної діяльності, каральна практика тощо); морально-психологічні риси (світогляд, ціннісні орієнтації, інтелектуальні та вольові ознаки, рівень потреб, психічні аномалії, що не виключають осудність, темперамент та ін.).

Таким чином, можна зробити висновок, що кримінологічну характеристику особи злочинця утворює своєрідна «піраміда», що складається із взаємозалежних «поверхів» (підструктур, груп ознак), кожний з яких, в свою чергу, містить кілька «секторів» (окремих властивостей). Така «піраміда» представляє собою єдине ціле і буде зруйнована при відсутності хоча б одного з її елементів, які в своїй сукупності є синтетичним та інтегрованим поясненням причин злочинної поведінки. Слід зазначити, що інформацію відносно кримінологічних ознак особи злочинця ми отримали із узагальнення матеріалів 430 архівних кримінальних справ стосовно 823 вимагачів, статистичних даних МВС України та Державної судової адміністрації України щодо осіб, засуджених за вимагання, безпосередньо від 50 осіб, що відбувають покарання у місцях позбавлення волі, методом стандартизованого інтерв'ювання та при порівнянні їх з результатами раніше проведених іншими фахівцями досліджень.

Розгляд соціально-демографічних ознак особи насильницького вимагача свідчить про суто «чоловічий» характер цього злочину, на який приходить 96,1 % сильної статі населення. Питома

вага жінок складає, відповідно, 3,9 %. Даний злочин є прерогативою чоловіків, зважаючи на їх більшу фізичну здатність задля подолання опору з боку жертв, пригнічення їх волі, а також на більші можливості у реалізації погроз, на впевненіші та агресивніші дії, пов'язані з пред'явленням майнових вимог. Суто «жіночі» насильницькі вимагання на практиці зустрічаються рідко, частіше жінки є співучасниками змішаних за статтю груп злочинців, які виконують другорядні ролі співучасників. Так, організована злочинна група з десяти чоловік наганяла впродовж трьох років жах на приватних підприємців міста Євпаторії. Вимагачі-чоловіки в цій групі били потерпілих, обкладали їх «даниною», а жінка, що була активною учасницею цього угруповання, як правило, забирала у жертв гроші та уточнювала суми нових майнових вимог. Результати розслідування показали, що група злочинців за цей час отримала надприбутки у сумі десятків тисяч доларів США і навіть автомобілі та торгові кіоски⁶.

За віковим діапазоном найбільш висока кримінальна активність спостерігається у групі 25-30 років (32,7 %). Велика кількість злочинів припадає й на осіб у віці 18-24 роки, яка складає 27,4 %. Таким чином, більше половини насильницьких вимагань вчинюється особами молодого віку. І це не дивно, бо ця фаза людського життя, з одного боку, є найактивнішою, а з іншого, – характеризується високими матеріальними запитами в умовах паразитичного способу життя та небажанням працювати.

Незважаючи на більш витончений характер вимагання у порівнянні з іншими корисливо-насильницькими злочинами, у неповнолітніх осіб віком 14-17 років, яких виявилось 13,5 %, простежується схильність до загальної тенденції, властивої злочинності останнім часом, – прояву насильства.

Освітньо-культурна складова вказаних злочинців показує, що половина вимагачів (48,4 %) на момент вчинення злочину мала середню освіту, неповну середню освіту – 20,2 % осіб, вищу чи незакінчену вищу освіту – 9,8 %. Стосовно останнього показника, то він свідчить, що кожне десяте насильницьке вимагання було вчинено не тільки досить освіченими людьми, але й, як правило, підприємцями, представниками більш високого соціального статусу. Такі вимагання у більшості випадків вирізняються завчасною розробкою сценаріїв, за якими можуть розгортатися події, у тому числі ті, що пов'язані із зверненням потерпілих до правоохоронних органів та чиненням опору.

⁵ Дьоменко С. Кримінологічна характеристика вимагання. Аналіз даних про особистість злочинця // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 10. – С. 26.

⁶ Архів міського суду Євпаторії за 2002 рік.

В цілому такі цифри мають насторожувати, оскільки вимагачі, маючи достатньо високий освітній рівень, обирають найгірше – застосування до людини фізичного, а іноді досить жорстокого насильства, аж до вбивства жертви. Але видається, що ця ознака кримінологічної характеристики особи вимагача не виконує важливої функції – підвищення правосвідомості та блокування негативних асоціальних установок.

Щодо національності насильницьких вимагачів, то її зріз такий: українці – 58,2 %, росіяни – 34,4 %, особи кавказької національності – 2,7 %, татари – 2,3 %, інші національності – 2,4 %. Таким чином, найчастіше вчиняють цей злочин українці, які у переважній більшості (95,6 %) є громадянами України. Такі показники можуть пояснюватись і виключно територіальним принципом діяльності місцевих злочинних груп, що спеціалізуються на вчиненні цього злочину.

Більше половини вимагачів – 57,5 % не були одруженими (заміжними), розлучені – 6,0 %, вдівців – 0,7 %, а тих, хто не мав дітей, – 67,3 %. З цього випливає, що більшість вимагачів не мали власної родини, цього, мабуть, стримуючого криміногенні пориви фактору. Даний показник пов'язаний з такою соціально-психологічною рисою злочинців-вимагачів, що пов'язана з відсутністю родинно-сімейних зв'язків або з небажанням їх утворення. Таким чином, у переважній більшості випадків злочинці намагаються вчиненням вимагання, реалізувавши корисливу мету, задовольнити власні егоїстичні, іноді ситуаційні, матеріальні потреби, отримати, так би мовити, «легкі гроші». Це також підтверджують результати проведеного стандартизованого інтерв'ювання засуджених вимагачів, що відбувають покарання у місцях позбавлення волі. Значна частина злочинців відзначила, що вимагання було обране ними як засіб заволодіння майном через складність розкриття цього злочину, а також тому, що його, на їх думку, легше вчинити, ніж інші корисливі злочини.

Вивчення роду занять винних багато в чому може пояснити вибір особою саме злочинного шляху задоволення своїх потреб, її прагнення, уподобання, намагання змінити життя на краще чи навпаки: життєвий песимізм, розчарування у можливості реалізації своїх здібностей. Так, більше половини осіб (57,4 %), які вчинили вимагання, поєднане з насильством, на момент вчинення злочину не працювали, не вчилися та не займалися суспільно корисною діяльністю. Більше того, нами за можливості отримана

інформація і про строк, впродовж якого особи не працювали і не навчалися: 6,8 % винних – понад три роки, 8 % – від одного до трьох років, 2,8 % – до одного року, 1 % – до шести місяців, а у більшості випадків, на жаль, зазначені дані отримати не вдалося, оскільки вони відсутні у матеріалах архівних кримінальних справ. Характер роду занять решти вимагачів має таку структуру: 11,7 % – робітники промислових підприємств, 9,4 % – студенти (учні), 6,4 % – приватні підприємці, 3,4 % – охоронники, інші категорії є незначними та малопоказовими.

Кримінологічно значимою є інформація стосовно місця прописки винних та їх фактичного місця проживання. Так, 84,0 % осіб було прописано у тому ж населеному пункті, де був вчинений злочин, а 84,7 % – фактично там проживали, 14,8 % вимагачів були прописані в іншому населеному пункті, десять осіб не мали певного місця проживання. Таким чином, ці дані ще раз підтверджують тезу про те, що вимагання є, так би мовити, злочином «місцевим», коли злочинці його вчиняють, як правило, у тому ж населеному пункті, де фактично і мешкають. Це пов'язано із знанням місцевості, де вчиняється злочин, наявністю інформації про жителів населеного пункту, у тому числі підприємців та заможних громадян, а також з наявністю можливих зв'язків з представниками організованої злочинності, характерною особливістю якої є розподіл сфер впливу на певній території.

Результати нашого дослідження показали, що понад 3/4 всіх вивчених злочинів вчинювались у співучасті (76,9 %). У більшості випадків (61,1 %) співучасть мала простий характер, коли всі співучасники вимагань були співвиконавцями злочину. Складна ж співучасть, тобто коли співучасники злочинних діянь виконували різні ролі, спостерігалась у 38,9 % вчинених вимагань, поєднаних з насильством.

Узагальнення матеріалів архівних кримінальних справ дає підстави говорити про те, що винні у 82,1 % випадків притягувались до кримінальної відповідальності тільки за вчинення вимагань. Найчастіше вимагання, поєднане з насильством, супроводжували інші корисливо-насильницькі злочини: у 3,9 % випадків розбій, а у 3,3 % – грабіж. На досудовому слідстві та під час судового розгляду справи буває досить складно кваліфікувати дії винного: злочинець може здійснити розбійний напад на потерпілого, застосувати до нього фізичне насильство, а також додатково висунути вимогу про передачу майна чи вчинення дій майнового характеру через деякий проміжок часу.

Відносно стану особи в момент вчинення злочину, то усі винні були визнані осудними. Четверо з десяти злочинців (40,9 %) вчинили вимагання у стані алкогольного сп'яніння, 3,0 % – наркотичного сп'яніння. Як вказували деякі засуджені вимагачі під час проведення стандартизованого інтерв'ювання, алкоголь їм був потрібен «для сміливості», який надав впевненості у своїх діях, і, на жаль, як показало наше дослідження, такий стан призводив до прояву жорстокості та витонченості у заподіянні страждань жертвам. До речі, іншими дослідниками також було відмічено високу питому вагу вимагачів, що вчинили це злочинне діяння у нетверезому стані (39 %⁷, 46,0 %⁸). Стан сп'яніння був несильний, що дозволяло злочинцям контролювати як свої, так і дії жертви. Тверезими виявились більше половини осіб (53,2 %), а щодо 2,9 % дані отримати не вдалося.

Результати узагальнення інформації про причини припинення злочинної діяльності вимагачів дає корисні дані про якісну характеристику особи злочинця, а саме: подальше продовження вчинення злочинів залежало від самого вимагача чи від обставин, які не залежали від нього. Так, восьмеро з десяти винних (78,9 %) було затримано внаслідок проведення оперативно-розшукової діяльності співробітників органів внутрішніх справ. Кожний сьомий вимагач (14,6 %) був затриманий по «гарячих слідах». У цьому випадку успіх з виявлення злочинців залежить від швидкості звернення жертви до міліції та оперативності дій самих правоохоронців. Для 4,5 % винних було констатовано явку з повинною.

Судимість як одна із складових кримінально-правової характеристики особи злочинця демонструє не тільки факт наявності найбільш суворих кримінально-правових наслідків для особи, яка, маючи їх, знову вчиняє вимагання, і, крім того, враховується як обставина, що обтяжує покарання (ст. 67 КК України). Також це свідчить про неспроможність цього інституту запобігти вчиненню частиною судимих осіб нового злочину, напевно, у зв'язку зі стійкістю криміногенних рис таких суспільно небезпечних представників кримінального світу, злочинці не стали на шлях виправлен-

ня. Яскравим у цьому плані буде приклад, коли група за попередньою змовою трьох чоловік, двоє з яких мали по три судимості за корисливі та насильницькі злочини, прийшли вранці до оселі П. і почали вимагати в нього чотири тисячі доларів США. Погрожуючи потерпілому вбивством однорічної доньки, згвалтуванням жінки, вони сильно побили його брата, який від отриманих ушкоджень помер на місці вчинення злочину. На допитах Т. сказав, що окрім отримання «легких» грошей від вимагання, вирішив помститись П. за те, що через нього він був вимушений відбувати кілька років покарання за вчинений грабіж. Цими злочинцями протягом року також було скоєно низку тяжких злочинів, за що вони були притягнуті до відбування покарання у виді позбавлення волі на 14 та 15 років з конфіскацією майна, а раніше судимий організатор М. – до довічного позбавлення волі⁹.

Результати дослідження дають підстави для висновку, що 3/4 (73,6 %) насильницьких вимагачів були несудимими. Винних, що мали судимість, виявилось 17,6 %, тих, у кого вона була знята чи погашена, – 5,2 %. У 18 осіб виконання покарання було відстрочено, а у 11 – мало місце умовне засудження за вчинення попереднього злочину.

Потреби насильницьких вимагачів, як частина їх морально-психологічної характеристики, є доволі примітивними. В основному вони зводяться до задоволення своїх егоїстичних матеріальних бажань аморальної спрямованості. Так, результати узагальнення архівних кримінальних справ показали, що чверть злочинців (27,1 %) витратили здобуті злочинним шляхом гроші на алкоголь та наркотики, майже така ж частина винних (23,7 %) – на продукти харчування. Але в останньому випадку продукти купувалися не у зв'язку з необхідністю годувати родину, винні керувалися банальним бажанням «гарно випити та закурити». Майже кожний восьмий вимагач (13 %) витрачав «легкі» гроші на розваги (азартні ігри, у тому числі в казино та залах ігрових автоматів); 10,8 % осіб – на престижні носильні речі, дорогі мобільні телефони, а ті, що незаконно отримали великі суми грошей – навіть на покупку автомобілів та квартир.

Морально-психологічний облік типового представника нового покоління сформувався (повністю чи частково) в умовах переходу до ринкових відносин, тобто в період «дикого капіталізму», коли на перше місце, особливо серед молоді, ставиться спо-

⁷ Див.: Корягина О.В. Уголовно-правовая и криминологическая характеристика вымогательства: Дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Иванов. гос. ун-т. – Иваново, 1998. – С. 194.

⁸ Див.: Дьоменко С.В. Вимагання: кримінально-правовий та криминологічний аналіз: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08 / Акад. адвокатури України. – К., 2006. – С. 12.

⁹ Архів Апеляційного суду Львівської області за 2001 рік.

живацький та паразитичний образ життя, що набуває тотального поширення. І задля задоволення своїх матеріальних потреб, іноді спонтанних, частина населення, керуючись принципом «тут і зараз», обирає, на їх думку, найлегший шлях – вчинення насильницького корисливого злочину.

Дослідження смислової сфери корисливо-насильницьких злочинців, у тому числі і яскравої їх частини – насильницьких вимагачів, свідчать, що у них завищена самооцінка, життєві запити відірвані від реальності. З точки зору вольових якостей злочинців, то вони позиціонують себе з вольовими особистостями, наділеними достатньою свободою вибору будувати власне життя у відповідності зі своєю життєвою стратегією і антисупільними переконаннями¹⁰.

Особливе місце у цьому блоці структури особи злочинця посідають особливості характеру вимагачів. У науковій літературі виділяються такі індивідуальні риси вимагачів як утриманство, жадність, брехливість, егоїзм, прагнення виділитися, схильність попасти під чужий вплив¹¹. Але цей набір рис можуть доповнити, як думається, агресивність та жорстокість. Саме ці властивості є притаманними злочинцям, які вчинили вимагання, поєднані з насильством. У цьому плані не викликає сумніву факт вчинення насильницьких вимагань саме групами злочинців. Тобто спрацьовує так званий «зграєвий» механізм, коли найактивніші та найжорстокіші дії проявляються саме у випадку вчинення злочину у співучасті, і, як показує практика, чим чисельнішою та озброєнішою є група злочинців, тим більш агресивними є злочини і небезпечними для життя та здоров'я тілесні ушкодження, що заподіюються жертвам. Можуть також доповнити вказаний перелік такі риси характеру особи вимагача як холоднокривність, обачність та виваженість під час прийняття рішень в екстремальних ситуаціях.

Отже, дослідження кримінологічної характеристики винних у вчиненні вимагань, поєднаних з насильством, та виділення найбільш кримінологічно значущих їх рис та властивостей дозволить не тільки створити узагальнений портрет особи та-

кого злочинця, але й розробити його типологізацію. Окрім іншого, як зазначалося, це дасть змогу суб'єктам запобіжної діяльності ефективно протидіяти таким небезпечним корисливо-насильницьким злочинним посяганням.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору
дослідження проблем запобігання злочинності
ІВПЗ АПРН України
(протокол № 5 від 10 вересня 2008 р.)
Рецензент – доктор юрид. наук, професор В.В. Голіна*

¹⁰ Див.: Головін Б. Дослідження смислової сфери особистості корисливо-насильницького злочинця // Вісник прокуратури. – 2007. – № 7. – С. 83.

¹¹ Див.: Сафонов В. Н. Организованное вымогательство: уголовно-правовой и криминологический анализ: Монография / Санкт-Петербург. ин-т внешнеэконом. связей, экономики и права, об-во «Знание» С. – Петербурга и Ленингр. обл. – СПб., 2000. – С. 180.

**КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ЗЛОЧИНІВ,
ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ОБІГУ СПИРТУ ТА ТЮТЮНУ
(статті 204, 216 КК УКРАЇНИ)**

В наш час організована злочинність набуває впливу на різноманітні сфери економічних відносин, особливо її вплив посилюється у сфері господарської діяльності, зокрема, на виробництво й обіг спирту, алкогольних напоїв, тютюну та тютюнових виробів. Криміналізація цієї високоприбуткової області господарської діяльності, в першу чергу, пояснюється втратою державної монополії на виробництво й обіг алкогольної та тютюнової продукції. Можливість одержання в короткий проміжок часу величезних, неконтрольованих державою прибутків приваблює до себе організовану злочинність. До характерних способів їхньої діяльності відносять виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв та тютюнових виробів, їх безліцензійне виробництво, одержання незаконних прибутків від реалізації продукції із застосуванням пільг з оподаткування і сплати мита.

Аналіз стану ринку алкоголю та тютюну в 2006 р. показав, що попит на лікєро-горілчані та тютюнові вироби залишається досить стабільним і становить приблизно 520-530 мільйонів доларів США. Попит внутрішнього ринку на горілку й лікєро-горілчані вироби, за експертними оцінками, більше ніж на 40 %, а на тютюнові вироби понад 60 %, задовольняється за рахунок нелегальної й фальсифікованої продукції. Це свідчить про те, що практично половина реалізованого алкоголю й тютюну виробляється нелегально, чому певною мірою сприяють прогалини в дозвільній системі. Ліцензії новим організованим підприємствам видаються без вивчення та аналізу рівня використання діючих потужностей і потреб держави чи конкретного регіону в цій продукції.

Таким чином, виникає нагальна потреба в аналізі ситуації, яка склалась у сфері обігу алкогольних напоїв та тютюнових виробів, вивченні тих чинників, які стимулюють, а в певних випадках і сприяють вчиненню злочинів у цій сфері господарської діяльності. Автор цієї статті спробує розібратися в деяких аспектах вищеописаної проблематики, давши кримінологічну

характеристику злочинним діям, що передбачені статтями 204 і 216 Кримінального кодексу України (далі ККУ).

Тепер перейдемо безпосередньо до характеристики кількісно-якісних показників злочинів у сфері обігу алкогольних напоїв та тютюнових виробів, починаючи з аналізу рівня незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 ККУ). Як було зазначено на засіданні Ради національної безпеки і оборони України з питання "Про реалізацію заходів щодо врегулювання обігу спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів в Україні", тільки протягом січня-лютого 2003 року з незаконного обігу вилучено алкогольних напоїв на 5,5 млн. грн., спирту – на 1,5 млн. грн., тютюнових виробів – на 650 тис. грн., що значно перевищує показники минулого року. Для порівняння, за весь 2002 рік вилучено алкогольних напоїв на загальну суму 12,9 млн. грн., спирту – 3,1 млн. грн., тютюнових виробів – 3,6 млн. грн. Зростають масштаби нелегального виробництва алкогольних напоїв та тютюнових виробів. Якщо у 2002 році виявлено 368 підпільних цехів з виготовлення фальсифікованих алкогольних напоїв, то тільки за січень-лютий 2003 року – 98 таких цехів. У 2002 році перевірено 3628 суб'єктів підприємницької діяльності, які здійснювали реалізацію тютюнових виробів. З них на 337 (9 %) виявлено факти реалізації неякісних, небезпечних та фальсифікованих тютюнових виробів. Наведені факти доводять, що того об'єму заходів, який проводиться щодо протидії злочинній діяльності у сфері виробництва та обігу алкогольної та тютюнової продукції, явно недостатньо¹.

Слід зазначити, що рівень незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів в Україні за останні роки має незмінну тенденцію до зростання. Починаючи з 2001 р., коли набрав чинності новий Кримінальний кодекс, і в статистичній звітності МВС України з'явилися дані щодо незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, було зареєстровано лише 71 випадок вчинення даного злочинного діяння, а вже з 2002 р. розпочалося стрімке зростання цих злочинів. Так, з початку 2002 р. кількість незаконного виготов-

¹ Прес-реліз засідання Ради національної безпеки і оборони України з питання "Про реалізацію заходів щодо врегулювання обігу спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів в Україні" / сайт РНБОУ (<http://www.rainbow.gov.ua/action/2003/04/0425ekn1.shtml>).

лення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів збільшилася більше ніж у 13 разів. У цьому році вже зареєстровано 938 випадків цього злочину. Подальше динаміка зростання злочинних проявів даного виду підняла рівень зареєстрованих випадків до 1058 у 2003 р., а максимальна кількість незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів за останні декілька років зафіксована у 2004 р., коли число злочинних проявів даного виду в Україні становило 1787, це у 25 разів більше ніж у 2001 р. Деякий спад рівня зареєстрованих злочинів цього виду зафіксований у 2005 р., в цьому році зареєстровано 1193 випадки незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів. Порівнюючи рівень зареєстрованих злочинів у період 2001-2005 рр., можна побачити, що середньорічні темпи їхнього приросту склали в середньому 36,95 %².

Досить схожа ситуація склалася з рівнем зареєстрованих злочинів, що визначені як незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст. 216 ККУ). Статистичні дані цього виду злочинних проявів за останні роки в Україні теж мають стабільну тенденцію до росту, таку ж, як і у незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів: стрімке зростання до 2004 р., а вже у 2005 р. – зниження рівня цих злочинних проявів. Так, у 2002 р. було зафіксовано 124 випадки злочинних діянь даного виду, у 2003 р. зареєстровано було вже 155 випадків, а у 2004 р. рівень незаконного виготовлення, підроблення, використання або збуту незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок досяг 249 злочинів, це більше ніж у 2 рази за рівень злочинів даного виду у 2002 р., а середньорічні темпи приросту до 2004 р. склали приблизно 42,5 %. Як було зазначено раніше, у 2005 р. зафіксовано зниження рівня цих злочинних проявів, в цьому році було зареєстровано 164 випадки незаконного виготовлення, підроблення, використання або збуту незаконно

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 24 квітня 2003 року "Про реалізацію заходів щодо врегулювання обігу спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів в Україні": Указ Президента України від 26.04.2003 р. № 372/2003 // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 18. – Ст. 813.

виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок³.

У статистиці картина має некритичний вигляд, але зважаючи на думки досвідчених фахівців у галузі протидії цьому сектору злочинних проявів, на відомості засобів масової інформації, а також дані, отримані дослідником, з великою впевненістю можна говорити про зростання в країні тенденції латентизації значної частини означених злочинів. Обсяги латентної злочинності в цілому і рівень окремих видів злочинів, зокрема, у сфері обігу підакцизних товарів, точно невідомий. За оцінками різних експертів, невиявленими, а отже, такими, що не відображені в офіційній статистичній звітності, залишаються 60-70 % злочинів, що становлять більше половини фактично вчинених. Таку оцінку схвалює більшість закордонних кримінологів⁴. На думку деяких авторів, різниця в обсязі і рівні зареєстрованої і латентної злочинності набагато більша. Вони вважають, що співвідношення між зареєстрованою і фактичною злочинністю приблизно становить 1:4⁵. А на думку І.І. Карпеца і Б.Я. Гаврилова, латентні злочини можуть сягати дво-, а то й трикратного розміру в порівнянні з реєстрованими⁶. На наш погляд, можна погодитись з В.І. Шакуном, який додержується на цей рахунок такої позиції, що в Україні рівень латентної злочинності вище рівня зареєстрованої в 3-4 рази⁷.

³ Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2001 року / Департ.інформ. технол. МВС України. – К., 2002.; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2002 року / Департ.інформ. технол. МВС України. – К., 2003.; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2003 року / Департ.інформ. технол. МВС України. – К., 2004.; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2004 року / Департ.інформ. технол. МВС України. – К., 2005.; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2005 року / Департ.інформ. технол. МВС України. – К., 2006.

⁴ Лунев В.В. Преступность двадцатого века. Мировые, российские и региональные тенденции. – С. 132; Горяинов К.К., Исиченко А.П., Кондратюк Л.В. Латентная преступность в России: опыт теоретического и прикладного исследования. – М.: НИИ МВД РФ, 1994. – С. 94.

⁵ Босхолов С.С. Основы уголовной политики: конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. – М.: Учеб.-консульт. центр «Юринфор», 1999. – С. 21; Кудрявцев В.Н. Генезис преступлений. Опыт криминологического моделирования: Учеб. пособие. – М.: Издат. группа «Форум-Инфра-М», 1998. – С. 164.

⁶ Карпец И.И. Преступность: иллюзии и реальность. – С. 61; Гаврилов Б.Я. Способна ли российская статистика о преступности стать реальной? // Гос. и право. – 2001. – № 1. – С. 48.

⁷ Шакун В.І. Влада і злочинність. – К.: Пам'ять століть, 1997. – С. 50.

Слід також зазначити, що загальна кількість виявлених осіб, які вчинили злочинні дії, прямо пов'язана з числом загальної кількості зареєстрованих злочинів. При цьому є певні особливі моменти в процесі реєстрації та обліку цих осіб, а саме те, що осіб, які вчинили злочинні дії, реєструють лише при розкритті цих кримінальних діянь. А, як ми знаємо, розкриваність злочинів є досить неповною, і навіть при повній розкриваності злочинів такі показники можуть не співпадати. Таке можна пояснити тим, що існує групова або організована злочинність, при якій один злочин може вчинюватись двома або більше особами; виникають випадки ідеальної та реальної сукупності діянь, коли одна особа засуджується за вчинення декількох злочинів; за певних обставин особи, які причетні до вчинення злочинних діянь, просто не встановлюються.

Якщо проаналізувати стан злочинності в Україні за останні роки, то можна побачити таку тенденцію: кількість зареєстрованих злочинів перевищує кількість осіб, що вчинили ці злочини. Так, наприклад, у 2001 р. перевищення дорівнювало 176,8 %, у 2002 р. – 166,7 %., у 2003 р. – 186,4 %, у 2004 р. – 199,5 %, у 2005 р. – 210,4 %. Теж саме стосується і сфери обігу підакцизних товарів: у 2001 р. кількість зареєстрованих осіб, які вчинили незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів перевищила кількість злочинів цієї групи на 221,8 %, у 2002 р. – 126,9 %, у 2003 р. – 214,2 %, у 2004 р. – 134,6 %, у 2005 р. – 194,3 %⁸.

Ще одним показником рівня злочинності є його структура. Структура злочинності – це внутрішня, властива їй ознака, яка розкриває якісно різні групи або види злочинів, з яких вона складається, учинених за певний проміжок часу та на певній території⁹.

У загальному масиві зареєстрованих злочинів у сфері господарської діяльності незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів займає

не останнє місце. Слід зазначити, що питома вага злочинів цієї групи змінювалась прямо пропорційно динаміці їх рівня. Так, якщо у 2001 р. питома вага цього виду злочинних діянь відносно загального рівня злочинів у сфері господарської діяльності дорівнювала лише 1 %, то вже у 2002 р. цей показник становив 10,5 %. Таке динамічне зростання показників питомої ваги (більше ніж у 10 разів) є досить показовим, що свідчить про стрімкий розвиток злочинів у даній сфері господарських відносин. Так, у 2003 р. питома вага злочинів цієї групи серед господарських злочинів становила вже понад 12,8 %, а у 2004 р. – 18,6 %. Як зазначалося раніше, із спадом у 2005 р. динаміки незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, знизилася й питома вага цих злочинів в загальному масиві злочинів у сфері господарської діяльності до 13,3 %. При цьому цей спад не можна розглядати, як суттєвий перелом кримінальної ситуації у цій сфері, адже за чотири роки питома вага цих злочинів зросла з 1 % у 2001 р. до майже 19 % у 2004 р.¹⁰

Схожа ситуація склалась і з незаконним виготовлення, підроблення, використання або збутом незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок. Питома вага цієї групи злочинів, як і розглянуті вище злочини у сфері господарської діяльності, також має тенденцію зростання до 2004 р. і деякого спаду у 2005 р. Як свідчить статистика, їх питома вага серед інших господарських злочинів становила: у 2002 р. – 1,4 %, у 2003 р. – 1,97 %, у 2004 р. – 2,6 %, у 2005 р. – 1,8 %¹¹.

Становить інтерес той факт, що злочини у сфері обігу алкогольних напоїв та тютюнових виробів в абсолютній більшості випадків мають «міський» характер. Дослідження автора показало, що за останні декілька років по Україні більше половини зареєстрованих злочинів даної групи, приблизно 65-75 %, було вчинено у містах та селищах міського типу.

⁸ Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2001 року; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2002 року; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2003 року; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2004 року; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2005 року.

⁹ Курс кримінології: Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / О.М. Джужа, П.П. Михайленко, О.Г. Кулик та ін.; За заг. ред. О.М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 54.

¹⁰ Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2001 року; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2002 року; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2003 року; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2004 року; Звіт про зареєстровані злочини на території України за 12 місяців 2005 року.

¹¹ Там само.

Що ж стосується незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, то слід зазначити, що у загальному масиві зареєстрованих злочинів у сфері господарської діяльності частка «міських» проявів складала: 80,1 % від загального числа злочинів цієї групи, зареєстрованих у 2001 р., 87,1 % – у 2002 р., 81,0 % – у 2003 р., 72,3 % – у 2004 р. та 75,2 % – у 2005 р. Вчинення більшої половини (55-70 %) незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, було зареєстровано в обласних центрах країни. Досить схожа ситуація склалась і з незаконним виготовленням, підробленням, використанням або збутом незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок. Вивчивши показники цієї групи злочинних діянь, зареєстрованих за період 2001-2005 рр., автор також дійшов висновку, що вони мають «міський» характер (частка складає приблизно 80 %). Але питома вага серед «міської» злочинності незаконного виготовлення, підроблення, використання або збуту незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок дещо нижча у порівнянні з незаконним виготовленням, зберіганням, збутом або транспортуванням з метою збуту підакцизних товарів. Частка злочинів щодо марок акцизного збору чи контрольних марок, зареєстрованих в обласних центрах, не перевищує 46-58 % (дані 2001-2005 рр.)¹².

Більшу увагу звертає на себе географія незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів: ці злочинні діяння набули значного поширення по всій території держави, адже реєстрація фактів вчинення злочинів цієї групи відбувалася в усіх великих містах і обласних центрах України. Так, у 2003 р. найбільша активність цієї злочинної діяльності зафіксована у Львівській області, тут було вчинено понад 20 % від усіх зареєстрованих випадків незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів. На другому місці після Львівської області знаходиться Запорізька область – 15,7 % від загальної кількості. Далі розташувались Івано-Франківська (11,2 %), Донецька (6,6 %), Дніпропетровська (5,0 %), Одеська (3,4 %) області та Автономна Республіка Крим (3,6 %). У 2004 р.

¹² Там само.

ситуація з незаконним виготовленням, зберіганням, збутом або транспортуванням з метою збуту підакцизних товарів не мала суттєвих змін в розмежуванні географії цих злочинів, зміни відбулися тільки у лідерстві: Одеська (10,7 %), Донецька (10,4 %), Львівська (10,2 %), Запорізька (10,1 %), Івано-Франківська (5,7 %) та Дніпропетровська (4,5 %) області. Теж саме стосується і ситуації у 2005 р., географія злочинних проявів цієї групи залишається фактично незмінною (Одеська (18,9 %), Львівська (14,7 %), Запорізька (11,9 %), Івано-Франківська (7,8 %), Волинська (7,6 %), Чернівецька (5,7 %), Донецька (4,6 %) та Дніпропетровська (3,6 %) області¹³.

Таким чином, географія незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів підтверджує поширеність даного злочинного діяння по всій території України, охоплюючи багато областей, і свідчить про криміналізованість таких областей, як Львівська, Одеська, Запорізька, Дніпропетровська, Івано-Франківська та Волинська.

Що стосується таких злочинів, як незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок, то за період 2003-2005 рр. найбільш криміналізованими були наступні області: Івано-Франківська, Донецька, Львівська та Чернівецька, їх питома вага в цій групі злочинних проявів становила 50-60 %. Так, у 2003 р. в Івано-Франківській області було зареєстровано приблизно 30 % від усіх вчинених випадків незаконного виготовлення, підроблення, використання або збуту незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок. На другому місці після Івано-Франківської області знаходиться Донецька область – 8,3 % від загальної кількості. Далі розташувались Полтавська (7,0 %), Львівська (6,4 %) та Чернівецька (5,1 %) області. У 2004 р. ситуація з незаконним виготовленням, підробленням, використанням або збутом незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок не мала суттєвих змін в розмежуванні географії цих злочинів, як у випадках незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних то-

¹³ Там само.

варів, змінилася тільки питома вага зареєстрованих злочинів: Львівська область – 15,6 %, Донецька і Івано-Франківська області по 10,1 %, Чернівецька область – 6,8 % та Одеська область – 4,0 %. Найбільша активність випадків цієї групи злочинних проявів у 2005 р. зафіксована у Івано-Франківській (20,7 %), Львівській (18,3 %), Волинській (9,1 %), Чернівецькій (7,9 %), Одеській (6,7 %) та Донецькій (6 %) областях¹⁴.

Таким чином, географія незаконного виготовлення, підроблення, використання або збуту незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок підтверджує поширеність даного злочинного діяння по найбільшим обласним центрам України, підтверджуючи високий рівень злочинності в таких областях, як Івано-Франківська, Донецька, Львівська, Чернівецька та Одеська області.

Щодо злочинів у сфері обігу підакцизних товарів, то, починаючи з середини 90-х років (1995-1999 рр.), відзначалось щорічне зростання числа зареєстрованих фактів незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, а з 2001 р. й незаконного виготовлення, підроблення, використання або збуту незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок.

Що ж стосується динаміки незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів за останні декілька років, то слід звернути увагу на те, що з 2001 р. спостерігається значне збільшення кількості зареєстрованих злочинів цієї групи. Так, у 2003 р. приріст склав + 12,7 % до попереднього року, у 2004 р. приріст досяг + 68,9 %. У 2005 р. відбувається різке падіння приросту незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів: даний показник уперше досягає негативної оцінки – 33,2 %.

Показники динаміки незаконного виготовлення, підроблення, використання або збуту незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок за період 2002-2005 рр., як і раніше, повторюють ситуацію, яка склалася щодо незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів. Злочини цієї групи також мали приріст до 2004 р., а після – різкий спад:

у 2002 р. приріст склав + 13,3 % до року попереднього; у 2003 р. приріст склав 12,5 %. З 2004 р. спостерігається значне збільшення кількості зареєстрованих фактів злочинів цієї групи, в цьому році приріст досяг + 60,6 %. І, як зазначалось раніше, у 2005 р. відбувається зменшення приросту незаконного виготовлення, підроблення, використання або збуту незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок. Цей показник досяг 34,1 % до року попереднього¹⁵.

Пояснити таке різке падіння темпів приросту незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів та синхронного зниження приросту незаконного виготовлення, підроблення, використання або збуту незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок можна хіба що посиленням контролю відповідних правоохоронних органів та зміною деяких “пріоритетів” у правозастосовній практиці, про що йшлося вище.

Також слід зазначити, що однією із необхідних передумов для забезпечення якісного контролю за злочинністю і її попередження є знання реальних масштабів злочинності, оперування показниками її фактичного стану, а не тільки тієї частини, що знайшла відображення в офіційних матеріалах кримінальної статистики¹⁶. Якщо постає необхідність уявити реальний стан злочинності, то також необхідно брати до уваги існування її прихованої або невиявленої частини, тобто, відомості про яку не надійшли до офіційної статистики.

Можна зазначити, що латентна злочинність у сфері обігу підакцизних товарів, зокрема, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, є значною соціально-економічною проблемою, розробка якої може дозволити встановити картину злочинності, що найбільш наближена до реальності, виявити слабкі місця соціальної політики правового регулювання відносин у податковій сфері, а також більш ґрунтовно підійти до розробки заходів та методів попереджувального впливу.

Таким чином, автор статті вбачає необхідність у серйозних наукових дослідженнях проблематики розглянутих вище злочинних проявів, адже це дозволить розробити ефективну сис-

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Акутаев Р.М. Латентная преступность: актуальность проблемы и понятие // Гос. и право. – 1997. – № 12. – С. 79.

тому протидії всім злочинним проявам у сфері обігу алкогольних напоїв та тютюнових виробів. Це сприятиме налагодженню контролю за рухом сировини і обладнання для виробництва алкогольної та тютюнової продукції, вдосконаленню порядку видачі ліцензій на її виробництво і торгівлю, обліку конфіскованого алкоголю і тютюну, механізму посилення системи захисту акцизних марок. Також доцільно посилити роботу митних органів у запобіганні перевезенню підробленої продукції, а конфісковане обладнання, яке використовується для виробництва підроблених акцизних товарів, та конфісковану підроблену продукцію необхідно знищувати.

Також вважаємо, що необхідно посилити регулювання цієї сфери господарської діяльності. При цьому необхідно, щоб таке регулювання:

- охоплювало всі рівні дистрибуції товару, у тому числі, виробників, імпортерів, експортерів, склади, перевізників, організації роздрібної торгівлі та всіх інших осіб, які беруть участь у цьому бізнесі;

- було послідовним та втілювалось в усіх регіонах держави;
- визначало вимоги щодо ліцензування та моніторингу всіх учасників цього бізнесу, у тому числі, вимоги щодо організацій, які здійснюють роздрібну торгівлю через Інтернет та за допомогою прямої поштової розсилки.

Успіху у викоріненні фальсифікації можна досягти лише за умови, що всі сторони, як виробники, так і держава, усвідомлять серйозність проблеми підробок алкогольної та тютюнової продукції, адже на першому місці стоять не надприбутки, а реальні людські життя.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні
кафедри кримінології та кримінально-виконавчого
права КНУВС
(протокол №6 від 2 червня 2008 р.)
Рецензент – канд. юрид. наук, доцент Ю.Ф. Іванов*

УДК 343.8

І. С. Михалко, аспірант
сектору дослідження проблем
кримінально-виконавчого законодавства
Інституту вивчення проблем злочинності
АПРН України,
м. Харків

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПУ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ І СТИМУЛЮВАННЯ ПРАВОСЛУХНЯНОЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ

Сучасним завданням науки кримінально-виконавчого права України є визначення тенденцій та перспектив розвитку окремих інститутів і норм кримінально-виконавчого законодавства, стратегії принципів, форм та методів виконання-відбування кримінальних покарань. Визначальну роль тут відіграють саме принципи кримінально-виконавчого законодавства, їх сутність, цілі, завдання та з'ясування практичного значення.

В теорії права зазначається, що принципи права як вихідні положення пронизують (повинні пронизувати) всю структуру права – правосвідомість, норми, правовідносини, а також правозастосовну практику¹. Взагалі принципи права спрямовують і синхронізують увесь механізм правового регулювання суспільних відносин, розкривають місце права в суспільному розвитку. Саме принципи права є критерієм правомірності дій громадян і державного апарату в цілому та при належних умовах сприяють зростанню правосвідомості населення, правової культури й освіти². Слушною, на думку автора, є твердження А.М. Васильєва, що відображені в законодавстві правові принципи, по-перше, самі набувають регулюючого значення, впливаючи на правосвідомість людей, і, по-друге, виступають в якості відправних начал для подальшого розвитку законодавчої і правозастосовної діяльності³.

Отже, і проблема принципів кримінально-виконавчого права має велике наукове та ідеологічне значення, зокрема, нашої уваги заслуговує недостатньо досліджений галузевий принцип

¹ Малєин Н.С. Правовые принципы, нормы и судебная практика // Государство и право. – 1996. – № 6. – С. 12.

² Коваль О. Питання та основний зміст принципів права України // Адвокат. – 2005. – № 7. – С. 26.

³ Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 222.

кримінально-виконавчого законодавства – принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, який ще не отримав всебічного наукового тлумачення.

Різні аспекти дослідження принципів права в цілому розглядалися в працях значного кола науковців, серед яких А.М. Васильєв, О. Коваль, С.Н. Кожевников, І.Е. Кутова, В.І. Зажицький, Н.С. Малєїн⁴. Зараз в Україні принципи кримінального та кримінально-виконавчого права стали предметом дослідження у працях таких вчених, як В. Гацелюк, С. Гізімчук, М. Коржанський, А. Степанюк⁵ та інших. В Російській Федерації з цієї проблематики можна також зустріти праці таких вчених-юристів, як Е. Жевлаков, В. Мальцев⁶. Разом із тим, необхідно звернути увагу, що визначення змісту галузевого принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у публікаціях відносно цієї вузько предметної тематики зустрічається дуже рідко.

Особливий науковий інтерес до проблеми дослідження змісту та сутності цього принципу виник з моменту прийняття Кримінально-виконавчого кодексу України, що набрав чинності 1 січня 2004 р. Лише у цьому Кодексі (ст. 5) принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки (як принцип кримінально-виконавчого

законодавства) вперше отримав своє узагальнююче формулювання, але без докладного викладення його змісту. В науці поки що не склалося загальноприйнятої концепції цього принципу, хоча багато авторів визначають ті чи інші окремі ознаки як характерні для нього.

Отже, метою статті є аналіз складу принципу, дослідження питання щодо його особливостей. Саме цим обумовлюється актуальність даної статті.

Спробуємо під кутом зору загальних ознак цього принципу розглянути та проаналізувати його особливості.

По-перше, принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених у загальному вигляді є закріпленням у кримінально-виконавчому законодавстві головної ідеї або основи функціонування двоєдиного процесу виконання-відбування покарання. Конкретизуючи зміст цього принципу, слід відмітити, що основна його функція по суті полягає в обслуговуванні процесу фактичної реалізації кари шляхом корегування поведінки засуджених. Наприклад, М.А. Єфімов вважав, що застосування заходів заохочення та стягнення є одним із складових елементів режиму⁷. Отже, специфічною ознакою цього принципу є особливість його змісту, який полягає у застосуванні до засуджених у встановлених законом випадках таких правових засобів впливу як заходи стягнення та заохочення, що уособлюються в таких правових категоріях як примус та стимул. Розглядаючи окремо примус і стимулювання, як дві сторони цього галузевого принципу, як два різновиди правових засобів впливу, треба відзначити, що за своїм змістом, цілями, що перед ними стоять, вони мають абсолютно самостійний характер. Але ж вони не є взаємовиключними правовими засобами. Підпорядковані загальній меті якісного виконання і відбування покарань, досягнення мети покарання (кари, виправлення, запобігання вчиненню нових злочинів) у рамках цього принципу кримінально-виконавчого законодавства ці каральні та заохочувальні заходи знаходяться в тісному взаємозв'язку та взаємозалежності. Ці полярні сторони одночасно є дисциплінарними та превентивними елементами цього принципу.

⁷ Єфімов М.А. Исправительно-трудовое воздействие на осужденных как объект правового регулирования. В кн.: Сборник ученых трудов. Вып. 3. Свердловск, 1964. – С. 269.

⁴ Васильев А.М. О правовых идеях-принципах // Советское государство и право. – 1975. – № 3. – С. 11-18; Коваль О. Питання та основний зміст принципів права України // Адвокат. – 2005. – № 7. – С. 25-29; Кожевников С.Н., Кузнецов А.П. Общеправовые и отраслевые принципы: сравнительный анализ // Юрист. – 2000. – № 4. – С. 64-70; Кутова И.Э. О понимании принципов права // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. Спеціальний випуск. Ч. 2 – 2007. – № 3. – С. 29-36; Зажицкий В.И. Правовые принципы в законодательстве Российской Федерации // Государство и право. – 1996. – № 11. – С. 92-98; Малєин Н.С. Правовые принципы, нормы и судебная практика // Государство и право. – 1996. – № 6. – С. 12-19.

⁵ Гацелюк В. Поняття принципів кримінального права: історія вивчення та сучасні теоретичні проблеми // Українське право. – 2004. – № 1. – С. 143-150; Гізімчук С. Теоретичні та практичні питання формалізації принципів кримінального права // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 4. – С. 209-219; Коржанський М. Про принципи уголовного права України // Право України. – 1995. – № 11. – С. 69-72; Степанюк А.Ф. Роль принципов уголовно-исполнительного права в формировании законодательства // Весы Фемиды. – 2000. – № 3. – С. 76-81.

⁶ Жевлаков Э. Принципы уголовного законодательства Российской Федерации // Уголовное право. – 2006. – № 5. – С. 37-41; Мальцев В.В. Принципы уголовного права и уголовного законодательства: система, содержание и нормативное выражение // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 110-127.

По-друге, метою конструювання та формального закріплення вказаного принципу у нормах кримінально-виконавчого законодавства є законність та обґрунтованість застосування правових заходів забезпечення режиму відбування покарання (стягнення та заохочення), оптимальне поєднання двох взаємопов'язаних протилежних сторін, з одного боку, раціонального застосування примусових заходів, а з другого – стимулювання правослукняної поведінки засуджених. Отже, мета, яка поставлена перед цим принципом, – це друга специфічна риса принципу.

По-третє, принцип охоплює не тільки мету, але й шляхи та засоби досягнення результату. Способи та засоби реалізації цього галузевого принципу включають сукупність регулятивних форм впливу на поведінку суб'єктів права, тобто методи, до числа яких відносять заохочувальний (стимулюючий) та примусовий метод правового впливу. Їх ефективність як активних та динамічних компонентів передбачає не збільшення ролі однієї з цих форм впливу та обмежування тим самим ролі іншої, а обумовлюється їх оптимальним поєднанням та вмілим використанням. У той же час необхідно мати на увазі, що на різних етапах використання правового впливу, залежно від різних об'єктивних і суб'єктивних причин, перевага може бути віддана тій чи іншій формі впливу. Великого значення тут має диференційований підхід до різних категорій засуджених з урахуванням їх індивідуальних особливостей. Таким чином, для досягнення поставлених цілей цей комплекс елементів має бути реалізований відповідним чином та за допомогою певних засобів та методів⁸.

В-четвертих, реалізація принципу здійснюється згідно з певними приписами норм кримінального та кримінально-виконавчого права. Даний принцип втілюється у зміні умов тримання засуджених, у застосуванні до засуджених до різних видів кримінальних покарань заходів заохочення і стягнення, передбачених у статтях 46, 67–68, 82–83, 130, 132, 144–145 КВК України⁹. Слід зазначити, що в ст. 5 КВК України полярні заходи примусу та стимулювання застосовуються разом. Отже, законодавець вважає, що ці заходи розглядаються й використовуються в єдності. В практичній діяльності органів та установ

виконання покарань вони зливаються і створюють єдиний нерозривний і взаємозв'язаний специфічний процес. Уявляється, що цей принцип, щонайменше, можна розглядати як концентрацію визначених вимог до певного суворо окресленого часом процесу. З огляду на це, розглядаючи протилежні та взаємозв'язані сторони цього принципу як два окремі процеси, можна зробити висновок, що процес раціонального застосування примусових заходів у діяльності адміністрації органів і установ виконання покарання характеризується необхідністю, тоді як процес стимулювання правослукняної поведінки – відносною випадковістю. Особливість принципу полягає в тому, що він знаходить своє втілення при виникненні певних правовідносин зі специфічним об'єктом (особа засудженого) і суб'єктом (адміністрація органу чи установи виконання покарання) з чітким визначенням взаємних прав та обов'язків у правовідносинах, що виникають. Наприклад, правоохоронний суб'єкт заохочувальних норм має право, а не обов'язок заохочення засудженої особи, а отже, засуджений, який вчинив схвальний законом вчинок, не наділений правом вимагати той чи інший вид заохочення, а орган, що виконує покарання, або службова особа не зобов'язані за вимогою засудженого видавати акт призначення заохочення¹⁰. Регулювання можливості застосування державного примусу (заходів дисциплінарної репресії) лише у формах, визначених нормами кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, дозволяє засудженим сподіватися на те, що застосований до них примус не перетвориться на свавілля персоналу у формах, не передбачених жодним законодавством. Отже, головною деталлю механізму принципу є правові норми.

В-п'ятих, важливим складовим елементом цього принципу є категорія раціональності, дотримання якої сприяє дозуванню впливу (тобто його міри), вибору засобів та їх співвідношення, що допомагає запобігти крайнощів, відповідати рівню справедливості правового регулювання (зокрема, при застосуванні примусових заходів). Отже, зазначена категорія міри в застосуванні карально-стимулюючих заходів окреслює межі, масштаби та якісну визначеність правового впливу, надає йому стабільності і в той же час гнучкості, динаміки. Таким чином,

⁸ Рагимов И.М. Теоретические и практические проблемы исправительно-трудового воздействия. Баку: Элм, 1981. – С. 32.

⁹ Гель А.П., Семаков Г.С., Яковець І.С. Кримінально-виконавче право України: Навчальний посібник / За ред. проф. А.Х. Степанюка. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 42.

¹⁰ Хряпінський П. Заохочувальні та компромісні норми кримінального законодавства: проблема співіснування // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – № 4. – С. 226.

міра є суттєвою характеристикою правового впливу, необхідною передумовою його ефективного застосування. Так, у філософському енциклопедичному словнику можна знайти таке визначення раціональності (від лат. ratio – розум, розуміння, глузд), здатність людини мислити та діяти на основі розумних норм; у широкому значенні – відповідність діяльності розумним правилам, дотримання яких – умова досягнення мети. Сучасні дослідження цієї проблеми спираються на різні розуміння раціональності – як розумності та як доцільності¹¹. Таким чином, п'ята специфічна риса принципу – це наявність такої властивості як раціональність, яка є обов'язковим, необхідним елементом складу принципу.

В-шостих, поєднання заходів заохочення та стягнення у встановлених законом випадках має не тільки теоретичне, але і велике практичне значення з точки зору перспектив боротьби з дисциплінарними проступками засуджених, застосування не стягнень як виду державного примусу, а, наприклад, умовно-дострокового звільнення при дотриманні інших, встановлених законом умов.

Можна зробити висновок, що у цьому галузевому принципі:

1) оптимально об'єднані два органічно взаємозв'язаних аспекти: раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки засуджених, які розглядаються як відносно самостійні суспільні явища, що мають різну правову природу, а також характеризуються певною єдністю між собою;

2) єдина мета реалізується у цілісному карально-стимулюючому процесі специфічними комплексами методів та засобів впливу на особу засудженого залежно від конкретної ситуації.

Аналізуючи спосіб формування та закріплення принципу права у тексті закону, можна додати, що він був виведений зі змісту права¹², тобто з уже існуючих правових норм. Оскільки історично на першому етапі його розробки у колишньому виправно-трудовому законодавстві він знаходив свою реалізацію лише в контексті окремих норм права і остаточна кон-

струкція цього принципу була сформована тільки у діючому Кримінально-виконавчому кодексі України.

Таким чином, послідовне втілення цього принципу в кримінально-виконавчому законодавстві та його застосування на практиці потребує подальшого вивчення та доопрацювання. Необхідним є всіляке вдосконалення кожного з цих заходів примусу чи стимулювання окремо, як самостійних напрямків правового впливу, через те що вони формують різні властивості, необхідні для активної чи пасивної правомірної поведінки засуджених.

*Рекомендована до опублікування на засіданні
сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого
законодавства ІВПЗ АПРН України
(протокол № 5 від 10 вересня 2008 р.)
Рецензент – доктор юрид. наук, професор А.Х. Степанюк*

¹¹ Философский энциклопедический словарь / Ред. кол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989 г. – С. 546.

¹² Смирнов О.В. Соотношение норм и принципов в советском праве // Советское государство и право. – 1977. – № 2. – С. 16.

ПРИРОДА ТИПОВИХ ВЕРСІЙ

Типові версії як науково-теоретичні абстракції, що формуються на підставі використання апріорних знань про злочинну діяльність слід розглядати як доволі нове утворення, котре має відмінну від конкретних версій природу походження та фактичну базу формування і у зв'язку з цим посідає особливе місце в пізнавальній діяльності слідчого. Дійсно, саме завдяки формуванню та застосуванню типових версій в кримінально-процесуальному пізнанні активізується вирішення завдань щодо пошуку доказів у подібних слідчих ситуаціях, виникає можливість у побудові логічних програм дій для осіб, що здійснюють процес розслідування. І це цілком природно, оскільки типова злочинна діяльність породжує й типові моделі діяльності слідчої.

Враховуючи різноманітність запропонованих у криміналістичній літературі підходів до визначення поняття і сутності типових версій, що зайвий раз пересвідчує про складність розглядуваної категорії і необхідність подальшого, більш поглибленого її дослідження, вважаємо за доцільне сформулювати наступні положення, котрі, на нашу думку, необхідно враховувати при з'ясуванні питання про природу типових версій.

По-перше, типова версія – це інформаційна модель, в якій відображені засновані на спостереженнях та узагальненнях загальні відомості, що надають найбільш ймовірне пояснення події злочину в цілому чи її окремих сторін у відповідності до певних слідчих ситуацій. Дійсно, будь-що типове завжди має загальні для певного кола об'єктів (обставин, подій) риси. Разом з тим, це не є підставою для того, щоб типові версії називали загальними. Так, Є.Т. Проценко зазначає, що «після аналізу всієї отриманої інформації і підтвердження версії про те, що мало місце вбивство малолітньої дитини, можуть висуватися загальні типові (виділене нами – О.С.) версії стосовно характеру вчиненого злочинного діяння»¹. Як видається такий підхід суперечить існую-

чій в криміналістиці класифікації версій і не відповідає природі походження зазначених їх різновидів. На сьогодні найбільш усталеною є концепція за якою версії в криміналістиці поділяються таким чином: а) за суб'єктом висування: слідчі, розшукові, експертні, судові; б) за обсягом пояснюваних фактів: загальні та окремі; в) за ступенем визначеності: типові і конкретні; г) за спрямованістю в часі: ретроспективні і прогностичні; д) за формою логічних взаємовідносин: основні і контрверсії². Наведене свідчить, що типові і загальні версії відносяться до різних класифікаційних груп, а тому їх не можна ототожнювати.

По-друге, типова версія – це реальна, а не уявна модель, що базується не на припустимому, а на позитивному, достовірному знанні, котре сформоване на підставі узагальнення практики розслідування окремої категорії злочинів та трансформації результатів цього узагальнення в теоретичні положення, де особливим джерелом виступають відомості про наявність кореляційних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики цих злочинів. Пояснюючи генезу виникнення типових версій В.О. Коновалова зазначає, накопичення практики розслідування, її узагальнення і аналіз дозволили виявити певні залежності при вчиненні окремих видів злочинів, котрі існують як свого роду стандарти, що мають місце в практиці розслідування. До них відносяться такі орієнтуючі залежності, що витікають із незліченої статистики як достатньо усталені положення, наприклад, про причетність до злочину осіб, котрі мають родинні чи інші зв'язки, при вчиненні вбивств з розчленуванням трупа або при розслідуванні вбивств, пов'язаних із зникненням людини. Такого роду залежності при таманні всім видам вчинених злочинів і зазвичай розглядаються як типові, найбільш часто зустрічні версії, що виникають у процесі розслідування, але які, будучи предметом узагальнення, виступають в якості незалежних типових припущень, існуючих в теоретичних рекомендаціях криміналістичної методики³.

Отже, типові версії виступають своєрідним орієнтиром високо рівня абстракції, до якого може звертатися слідчий у ході розслідування конкретного злочину, особливо вчиненого в умовах неочевидності. З цього приводу слід зазначити, що, на жаль, у криміналістичній літературі трапляються і деякі неточності у ха-

² Див.: Хань Г.А. Теоретичні засади планування та організації розслідування злочинів: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 // Нац. юрид. акад. – Х., 2007. – С. 14 та ін.

³ Див.: Коновалова В.Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. – Х.: Консум, 2000. – С. 60-61.

¹ Проценко Є.Т. Висунення версій при розслідуванні вбивства малолітньої дитини // Слідча практика України. – Вип. 5. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2007. – С. 55.

рактеристиці типових версій. Так, на нашу думку, дискусійним є твердження відносно того, що типові версії висуваються слідчим під час розслідування конкретного злочину⁴. Ось чому вважаємо за потрібне ще раз наголосити на тому, що типові версії існують у реальному вигляді на момент висунення робочих слідчих версій при розслідуванні конкретного злочину, а тому посилання на те, що типові версії висуваються, є ґносеологічною помилкою. До них можна звертатися, їх можна використовувати як певний зразок, на їх підставі можна конструювати робочі (конкретні) слідчі версії.

Крім того в криміналістичній літературі висловлювалися пропозиції вважати підґрунтям побудови типових версій особистий (персональний) професійний досвід слідчого⁵. На нашу думку, такий підхід викликає заперечення, оскільки і знання, і досвід слідчого можна розглядати як підґрунтя для висунення саме робочих версій під час розслідування конкретного злочину. В аспекті розглядуваної проблематики досвід певного слідчого доцільно розглядати як складову узагальненого досвіду, що надає підстави сформулювати типові версії. Лише узагальнений досвід багатьох слідчих набуває такого рівня абстракції, який дозволяє говорити про типовість випадків для даної ситуації. Іншими словами, коли йдеться про типові версії, то мається на увазі наукові знання, що сформовані в певній галузі, зокрема в криміналістиці, а не про особисті знання та досвід слідчого.

Таким чином, за природою походження типові версії є абстрактними утвореннями, як деяке узагальнення кримінальної практики з її подальшим трансформуванням в теоретичні залежності. На підставі цього типові версії суб'єктивно не персоніфіковані, тобто не належать конкретному слідчому. З огляду на викладене вважаємо за можливе підтримати позицію О.М. Ларіна щодо віднесення типових версій до розряду криміналістичних, а не слідчих⁶.

По-третє, типізація версій можлива за рахунок реалізації принципу ізоформізму (відповідності, віддзеркалення)⁷, а саме

⁴ Див.: Шевчук В. М. Проблеми побудови та перевірки типових версій про контрабанду // Вісник Академії правових наук України. – Х.: Право, 2003. – Вип. 1(32). – С. 160; Проценко Є. Т. Вказ. праця. – С. 55, 58.

⁵ Див.: Левков В. М. Криміналістичні версії: Текст лекції. – Х.: Юрид. ін-т, 1991. – С. 9.

⁶ Див.: Ларин А. М. От следственной версии к истине. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 7.

⁷ Див.: Каминский М. К. Криминалистическая характеристика деятельности по выявлению, раскрытию и расследованию преступлений // Правовые и общественно-экономические науки и борьба с хищениями социалистического имущества: Труды ГВШ МВД СССР, 1977. – Вып. 8. – Ч. 1. – С. 154.

відповідності структури злочинної діяльності структурі процесу розслідування злочинів, оскільки елементно-функціональна модель злочинної діяльності знаходиться в ізоморфному відношенні лише до структури версійного аналізу, що відображається в ході розслідування злочинів⁸.

По-четверте, типізувати версії можливо до таких рівнів: до конкретного виду (підвиду) злочинів; до певного етапу розслідування; до відповідної типової слідчої ситуації. Щодо останнього рівня, де кожній типовій слідчій ситуації відповідають «свої» типові версії, то типізація є найбільш придатною, оскільки такого роду версії найбільш тісніше наближені до реальних ситуацій розслідування, що надає можливість їх найпродуктивнішого використання для побудови версій робочих. У зв'язку з цим позитивним слід визнати намагання окремих науковців у своїх дослідженнях запроваджувати зазначений підхід до здійснення типізації ситуацій і версій, що дозволило визначити оптимальну систему слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, котрі необхідно здійснити з тим щоб максимально повно перевірити версії і продуктивно вплинути (скорегувати) на ситуацію⁹. Цей досвід заслуговує на підтримку і розповсюдження як необхідний та доцільний при формуванні окремих криміналістичних методик розслідування певних категорій злочинів.

По-п'яте, інформаційною базою типових версій є частота зустрічності версій конкретних (робочих), а вірніше частота зустрічності правильно виведених наслідків з цих версій, що знайшли своє підтвердження в ході розслідування. Щодо інформаційної бази типових версій, то з цього питання єдності поглядів серед вчених-криміналістів не існує. Так, Р.С. Белкін вказував, що основуючись на мінімальних вихідних даних, типові версії в змозі надати тільки саме загальне пояснення події злочину, ще недостатнє для успішного завершення розслідування і в цьому плані вони мають обмежені пізнавальні можливості¹⁰.

Твердження Р.С. Белкіна стосовно того, що типові версії основуються на мінімальних вихідних даних є доволі суперечливим

⁸ Див.: Гармаев Ю. П., Лубин А. Ф. Проблемы создания криминалистических методик расследования преступлений: Теория и практика. – СПб: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 44.

⁹ Див.: Капустіна М. В. Розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті: Монографія / За ред. В. О. Коновалової. – Х.: Право, 2008. – С. 133-142.

¹⁰ Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики. В 3 т. – Т. 2: Частные криминалистические теории. – М.: Юрист, 1997. – С. 364.

і з ним погодитись не можна. Більш переконливою слід визнати позицію В.О. Коновалової, яка вважає, що типові версії за своєю природою не можуть базуватися на мінімальних вихідних даних, оскільки є абстрагованими від конкретної обстановки. В своєму арсеналі вони несуть достатньо об'ємну доказову інформацію, що і дозволяє використовувати їх як орієнтир у схожих ситуаціях. Тому наявність тієї або іншої вихідної інформації та її об'єм для типової версії не мають значення. Вона існує в своїх стабільних характеристиках незалежно і, стосовно до конкретної ситуації, уявно накладається як визначений стандарт, де деталі не мають значення. Тут вже важливим є те, наскільки конкретна ситуація збігається з криміналістичним еталоном події, як можливе пояснення для визначення напрямку розслідування¹¹.

По-шосте, інформаційну структуру типових версій становлять відомості, сформульовані відносно даних, що входять до криміналістичної характеристики певного виду (підвиду) злочинів та предмету доказування, де головними виступають дані стосовно особи злочинця. Саме тому, системи типових версій, котрі вже розроблені в науці і запропоновані практиці, стосуються в першу чергу особи злочинця, зокрема особи вбивці¹².

Таким чином, типова версія – це інформаційна модель, в якій відображені засновані на спостереженнях та узагальненнях позитивні знання, що надають найбільш ймовірне пояснення події злочину в цілому чи її окремих сторін у відповідності до певних слідчих ситуацій. За природою походження типові версії є абстрактними утвореннями, як деяке узагальнення кримінальної практики з її подальшим трансформуванням в теоретичні залежності. Ці залежності знаходять свою реалізацію в положеннях криміналістичної методики і використовуються як підґрунтя для побудови робочих слідчих версій при розслідуванні конкретного злочинного прояву.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні
кафедри криміналістики
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
(протокол № 1 від 29 серпня 2008 року).
Рецензент – доктор юрид. наук, професор В.А. Журавель*

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ на обґрунтування щодо проведених досліджень із розроблення програмного забезпечення «GRAFIT»

Реалії сьогодення свідчать про те, що вдосконалити, модернізувати процес розкриття та розслідування злочинних проявів неможливо без широкого впровадження в діяльність правоохоронних органів сучасних інформаційних технологій. Йдеться, передусім, про автоматизовані техніко-криміналістичні засоби, прилади, пристрої, матеріали, обладнання та програмне забезпечення, серед яких особливе місце посідають ті з них, які пов'язані з фіксацією доказової інформації. Така фіксація є найважливішою функцією слідчого, реалізація якої вимагає значних витрат інтелектуальних зусиль і робочого часу. Зазначене зумовлює необхідність консолідації зусиль науковців та практиків для розроблення новітніх спеціальних науково-технічних засобів фіксації доказової інформації.

Саме тому кожна спроба щодо вдосконалення інструментарію слідчого з документування та дослідження доказової інформації завжди визначається вкрай потрібною, актуальною і бажаною. До такої спроби, що має, насамперед, практичне значення, можна віднести намагання співробітників НДЕКЦ при ГУМВС України в Харківській області розробити проект програмного комплексу з умовною назвою «GRAFIT», призначений для документування обставин дорожньо-транспортної події. Актуальність цього програмного комплексу полягає в тому, що він є одним з перших найбільш адаптованих до вимог чинного законодавства України вітчизняних аналогів комп'ютерних програм, які дозволяють слідчому в «польових» умовах швидко одержати максимально наповнений фактичними даними протокол огляду місця дорожньо-транспортної події і додатки до нього – схеми, фототаблиці.

Не викликає сумнівів і доцільність розроблення зазначеного програмного комплексу, оскільки дійсно на сьогодні

¹¹ Див.: Коновалова В.Е. Вказ. праця. – С. 61.

¹² Див.: Селиванов Н.А., Видонов Л.Г. Типовые версии по делам об убийствах. – Горький, 1981; Синчук В.Л. Розслідування вбивств: шляхи вдосконалення: Монографія / За ред. д-ра юрид. наук, проф. В.А.Журавля. – Х.: Харків юридичний, 2005 та ін.

в переважній більшості протоколів огляду місця дорожньо-транспортної події відсутнє відображення чіткої картини події з максимальною її деталізацією. До самих протоколів заносяться тільки основні параметри, які часто унеможливають подальше детальне дослідження обставин події. Схеми до протоколів огляду місця ДТП складаються без додержання масштабу та не відображають геометричних параметрів дороги чи перехрестя. Крім того, на складання навіть такого роду процесуальних документів витрачається значний проміжок часу, що в багатьох випадках негативно позначається на організації руху транспорту, призводить до утворення небезпечних ситуацій на дорозі. У зв'язку з цим якість та оперативність складання протоколів огляду місця ДТП, технічного стану транспортних засобів, схем і фототаблиць до них є вельми необхідною потребою органів дізнання та досудового слідства.

Ознайомлення зі змістом наданого обґрунтування, дозволяє погодитися з розробниками щодо логіки та послідовності проведення відповідних досліджень: спочатку підлягають розробці графічні комп'ютерні програми для документування, а потім – стимуляційні та розрахункові для експертно-автотехнічних досліджень. І це природно, оскільки без якісно складених протоколів ДТП, схем, фототаблиць, довідок, пояснень учасників та свідків неможливо в подальшому ґрунтовно провести експертне дослідження.

Слід підтримати авторів проекту в тому, що розроблення розглядуваного програмного комплексу передбачає створення відповідної бази даних, а саме спеціальних термінів, класифікаційних ознак, технічних параметрів, габаритних розмірів та масштабних моделей транспортних засобів, символів та зображень об'єктів, людей, шаблонів перехресть, ліній дорожньої розмітки, геометричних параметрів ділянок доріг та перехресть, а в перспективі навіть карт населених пунктів для «прив'язки» місця ДТП. Це складна та кропітка робота, яка потребує значних зусиль та часу.

Позитивним слід визнати й те, що програмний комплекс «GRAFIT» синтезує в одному модулі декілька аналогічних програм. Але, на відміну від зарубіжних аналогів, цей модуль має більш широкий діапазон функцій, що надає можливість слідчому не лише складати та роздруковувати безпосередньо на місці ДТП протокол, масштабні схеми, фототаблиці, а й здійснювати

контроль за повнотою та правильністю внесення інформації за рахунок використання методу її послідовного вводу, що унеможливорює пропускання фактичних даних, необхідних для внесення в протокол та подальшого їх аналізу; одночасно вносити дані до двох протоколів (огляду місця ДТП і перевірки технічного стану транспортного засобу) та масштабної схеми; візуалізувати схеми одночасно із внесенням даних до протоколу; знімати інформацію з цифрового фотоапарату (знімки) для одночасного оформлення додатків та приєднання їх до протоколу; надавати ідентифікаційний код кожному з процесуальних документів з метою недопущення їх фальсифікації.

Оцінюючи в цілому позитивно саму ідею щодо розроблення програмного комплексу «GRAFIT» та зміст наданого обґрунтування, вважаємо за можливе звернути увагу розробників на окремі положення, які з нашої точки зору, потребують певного уточнення або більш детальної аргументації:

1. Як видається, «Алгоритм застосування програмного комплексу «GRAFIT», викладений на сторінці 86 наданого на рецензування обґрунтування, не в повній мірі відповідає положенням теорії алгоритмізації. Відомо, що алгоритмом визнається оптимальна система дій (кроків), спрямованих на вирішення певного завдання. У зв'язку з цим, головна увага розробників має бути зосереджена на чіткому, доступному для сприйняття описі всіх передбачених у алгоритмі дій (кроків), а не на вказівках щодо переваг даного програмного продукту в порівнянні з іншими. Йдеться про те, що такого роду алгоритм доцільно викласти у вигляді інструкції, пам'ятки для користувачів, враховуючи те, що більшість слідчих та дізнавачів будуть опановувати цей програмний комплекс самостійно або принаймні мати таку можливість. Ось чому треба чітко роз'яснити, що першим кроком в цьому алгоритмі є обрання відповідної вихідної ситуації, яку розміщено в цьому програмному комплексі і з якою слідчий стикається в конкретних умовах огляду, а саме: 1) наїзд на пішохода або велосипедиста; 2) зіткнення транспортних засобів; 3) перекидання, виїзд транспортного засобу за межі проїзної частини, наїзд на нерухому перешкоду. Другим кроком, після обрання відповідної, ситуації є фотографування, яке здійснюється лише чітко визначеними технічними засобами (ці технічні засоби треба перелічити, оскільки далеко не всі з них будуть адаптовані до роботи з розглядуваним програмним мо-

дулем). Третій крок передбачає вимірювання, яке також може здійснюватися тільки певними технічними засобами (в обґрунтуванні розробники спочатку пропонують здійснювати вимірювання, а потім фотографування). Наступний крок пов'язаний із занесенням всіх необхідних відомостей до трафарету бланку протоколу огляду місця події та технічного стану транспортного засобу, оскільки більшість відомостей не будуть занесені до них автоматично, тобто одночасно з виконанням цифрової фотозйомки чи вимірювання, і це необхідно зробити вручну (до речі, в обґрунтуванні чомусь цей крок алгоритму зовсім відсутній). І лише після цього відбувається безпосередня робота самого програмного модуля «GRAFIT», яка пов'язана з опрацюванням даних, роздрукуванням протоколів та додатків до них, формуванням копії вихідного документа на електронному носії. Крім того, обов'язково треба вказати про порядок (процедуру) надання кожному протоколу відповідного ідентифікаційного коду з метою унеможливлення його фальсифікації.

Щодо такого кроку алгоритму, як «Проведення експертиз», то більш логічним, виходячи з того, що це самостійна процесуальна дія, яка реалізується судовим експертом, то в даному програмному комплексі доцільно говорити про підготовку матеріалів до судових експертиз.

2. У масштабних схемах до протоколу огляду дорожньо-транспортної події (с. 27, 28, 76 обґрунтування) необхідно передбачити відображення стрілки з позначенням «північ-південь» для орієнтування на сторони світу, що є обов'язковою умовою правильного складання такого роду засобів фіксації доказової інформації.

3. На нашу думку, зайвим слід визнати додавання до терміну «фото-таблиця» слова – ілюстративна. Ця новація не кореспондує з положеннями чинного кримінально-процесуального законодавства та криміналістики, де йдеться лише про фототаблицю, якій притаманні такі функції як наочність та ілюстративність. Крім того, вивчення фототаблиць, наведених на сторінках 87-90 обґрунтування, дозволяє висловити авторам побажання більш ширше застосовувати розроблені в криміналістиці види (орієнтуючий, оглядовий, вузловий, детальний) та методи (панорамний, вимірювальний) фотозйомки.

Висловлені судження за своїм змістом носять рекомендаційний характер, а їх врахування при доопрацюванні про-

грамного комплексу «GRAFIT», на нашу думку, дозволить удосконалити його зміст та структуру, а також збільшити рівень репрезентативності одержаних результатів.

*Рецензенти – доктор юрид. наук, професор В.Ю. Шепітько,
доктор юрид. наук, професор В.А. Журавель,
канд. юрид. наук Г.К. Авдєєва*

ЗМІСТ

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Борисов ВІ., Демидова Л.М., Пащенко О.О.</i> Застосування кримінально-правових норм органами досудового слідства та прокурором: поняття, ознаки та стадії	3
<i>Лемешко О.М.</i> До проблеми підвищення ефективності правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю	19
<i>Дорош Л.В.</i> Щодо ефективності застосування законодавства про кримінальну відповідальність за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.....	27
<i>Голіна В.В., Лукашевич С.Ю.</i> Кримінологічна політика держави: концептуальні положення та основні принципи її формування	36
<i>Голіна В.В., Головкін Б.М.</i> Загальне запобігання злочинності як одна з цілей кримінального законодавства (кримінологічний підхід).....	49
<i>Батиргарєєва В.С.</i> Соціальна політика запобігання рецидивній злочинності: історія, сучасність, майбутнє	62
<i>Шостко О.Ю., Дунаєва Т.Є.</i> Нормативно-правові акти Європейського союзу і Ради Європи у сфері протидії організованим злочинностям	92
<i>Дарнопих Г.Ю.</i> Енергетична безпека України: стан, проблеми, перспективи	103
<i>Блага А.Б., Мартиненко О.А.</i> Історичний нарис законодавчого забезпечення боротьби зі злочинністю у паливно-енергетичному комплексі	116
<i>Яковець І.С.</i> Оцінка ефективності діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України її персоналом	127

<i>Лисодєд О.В.</i> Обмеження і позбавлення волі: окремі аспекти правового статусу засуджених	139
---	-----

<i>Четверикова О.С.</i> До питання щодо визначення базових критеріїв вторинної класифікації засуджених до позбавлення волі	146
--	-----

<i>Опанасенков О.І.</i> Сучасні законодавчі підстави застосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання осіб, позбавлених волі.....	154
---	-----

<i>Зеленецький В.С.</i> Функциональное назначение уголовного дела (часть первая).....	160
---	-----

<i>Шило О.Г.</i> Проблеми правового забезпечення права на суд, встановлений законом, в кримінальному процесі України	180
--	-----

<i>Глинська Н.В.</i> Поняття та сутність ефективності кримінально-процесуальної діяльності	187
--	-----

<i>Овчаренко О.М.</i> Деякі проблеми реформування судової системи України	206
---	-----

<i>Шепітько В.Ю., Журавель В.А., Авдєєва Г.К.</i> Проблеми забезпечення ефективності організаційно-тактичних засобів здійснення досудового слідства	216
---	-----

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПИРАНТА І ЗДОБУВАЧА

<i>Михайлов В.Є.</i> Теоретичні та практичні проблеми визнання особи суб'єктом злочину зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст.130 КК України)	226
---	-----

<i>Зайда В.В.</i> Предмет злочину, передбаченого ст.216 КК, його зміст та загальні ознаки	234
---	-----

<i>Корягіна А.М.</i> Докримінальні взаємовідносини жертви та злочинця	246
---	-----

<i>Копилова М.А.</i> Кримінологічна характеристика злочинів проти власності на курортах південно-східного узбережжя АРК.....	253
--	-----

<i>Колодяжний М.Г.</i> Особливості кримінологічної характеристики особи насильницького вимагача.....	262
--	-----

Кириченко І.В. Кримінологічна характеристика окремих злочинів, що вчиняються у сфері обігу спирту та тютюну (статті 204, 216 КК України).....272

Михалко І.С. Загальна характеристика принципу раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослужняної поведінки засуджених283

Синчук О.В. Природа типових версій290

РЕЦЕНЗІЇ

Шепітько В.Ю., Журавель В.А., Авдєєва Г.К. Рецензія на обґрунтування щодо проведених досліджень із розроблення програмного забезпечення «GRAFIT»295

ДЛЯ НОТАТОК

**Питання боротьби
зі злочинністю**

**Збірник наукових праць
Випуск № 16**

Науковий редактор: *Дорош Л.В.*
Відповідальний за випуск: *Четверикова О.С.*
Коректор: *Попова Н.Б.*
Комп'ютерна верстка: *Кузьменка О.Г.*

Підписано до друку 03.12.2008. Формат 60x84/16.

Гарнітура шкільна. Друк різо. Папір офс.

Умовно-друк. арк. 17,7. Обл.-видавн. арк. 19,4.

Зак. № 83.

Наклад 500 прим.

Ціна договірна.

Видавництво "Кроссруд"

Свідоцтво про реєстрацію

ДК № 1882 від 27.07.2004 р.